

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
SOCIĀLO ZINĀTŅU FAKULTĀTE
SOCIĀLO PĒTĪJUMU INSTITŪTS

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
SOCIĀLO ZINĀTŅU FAKULTĀTES
STARPTAUTISKO ZINĀTNISKO KONFERENČU
RAKSTU KRĀJUMS

Starptautisko zinātnisko konferenču
“*Sociālās zinātnes reģionālajai attīstībai 2012:
Finanšu kapitāla ietekme uz reģiona konkurētspēju*” un
“*Sociālās zinātnes reģionālajai attīstībai 2013*” materiāli
(2012. gada 8.–11. novembris un 2013. gada 10.–12. oktobris)

IV DAĻA. PSIHOLOĢIJAS AKTUALITĀTES

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCES OF
FACULTY OF SOCIAL SCIENCES OF
DAUGAVPILS UNIVERSITY

The materials of the International Scientific Conferences
“*Social Sciences for Regional Development 2012:
Impact of the financial capital on the region’s
economic competitiveness*” and
“*Social Sciences for Regional Development 2013*”
(8th–11th November, 2012 and 10th–12th October, 2013)

PART IV. ISSUES OF PSYCHOLOGY

~ DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
AKADĒMISKAIS APGĀDS “SAULE” ~

2014

Apstiprināts DU SZF Sociālo pētījumu institūta Zinātniskās padomes sēdē 2014. gada 3. martā, protokols Nr. 2.

Meņšikovs V. (zin. red.) *Daugavpils Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes starptautisko zinātnisko konferenču rakstu krājums. Starptautisko zinātnisko konferenču "Sociālās zinātnes reģionālajai attīstībai 2012: finanšu kapitāla ietekme uz reģiona konkurētspēju" un "Sociālās zinātnes reģionālajai attīstībai 2013" materiāli. IV daļa. Psiholoģijas aktualitātes*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 2013. 174 lpp.

Rakstu krājuma redakcijas kolēģija:

Prof., Dr. sc. soc. **V. Meņšikovs** (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskais redaktors
Asoc. prof., Dr. oec. **E. Jermolajeva** (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskā redaktora vietniece (ekonomika)
Asoc. prof., Dr. iur. **J. Teivāns-Treinovskis** (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskā redaktora vietnieks (tiesību zinātne)
Prof., Dr. hab. paed., Dr. habil. psych. **A. Vorobjovs** (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskā redaktora vietnieks (sociālā psiholoģija)
Doc., Dr. paed. **I. Ostrovska** (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskā redaktora vietniece (socioloģija)
Asoc. prof., Dr. iur. **A. Baikovs** (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Doc., Dr. oec. **J. Stašāne** (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Prof., Dr. psych. **D. Beresnevičiene** (Viļņas Universitāte, Lietuva)
Prof., Dr. oec. **G. Gavtadze** (Akakija Ceretelli Valsts Universitāte, Gruzija)
Dr. psych. **M. Ņesterova** (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Prof., Dr. sc. soc. **M.J. Schouten** (Koviljas Universitāte, Portugāle)
Prof., Dr. sc. soc. **G. Sokolova** (Socioloģijas institūts, Nacionālā Zinātņu akadēmija, Baltkrievija)

Recenzenti:

Prof., Dr. habil. psych., Dr. ped. **D. Beresnevičiene** (Viļņas Universitātes Biznesa skola, Lietuva)
Asoc. prof., Dr. psych. **A. Ruža** (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Pētniece, Dr. psych. **M. Ņesterova** (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Rakstu krājumā iekļauti Daugavpils Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes starptautisko zinātnisko konferenču (2012. gada 8.–11. novembris, 2013. gada 10.–12. oktobris) materiāli: augstskolas zinātnieku, doktorantu, kā arī citu Latvijas un ārzemju sadarbības augstskolu zinātniskie raksti psiholoģijas nozarē.

Par rakstos atspoguļotajiem faktiem, viedokļiem un terminoloģiju atbild rakstu autori.

Ir iekļauts datu bāzē: / Included in the database: / Включён в базу данных:

Electronic Journals Library of University of Regensburg

http://rzblx1.uni-regensburg.de/ezeit/searchres.phtml?bibid=AAAAA&colors=7&lang=en&qj_type1=QS&qj_term1=2255-8853

ISSN 2255-8853

ISBN 978-9984-14-680-5

© Daugavpils Universitāte, 2014

SATURS

<i>E. Birziņa</i> (Latvija) Kognitīvi – biheiviorālā terapija sociālā dienesta klientu disfunkcionālās domāšanas mazināšanā	5
<i>L. Grabojska</i> (Latvija), <i>A. Ruža</i> (Latvija) Motivējošie faktori jauniešiem racionālu lēmumu pieņemšanā ar dažādiem nākotnes migrācijas nodomiem	11
<i>I. Katane</i> (Latvija), <i>I. Kristovska</i> (Latvija) Izglītība Latvijas lauku kultūrvides ilgtspējīgai attīstībai	30
<i>J. Laškova</i> (Latvija), <i>L. Brokāne</i> (Latvija) Bezdarbnieku motīvi izglītošanai	38
<i>E. Lipe</i> (Latvija) Disociācijas saistība ar vardarbību – teorētiskie aspekti	52
<i>M. Nesterova</i> (Latvija), <i>E. Lipe</i> (Latvija) Valsts policijas darbinieku tiesiskās apziņas, agresijas un emocionālās disregulācijas īpatnības	61
<i>I. Ruza</i> (Latvia), <i>A. Ruza</i> (Latvia), <i>M. Nesterova</i> (Latvia) Gender Differences in Explanations for Infidelity of Latvian Residents	75
<i>B. Шалдова</i> (Латвия) Холокост как историческая травма в социальной памяти жителей Латвии	86
<i>V. Raščeuskis</i> (Latvija) Etnisko stereotipu īpatnības jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm	95
<i>O. Stoporeva</i> (Latvija) Features of Coping Behavior in Adolescence and Young Adulthood	127
<i>A. Strazda</i> (Latvija) Laulības pārkāpumu kauzālo atribūciju īpatnības sievietēm un vīriešiem	135
<i>I. Trups-Kalne</i> (Latvija), <i>G. Dimdins</i> (Latvija) Relation Between Moral Competence, Moral Foundations, and Social Conservatism	155
<i>M. Zakriževska</i> (Latvija), <i>S. Dvoreckis</i> (Latvija) Latvijas biznesmeņu kreativitātes izpausmes domāšanā un darbībā	164
Ziņas par autoriem	173

KOGNITĪVI – BIHEIVIORĀLĀ TERAPIJA SOCIĀLĀ DIENESTA KLIENTU DISFUNKCIONĀLĀS DOMĀŠANAS MAZINĀŠANĀ

Raksta mērķis ir atspoguļot to, kā kognitīvi – biheiviorālā terapija palīdz mazināt sociālā dienesta klientu disfunkcionālo domāšanu, veicot atsevišķa gadījuma analīzi. Mērķa sasniegšanai izvirzīti divi uzdevumi: a) Sniegt teorētisku apskatu par kognitīvi biheiviorālo terapiju un disfunkcionālo domāšanu; b) Veikt atsevišķu darbības pētījumu un gadījuma aprakstu, izmantojot kvalitatīvās pētniecības principus. Pētījums veikts, lai aktualizētu problēmu, ka sociālā dienesta psihologa palīdzību bieži lūdz cilvēki, kuriem, nonākot grūtā dzīves situācijā, pietrūkst prasmju, lai spētu tikt galā ar dažādām dzīves situācijām. Daudziem ir augsts trauksmes līmenis, vairāk vai mazāk izteikta depresija, kuru bieži rada un uztur negatīvas automātiskās domas par sevi, par citiem un par situāciju. Pētījuma aktualitāte saistīta ar nepieciešamību izpētīt kognitīvi – biheiviorālās terapijas (KBT) laikā esošās izmaiņas klienta domāšanā un dzīves kvalitātē. Tas nosaka arī šī pētījuma novitāti, veicot Latvijā pirmo pētījumu par to, kā KBT palīdz mainīt sociālā dienesta klientu domāšanu, kas savukārt ietekmē arī uzvedību un dzīves kvalitāti. *Galvenie secinājumi*: kognitīvi – biheiviorālā terapija, pateicoties daudzām labi izstrādātām tehnikām ir ieteicama sociālo dienestu klientiem, kuriem atvēlētais psiholoģiskās palīdzības saņemšanas laiks ir samērā neilgs. Šis gadījuma apraksts, lai arī apstiprina terapijas efektivitāti konkrētai klientei, neļauj izdarīt vispārīgus secinājumus. Nākotnē būtu nepieciešams veikt plašāku pētījumu, ja iespējams, veidojot terapeitiskās (KBT) un kontroles grupas cilvēkiem, kuriem KBT gaidīšanas laikā būtu pieejama cita veida palīdzība.

Atslēgas vārdi: kognitīvi – biheiviorālā terapija, disfunkcionāla domāšana, automātiskas domas.

Ievads

Latvijas novadu sociālajos dienestos maznodrošinātā statusā esošiem cilvēkiem ir iespēja saņemt psiholoģisko palīdzību. Lai arī situācijas ir atšķirīgas, praksē var novērot, ka vairumam klientu ir negatīvs skatījums gan uz sevi, gan citiem, gan arī situāciju. Daudziem konstatē depresiju un izteiktu trauksmi. Ļoti bieži cilvēkiem ir zems pašvērtējums un pārliecība par sevi kā par nepietiekoši spējīgu sev palīdzēt, lai uzlabotu dzīves situāciju, atrastu nodarbošanos un spētu pietiekoši labi rūpēties par sevi un saviem bērniem. Darbā ar sociālā dienesta klientiem būtu izmantojamas tādas metodes, kuras palīdzētu mazināt trauksmi un depresiju,

kā arī – palīdzētu attīstīt adekvātu pašvērtējumu. Līdz ar to, iespējams, šie cilvēki atkal spētu iekļauties darba tirgū un uzņemtos paši atbildību par savu sociāli – ekonomisko situāciju un citiem dzīves izaicinājumiem, un spētu ar tiem tikt galā. Viena no iespējām, kas var palīdzēt, ir kognitīvi – biheiviorālā terapija (KBT).

Darbs ar disfunkcionālās domāšanas mainīšanu kognitīvi – biheiviorālajā terapijā

Kognitīvi – biheiviorālā terapija ir balstīta uz kognitīvu modeli, kas izskaidro, ka disfunkcionālai domāšanai ir nozīmīga ietekme uz emocijām, garastāvokli, un uzvedību (Beck 1995; Ledley, Marx, Heimberg 2010). Disfunkcionālā domāšana jeb negatīvās automātiskās domas ir šķietami ticamas, automātiskas, bet nav palīdzošas (Beck 1976). Specifiskas kognitīvās tehnikas palīdz terapeitam identificēt automātiskās domas un to pamatā esošās pārlicības, kas ietekmē gan cilvēka emocijas, gan ķermeņa fizioloģiskās reakcijas, gan arī uzvedību (Dattilio, Hanna 2012). Primārā tehnika ir kognitīvā pārstrukturēšana, kas ietver disfunkcionālo domu identificēšanu un pārveidošanu par adaptīvākām un situācijai atbilstošākām, un patiesākām domām (Ledley, Marx, Heimberg 2010). Dattilio un Hanna norāda uz tādu KBT tehniku kā “vadītā atklāšana” (*guided discovery*), kura palīdzētu klientiem apzināties savu disfunkcionālo domāšanu un pavērtu iespēju nākotnē tikt galā pašiem ar negribētām domām. Tā ietver arī mācīšanos no savu domāšanas kļūdu atklāšanas. Sokrātiskā jautāšana, savukārt, palīdz klientam atsaukties uz terapeita jautājumiem, atklājot būtisku informāciju, kas ir esošo domāšanas problēmu pamatā. Tā vietā, piemēram, lai terapeits vienkārši teiktu, ka nākotnē lietas mainīsies, viņš var pajautāt: “Vai jums ir kādi pierādījumi, ka jūsu situācija nākotnē varētu mainīties?” Sokrātisko jautājumu uzdošana palīdz gan noskaidrot, ko cilvēks patiesībā domā, gan arī palīdz klientam saprast viņa paša pieredzi, un terapeits spēj klientu vadīt tā, lai viņš pats atrod risinājumu savām problēmām (Ledley, Marx, Heimberg 2010).

Atsevišķa gadījuma analīze

Kliente Anna, 46 gadus veca, šķīrusies; dzīvo kopā ar diviem bērniem – dēlam 13 gadi un ir invaliditāte, meitai 7 gadi. KBT sesijās kliente teica, ka viņai ir daudz problēmu: reizē gan mīl, gan ienīst bijušo vīru, esot jau vairākus mēnešus bez darba, līdz ar to nonākusi finansiālās grūtībās. Ir

agrāk ārstējusies pie psihiatra, lietojusi medikamentus – antidepresantus. Bijušas arī alkohola atkarības problēmas un pašnāvības mēģinājums. No klientes dzīves stāsta zināms, ka viņas vecāki šķīrušies, kad Annai bijuši pieci gadi. Par tēvu kliente neko neatcerējās, bet māte teikusi, ka viņš bijis vardarbīgs. Par māti sieviete stāstīja, ka viņa vienmēr bijusi aizņemta ar mājas darbiem un aprūpējusi jaunākos bērnus, bet maz uzmanības veltījusi Annai. Kad klientei bija 16 gadi, māte viņai iesitusi, un no tā brīža Anna atstāja mājas un sāka dzīvot no ģimenes neatkarīgu dzīvi. Bieži māte klienti vainojusi par to, ka viņa esot bijusi slihta meita, jo pametusi savu māti. Vīrietis, ar kuru Anna bijusi precējusies divdesmit gadus, nesen no sievietes šķīries, pārmetot, ka viņa esot neglīta un ar lieko svaru. Lai mazinātu emocionālās sāpes, kliente pastiprināti lietojusi alkoholu. Annai ir pamatpārliecība par sevi, ka viņa ir slihta – attiecinot uz sevi ka ir slihta gan kā māte, gan kā meita, gan arī – bijusi slihta sieva. Kā zināms no KBT teorētiskā pamatojuma, pamatpārliecības, kas parasti aktivizējas stresa situācijās, rosina automātiskās domas (Ledley, Marx, Heimberg 2010).

Situācija, kas ir aktivizēja Annas depresīvās pieredzes “burvju loku” (*vicious circle*), bija zvans no dēla skolotājas, par zēna sliktajām atzīmēm dažos mācību priekšmetos un par to, ka viņš kopā ar citiem pusaudžiem lietojis alkoholu. Annas automātiskā doma bija: “Es nespēju tikt galā.” Bija arī novērojama raizēšanās par to, ka neviens – ne bijušais vīrs, ne citi radnieki nesniedz nekādu atbalstu, kas klientei palīdzētu šajā situācijā. Annas emocijas, ko viņa pati spēja atpazīt bija šādas: dusmas, depresija, bezpalīdzība, vainas izjūta. Sieviete arī jūta fiziskas sāpes sirds rajonā. Par savu uzvedību situācijā Anna teica, ka kliegusi uz dēlu, situsi viņam, bet pēc tam pati ļoti raudājusi. Klientei arī tika izskaidrots kognitīvais modelis, kurš atklāj, kā cilvēka emocijas un uzvedību ietekmē viņa paša notikumu uztvere. Mērķi, ko Anna izvirzīja KBT sesijām bija sekojoši: spēt tikt galā ar traucējošām domām par sevis sodīšanu un vainošanu, kā arī – nekliegt uz saviem bērniem. Terapijas uzdevumi bija sekojoši: izskaidrot Annai, kas ir automātiskās domas, izmantojot viņas pašas piemērus; izskaidrot, kā domas ietekmē to, kā kliente jūtas; identificēt automātiskās domas, novērtēt tās – cik stipri sieviete tic šīm domām; cik intensīvas ir jūtas, kas saistītas ar konkrētām domām; kā arī – veikt problēmu risināšanu, pārbaudot, vai domas ir patiesas.

Galvenās tehnikas, kas izmantotas, lai apzinātu automātiskās domas, ir vadītā atklāšana (*guided discovery*) un Sokrātisko jautājumu uzdošana

(*Socratic questioning*): “Kad jūs pamanījāt garastāvokļa izmaiņas, kas tieši tad notika jūsu prātā?”, “Ko situācija nozīmē jums?”, “Ko situācija pasaka par jums?”. KBT sesiju noslēguma posmā Anna jau spēja ar terapeita palīdzību veikt automātisko domu pierakstu, izdarīt nepieciešamos secinājumus, formulēt jaunas, adaptīvākas domas, un mazinājās negatīvo emociju intensitāte (skat 1. tabulu).

1. tabula

Automātisko domu pieraksts

Situācija	Automātiskās domas	Emocijas	Adaptīvāks redzējums	Iznākums
Zvanīja dēla skolotāja un teica, ka zēns negatavojas stundām, ir sliktas atzīmes dažos mācību priekšmetos un ir lietojis alkoholu, esot kompānijā ar citiem pusaudžiem.	Es esmu slikta māte (šai domai ticu 80%). Es netieku galā (šai domai ticu 80%).	Dusmas (intensitāte 100%). Vainas sajūta (intensitāte 80%).	Tas nenozīmē, ka esmu slikta māte. Ir daudz citu situāciju, kuras atklāj manas rūpes, piem., gatavoju garšīgu ēdienu, mazgāju bērnu drēbes, u.c. Šajā situācijā es nevarēju dēlu kontrolēt, jo viņš nebija mājās, bet gan skolā. Bija cita situācija, kad dēls nepārnāca laikā mājās. Tad es devos viņu meklēt. Es rūpējos un ir situācijas, kad es daļēji spēju tikt galā.	Domai “slikta māte” ticu 50%. Dusmas – intensitāte 30%. Domai “netieku galā” ticu 30%. Vainas sajūta – intensitāte 30%.

KBT sesijās terapeits veica arī klientes izglītošanu, izskaidrojot, kā pamatparliecība par sevi ir izveidojusies un nostabilizējusies dažādu negatīvu faktoru ietekmē dzīves laikā – vardarbīgs tēvs, kritizējoša māte un arī kritizējošs vīrs. Ar kognitīvi – biheiviorālā terapeita palīdzību Anna pati spēja formulēt jaunu pārliecību par sevi. Piemēram, ja es neapmeklēju savu māti pārāk bieži, tas nenozīmē, ka esmu slikta meita. Es iespēju robežās rūpējos par savu māti un arī par saviem bērniem. Tamlīdzīgā veidā jauni formulējumi tika atrasti par vairākām dzīves situācijām, kur

kliente ir mātes un meitas, un mājsaimnieces lomās. Deviņu KBT sesiju laikā, iemācoties atpazīt savas automātiskās domas konkrētās situācijās, veicot domu pierakstu un analīzi, kas bija regulāru mājas darbu sastāvdaļa starp sesijām, sieviete attīstīja daudz adaptīvāku pārlicību par sevi. Jāatzīmē, ka terapijas sesiju laikā netika lietoti nekādi medikamenti, ne arī alkohols. Kliente apmeklēja arī darba meklētājiem paredzētos kursus, jo vēlas kļūt par sertificētu aprūpētāju. Terapijas beigu posmā sieviete tika piedāvāts daļēja laika darbs, un šobrīd – pusotru gadu pēc terapijas – Anna ir ieguvusi aprūpētājas sertifikātu un ir pilna laika darba attiecībās.

Diskusija

Kognitīvi – biheiviorālā terapija, fokusējoties uz to, kas notiek “šeit un tagad” un izmantojot labi izstrādātas tehnikas var palīdzēt sociālo dienestu klientiem, kuriem ir nostabilizējušās negatīvas pārlicības par sevi. KBT gan ir kritizēta, ka tā pietiekoši neņem vērā pagātnes pieredzi cilvēka dzīvē un ir pārāk tehniska terapija, kas maz nozīmes piešķir neapzinātiem faktoriem un izjūtām (Freeman, Dattilio 1992). Tomēr, ņemot vērā situāciju, kad sociālā dienestā pie psihologa vēršas daudz cilvēku, veidojas rindas un klientiem ir pieejams samērā neliels terapijas sesiju skaits, ir nepieciešams, lai terapeitiskais efekts būtu sasniedzams pēc iespējas īsākā laika posmā. KBT tieši ar to, ka tā ir strukturēta metode, samērā vienkārši izprotama cilvēkiem ar vidusmēra intelektuālajām spējām. Terapijas efektivitāte ir novērojama jau pēc dažām sesijām, ja vien ir izveidojusies laba klienta un terapeita sadarbība. KBT arī motivē cilvēku līdzdarboties un panāk nozīmīgas izmaiņas ne tikai domāšanā, bet arī uzvedībā. Klienti sāk uzdrošināties praktizēt pozitīvās lietas ikdienas situācijās, daudzi no viņiem arī atrod darba iespējas. Protams, šis gadījuma apraksts, lai arī apstiprina terapijas efektivitāti konkrētai klientei, neļauj izdarīt vispārīgus secinājumus. Nākotnē būtu nepieciešams veikt plašāku pētījumu, ja iespējams, veidojot terapeitiskās (KBT) un kontroles grupas (saņem cita veida palīdzību).

Bibliogrāfija

- Beck, A.T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York: International Universities Press.
- Beck, J.S. (1995). *Cognitive therapy: Basics and beyond*. New York: Guilford Press.

- Dattilio, F.M., Hanna, M.A. (2012) Collaboration in Cognitive – Behavioral Therapy. *Journal of Clinical Psychology: In Session*, Vol. 68(2), pp. 146–158.
- Freeman, A., Dattilio, F.M. (1992). *Comprehensive Casebook of Cognitive Therapy*. New York: Plenum.
- Ledley, D.R., Marx B.P., Heimberg, R.G. (2010). *Making Cognitive – Behavioral Therapy Work: Clinical Process for New Practitioners*. New York: Guilford Press.

Cognitive – Behavioral Therapy for Reducing Dysfunctional Thinking with the Social Service Clients

Summary

Cognitive – behavioural therapy (CBT) could be useful for helping social service's clients, who have automatic thoughts, that are not helpful. CBT therapist guides the client through the process of awareness of the relationship between thinking and emotional and behavioural and physiological reactions. This paper describes a single case, which illustrates the changes in the client's thinking. The main techniques, which are used, are case conceptualization, cognitive restructuring, guided discovery, Socratic questioning.

Key words: cognitive – behavioural therapy; dysfunctional thinking, automatic thoughts.

Linda Grahoļska (Latvija), *Aleksejs Ruža* (Latvija)

MOTIVĒJOŠIE FAKTORI JAUNIEŠIEM RACIONĀLU LĒMUMU PIEŅEMŠANĀ AR DAŽĀDIEM NĀKOTNES MIGRĀCIJAS NODOMIEM

Jaunībā nākotnei ir īpaša nozīme, jo notiek pāreja uz pieaugušo dzīvi, priekšstatī par nākotni un ar to saistītie lēmumi ietekmēs viņu turpmāko dzīvi. Tas attiecas ne tikai uz profesijas, bet arī uz dzīves ceļa un dzīves veida izvēli. Dažādi autori mēģinājuši aptvert iespējamās migrāciju faktoros, kas saistīti ar Latvijas iedzīvotājiem, aizbraucot uz ārzemēm, nesaskatot nākotnes perspektīvas savā valstī. Tā ir aktuāla problēma Latvijas valstij, kad jaunieši, beidzot vidusskolu pamet savu valsti. Šī pētījuma mērķis ir izanalizēt motivējošos faktoros racionālu lēmumu pieņemšanā jauniešiem pēc vidusskolas beigšanas ar dažādiem nākotnes migrācijas nodomiem (N=165). Pētījuma gaitā tika pārbaudīti vairāki jautājumi: a) kādi motivējošie faktori racionālu lēmumu pieņemšanā pastāv jauniešiem ar dažādiem nākotnes migrācijas nodomiem; b) vai pastāv atšķirība starp nākotnes migrācijas nodomiem un motivējošiem faktoriem; c) kādas ir racionalitātes pamattipu kategorijas jauniešiem mērķu sasniegšanā; d) vai pastāv atšķirība pēc jauniešu racionalitātes pamattipiem un nākotnes migrācijas nodomiem; e) vai pastāv saistība starp racionalitātes pamattipiem un apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā jauniešiem, kuri paliek un migrē uz ārzemēm.

Atslēgas vārdi: jaunieši, motivējošie faktori, racionalitātes pamattipi, nākotnes nodomi.

Sociālās izziņas pētniecība tiek novērota zinātnieku darbos, pārbaudot izziņas mehānismu atšķirības, kur tiek izceltas zināšanas, uzskati un vērtības, kas ir saistīti ar attiecīgo sociālo spriedumu. Sociālās izziņas perspektīva ir palīdzējusi atklāt aspektus sociālās kompetences sociālās informācijas ikdienas kontekstā. Ir svarīgi atzīt, ka jauniešu vecumposmā izziņas procesi ir aktuāla un noteicoša parādība (Blanchard-Fields 2002). Jauniešu vecumposmā indivīds nobriest, un tas ir nepieciešams, lai varētu uzsākt patstāvīgas dzīves gaitas, turpināt izglītoties un stāties darbā. Tas ir cilvēka pašnoteikšanās periods. Personības veidošanas un visas psihiskās attīstības ziņā vissvarīgākā nozīme šajā posmā ir jauniešu jaunajam stāvoklim sabiedrībā (Geidžs 1999). Daudzi jaunieši par ļoti svarīgiem atzīst individuālos raksturojumus: izglītības līmenis, piederība pie ģimenes, dzimtas un profesija, ko plāno iegūt. Tas liecina par individuālo sasniegumu svarīgumu jauniešiem (Koroļeva, Rungule, Sniķere, Aleksandrovs 2008).

Dotā pētījuma teorētiskais pamats balstās uz vispārējo priekšstatu analīzi par katra indivīda attīstību, ko lielā mērā ietekmē sociālā vide, kā arī pieredze, kas tiek iegūta konkrētās situācijās. Tādēļ vienā un tajā pašā situācijā cilvēks var veikt atšķirīgus attīstības ceļus, kur jāpieņem lēmums par tālākiem nodomiem nākotnē. Konkrētā brīdī ir jāizdara izvēle, ko ietekmē ļoti daudzi kontakti ar vecākiem, ģimeni, apkārtnējo vidi, sabiedrību un arī pašam ar sevi. Pēc jaunākiem pētījumiem 18–20 gadu jauniešu vecumgrupā pēc zinātnieku apgalvojumiem pastāv atzinumi, ka šinī vecumposmā ir izvērstā vēlme izvērtēt un pieņemt adekvātu lēmumu par savu nākotnes dzīves modeli, prasme sakārtot domas un uzņemt jaunu dzīves pieredzi (Zorkaia 2009).

Pēc autoru domām jaunieši pozicionē sevi sociālajā telpā. Jaunieši raksturo un novērtē savu piederību pie dažādām sociālajām grupām (Koroļeva, Rungule, Sņikere, Aleksandrovs 2008). Tika veikti pētījumi, kur šie autori atzīst, ka aptuveni 60% jauniešu par ļoti svarīgu faktoru uzskata piederību pie Latvijas, piederību pie noteikta slāņa, piederību pie dzīvesvietas. Piederība dzīvesvietai nozīmē lokālu identitāti, saistību ar noteiktu vietu un šīs piederības apzināšanos (Rungule 2006). Gandrīz visus jauniešus Latvijai piesaista ģimene un draugi. Tās ir jauniešiem svarīgākās grupas, un tās veido saistību arī ar Latviju. Pēc pētījumu rezultātiem, kā uzsver autori (Koroļeva et. al. 2007), beidzot vidējās izglītības iestādes pastāv grupa jauniešu, kas plāno turpināt mācības augstskolās, kā apgalvo šie autori, ka aptuveni 13% jauniešu nezina, ko darīs pēc vidusskolas beigšanas, bet pastāv jauniešu grupas, kas migrē uz ārzemēm tieši darba meklējumos, nesaskatot nekādas perspektīvas savā valstī.

Jaunieši vēlas būt ārpus ierastajām tradīcijām, normām un ideāliem, rast mēģinājumu uz kādu laiku atrast savu vidi, kamēr identitātes krīze nav atrisināta, jo identitāte ir piederības sajūta. (Zorkaia 2009). Mūsdienās galvenais motivējošais faktors migrācijai uz citu valsti ir arī ekonomiska rakstura apsvērumi, dzīves līmeņa atšķirības dažādās valstīs kā viens no ietekmējošiem faktoriem, sociālo garantiju līmenis, kvalitatīvāki dzīves apstākļi, kas mudina cilvēkus atstāt savu valsti. Migrācijas jautājums ir būtisks faktors, kas skar daudzas Latvijas ģimenes (Apinis, Baltiņš, Hirša et. al. 2009). Jaunākos pētījumos tiek atzīts, ka jauniešiem nākotnes plānu īstenošanā svarīgs taustiņš ir būt motivētam uz efektīvu un sekmīgu mācību. Šis uzdevums nav viegls, jo pastāv daudzi faktori, kas ietekmē viņu sociālo dzīvi (Halawah 2011). Nākotnes perspektīvas arī ir ļoti atkarīgas no sabiedrības spēkiem (Moules 2012).

Pastāv vairāki iemesli, kas ietekmē gatavību pamest Latviju, pelnīt naudu ārzemēs, ir nemainīgi pēdējo gadu laikā. Tiem ir zems novērtējums sociālā nodrošinājuma sistēmas un drošības garantijām Latvijā, zems novērtējums, izredzes atrast darbu un saņemt materiālu pabalstus valstī, kā arī daudz augstākas novērtēšanas tādiem izredzes citās valstīs (Indans 2007). Veicot zinātnisku pētījumu, autori apgalvo, ka izvēli migrēt nosaka personības modelis. Tiem, kas vēlas pārcelties uz citu valsti, mēdz būt augstāka darba orientācija un augstāka sasniegumu motivācija, bet zemāka piederības motivācija un ģimenes centralitāte, nekā tiem, kuri nevēlas pamest savu izcelsmes valsti. Šis personības modelis kopā ar citiem psiholoģiskiem faktoriem mijiedarbojas ar vides faktoriem un iespējām, radot migrācijas uzvedību (Frieze, Boneva 2000). Kopumā ekonomiskie motīvi ir bijuši dominējošie faktori migrantiem, it īpaši iespēja vairāk nopelnīt. Atalgojums ir dominējošais migrācijas motīvs visās vecuma grupās. Otrs svarīgākais iemesls ir pieredzes iegūšana. Pieredzes iegūšana un valodas apguve nozīmīga ir jaunākiem respondentiem līdz 30 gadu vecumam. Daudzi pētījumi norāda, ka mūsdienās migrantiem bieži dominējošie ir ekonomiskie motīvi un raksturīga pagaidu (īslaicīga) uzturēšanās ārvalstīs. Visbiežāk ir novērojama migrācija bez pastāvīgās dzīves vietas maiņas, neraugoties uz prombūtnes ilgumu – dažiem mēnešiem, gadu vai vairākiem gadiem (Mansoor, Ouillin 2007). Jaunākie pētījumi pierāda, ka jaunieši sajūt piederību kādai konkrētai grupai, kas turklāt viņiem ir saistoša ar savu dzīvesveidu, izturēšanos, domāšanu. Viņi savas sajūtas par dzīves uztveri mēģina izzināt caur ceļošanu. Tāpat aizbraucot no ierastās ikdienas vides, liek pārvērtēt nepieciešamības un pieņemt par savu pašreizējo vidi ceļošanu pa pasauli kā izaicinājumu (Moules 2012). Pēc pētījumu datiem Latvijā ir strauji pieaudzis migrantu skaits. 2006. gada veiktās aptaujas rezultātos iezīmējas aktuālās migrācijas tendences pirmajos gados pēc Latvijas pievienošanās ES (Krišjāne et. al. 2007). Latvijas iedzīvotāju vidū, kuri ir devušies strādāt uz ārvalstīm, dominē gados jauni cilvēki. Šo tendenci ataino respondentu sniegtās ziņas par radniekiem, kuri ir devušies strādāt vai mācīties uz ārvalstīm divu gadu laikā kopš Latvija pievienojās ES. Veicot pētījumu dati liecina, ka 62% no visiem aizbraukušajiem ir vecumā no 15–40 gadiem. Vēlēšanos braukt strādāt uz ārvalstīm pārsvarā izteikuši jaunieši vecumā līdz 24 gadiem, pamatizglītību un vidējo vispārējo izglītību ieguvušie, Latgales un Zemgales reģionā dzīvojošie, kvalificēti vai mazkvalificēti strādnieki. Cilvēki ar augstāku sociālo statusu, ar attiecīgi lielākiem ienākumiem šādu vēlmi izteikuši retāk un nav motivēti meklēt dzīvi un darbu citā valstī. Par vissvarīgāko iemeslu, kāpēc

viņi vēlas doties uz ārvalstīm, t.i. strādāt, respondenti ir norādījuši augstāku atalgojumu (87,4%). Daudzi arī uzskata, ka ārvalstīs ir labāki darba apstākļi un sociālās garantijas. Savukārt jaunieši vēlas iegūt jaunu pieredzi un nodrošināt sev lielākas izaugsmes iespējas nākotnē.

Mūsdienu globalizācijas apstākļos parādās aizvien vairāk indivīdu, kas labākas dzīves meklējumos apceļo visu pasauli. Uzkrājoties ceļošanas pieredzei, rodas vēlme ceļot aizvien vairāk un tālāk, un, tiecoties pēc arvien jaunas pieredzes un piedzīvojumiem (Ellis, France 2012). Jaunākie pētījumi apliecina, ka pastāv tāda cilvēku grupa, kas gatavi iegūt darbaspēka migrācijas pieredzi, braucot prom no savas valsts. Izvērtējot iespējas veikt sociālo nostāju par mīlestību uz valsti, kas lielāka citās valstīs, nevis Latvijā, apgalvojot, ka nav saistību ar savu valsti, bet tiem, kas neplāno pamest savu valsti, migrācijas pieredze izraisa būtisku atšķirību, kur izteikt savas patriotiskās jūtas saistībā uz dzimto vietu.

Latvijas un Eiropas zinātnieki ir veikuši prognozes, un konstatējuši, ka ekonomiskas krīzes rezultātā Latvijai būs jāsaskaras ar jaunu un vēl jaudīgāku vilni saistībā ar cilvēku migrāciju ES valstīm un ārpus tās (Hazans, Philips 2009).

Cits iemesls aizbraukšanai, kas patiesībā izriet no pieaugušo emigrācijas procesa, ir pārcelšanās uz ārzemēm pie vecākiem. Daudzas ģimenes pēdējos gados dzīvo šķirti tādēļ, ka viens vai abi vecāki devušies uz ārzemēm darba gaitās, un ne visi plāno atgriezties Latvijā. Daži skolēni pat nepbeidz 12. klasi, dodas prom un turpina mācības ārzemēs vai arī uzreiz sāk strādāt, kā atzīst zinātnieki savos pētījumos.

Mūsdienu pasaules darbaspēka migrācija ir kļuvusi globāla parādība un ieguvusi vēl nebijušu sociāli ekonomisko un politisko nozīmīgumu (Hatton, Williamson 2006).

Pētījuma mērķis

Pētījuma mērķis ir noteikt Latvijas jauniešu (N=165) motivējošos faktorus, kas mudina respondentus, kas beiguši vidējo izglītību palikt savā vai migrēt uz citu valsti, pieņemot savā dzīvē racionālus lēmumus, kas nosaka katra indivīda dzīves ceļu. Izanalizēt saistību starp racionalitātes pamattipiem un apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā jauniešiem, kas paliek un migrē uz ārzemēm, kā arī noteikt atšķirības starp izvēlētiem racionalitātes kategorijas pamattipiem un nākotnes migrācijas nodomiem.

Metode

Dalībnieki

Pētījumā piedalījās divas grupas. Jaunieši, kas mācās Rēzeknes ģimnāzijā (N=55), Preiļu ģimnāzijā (N=65), Aizkraukles (N=45). Pirmā grupa – 90 (54,4%) jaunieši, kas beidzot vidusskolu turpina studijas, dzīvot un strādāt Latvijā un otrā grupa – 75 (45,5%) jaunieši, kas savu nākotnes plānu realizēšanā izvēlas pamest savu valsti, nesaskatot tajā nākotnes perspektīvas.

Procedūra

Jauniešiem tika piedāvāta aptaujas anketa ar dažādiem nākotnes migrācijas nodomiem, kur pēc atbilžu rezultātiem tika veikta datu apstrāde un analīze, ar mērķi detalizētāk veidot informāciju, interpretācijai jauniešiem, beidzot vidusskolu, izpētot jautājumus par nākotnes mērķiem un nodomiem, aizpildot aptauju, kur tika ietverti jautājumi saistībā ar apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā (pēc 5 baļļu sistēmas), par svarīgāko faktoru ietekmi izvēloties dzīvesvietu un vēlmi strādāt nākotnē, tika izcelti galvenie faktori, kas ietekmē atstāt vai neatstāt savu valsti un kas būtu jādara, lai apturētu vai mazinātu jauniešu migrāciju uz ārzemēm. Otrā tika piedāvāta aptaujas metodika racionalitātes mērīšanai jauniešiem, nākotnes mērķu, svarīgu lēmumu izvirzīšanai (Ильин 2011).

Instrumentārijs

Lai izpētītu motivējošos faktoros jauniešiem ar dažādiem nākotnes migrācijas nodomiem tika izmantota aptauja, kas sastāv no 10 jautājumiem, uz kuriem jaunieši sniedza savus atbilžu variantus. Racionalitātes pamattipu izvēlētās kategorijas tika pētītas pēc Iļjina metodikas (Ильин 2011). Metodika sastāv no 2 daļām. Piemērota pētāmo pētīšanai nākotnes mērķu, svarīgu lēmumu izvirzīšanai. Dotās metodikas pirmajā daļā respondentiem jāatbild uz jautājumu kā Jūs pieņemat lēmumus savā dzīvē, atbildot uz 8 apgalvojumiem, atzīmējot dotā jautājuma apakšpunktu. Pēc rezultātu atslēgas, atbildes pēc apgalvojumiem liecina par piesardzību lēmumu pieņemšanā, lēmumu pieņemšanu atkarībā no apstākļiem, pragmatismu, uzstājību pieņemto lēmumu realizēšanā, impulsivitāti lēmumu pieņemšanā, izlēmību, patstāvīgu lēmumu pieņemšanu, sapņainību, neizlēmību. Pēc otrās daļas dotiem instrukcijas noteikumiem katrs indivīds atzīmē kā savu dzīvi veido pats un kāda katram ir viedoklis par to. Dotajā aptaujā ir 12 apgalvojumi, kur jāatbild uz noteiktu jautājumu, kas atbilst

indivīda viedoklim (+) jā, un kuri (-) nē. Rezultātu atslēga: Iegūtie rezultāti attiecināti par pētāmo sekojošām īpašībām: neatkarīgi no ārējiem apstākļiem, mērķtiecība, impulsivitāte lēmumu pieņemšanā, tieksme prognozēt nākotni, pragmatisms.

Pretēji sniegtās atbildes pēc punktiem liecina par pētāmā atgriezenisku raksturojumu lēmumu pieņemšanā un mērķu sasniegšanā, kas liecina par atbilstošo uzvedības modeļu stratēģiju. Pēc Iljina metodikas racionālu lēmumu pieņemšanā saistībā ar nākotnes nodomiem dotās atbildes respondentiem atspoguļo sasniegumu motivācijas veidus: tieksmi pēc veiksmes un izvairīšanos no neveiksmes, kas tiek attiecinātas uz jauniešiem abās grupās.

Rezultāti

Lai atbildētu uz pirmo pētījuma jautājumu: Kādi motivējošie faktori racionālu lēmumu pieņemšanā pastāv jauniešiem ar dažādiem nākotnes migrācijas nodomiem, respondenti tika aptaujāti pēc dotās metodikas "Aptaujas anketa jauniešiem ar dažādiem nākotnes nodomiem", kur pēc atbilžu rezultātiem tika veikta datu apstrāde un analīze, ar mērķi detalizētāk veidot informāciju, interpretācijai jauniešiem, beidzot vidusskolu, izpētot jautājumus par nākotnes mērķiem un nodomiem. Pēc aptaujā izveidotiem jautājumiem tika veikta faktoranalīze. Atbildot uz jautājumu par apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā – 36 (21,8%) respondenti atzinās, ka ir neapmierināti ar dzīves līmeni Latvijā, 51 (30,9%), ka izjūt daļēju neapmierinātības līmeni, 65 (39,4 %) jauniešu savos priekšstatos izteic drīzāk neapmierinātību nekā apmierinātību, dzīvojot savā valstī, un daļēji apmierināti ir 13 (7,9%) jauniešu, kas raksturotu attieksmi pret savu valsti, kurā dzīvo.

1. tabula

Apmierinātība ar dzīves līmeni Latvijā

	Atbilžu biežums	%
Neapmierināts	36	21,8
Daļēji neapmierināts	51	30,9
Drīzāk neapmierināts nekā apmierināts	65	39,4
Daļēji apmierināts	13	7,9

Analizējot aptaujas datus, kā svarīgākie faktori, kas ietekmētu dzīvesvietu nākotnē 69 (41,8%) respondenti visbiežāk min iespēju atrast labi atalgotu darbu neatkarīgi no tā vai Latvijā vai ārzemēs. Pēc respon-

dentu domām, viņi būtu gatavi pieciest diezgan ievērojamas neērtības, ja vien būtu labi apmaksāts darbs. 49 (29,7%) jauniešiem šķiet svarīga droša vide, kā faktors, kas nosaka nākotnes perspektīvas. 44 (26,7%) respondenti kā noteicošo faktoru izvēloties dzīvesvietu nākotnē uzskata vidi, kur dzīvo vecāki, radnieki. Daļa respondentu atzīst, ka jūt piederību savai dzimtajai pusei, kas saistīta ar ģimenes un radu loku, tāpēc svarīgi būtu nākotnē atrasties savā izcelsmes valstī. Tikai pavisam nedaudz respondentu (3 jeb 1,8%) apgalvo, ka, lai kāda būtu izvēle nākotnes plānu realizēšanā, apstākļi ir svarīgs motīvs palikt vai aizbraukt uz citu valsti.

2. tabula

Svarīgāko faktoru ietekme izvēloties dzīvesvietu

	Atbilžu biežums	%
Droša vide	49	29,7
Iespēja atrast labi atalgotu darbu	69	41,8
Kur dzīvo vecāki, radnieki	44	26,7
Cits	3	1,8

Analizējot aptaujas datus un atbildot uz jautājumu – kādi faktori ietekmē situāciju atstāt šo valsti, 58 (35,2%) jaunieši, kuri nevēlas pamest savu valsti, vairākkārt atzīst, ka vēlas nākotnē mācīties un strādāt Latvijā, 56 (33,9%) jaunieši abās grupās atzīst, ka materiālās problēmas ir noteicošais faktors, kas mudina pamest savu valsti, ņemot vērā arī augstas studiju maksas augstskolās. 44 (26,7%) skolēni apgalvo, ka neredz nākotnes perspektīvas šajā valstī, izprotot reālo situāciju, ka Latvijā pastāv augsts bezdarba līmenis. 7 (4,2%) jaunieši atzīmē, ka beidzot vidusskolu viņi dodas uz ārzemēm apzinoties reālos dzīves apstākļus, kā arī dodas uz konkrēto valsti, kur dzīvo, strādā radi un draugi.

3. tabula

Faktori, kas ietekmē situāciju atstāt šo valsti

	Atbilžu biežums	%
Materiālās problēmas (augstas studiju maksas Latvijā)	56	33,9
Neredzu nākotnes perspektīvas šinī valstī	44	26,7
Vēlos nākotnē mācīties un strādāt Latvijā	58	35,2
Cits	7	4,2

Atzīmējot, kādu labumu iegūst tie jaunieši, kas migrē uz ārzemēm – 80 (48,5%) respondenti kā motivējošos faktoros izdala labākas izaugsmes iespējas, jaunu pieredzi. 60 (36,4%) respondenti apgalvo, ka aizbraucot uz labāk attīstītāku valsti ir svarīgi izjust vajadzību pēc stabilitātes, labklājības, labākas dzīves kvalitātes un 25 (15,2%) jaunieši uzskata, ka aizbraucot uz citu valsti darba atalgojums ir krietni lielāks nekā Latvijā.

4. tabula

Labumu iegūst tie jaunieši, kas migrē uz ārzemēm

	Atbilžu biežums	%
Jauna pieredze, jaunas iespējas	80	48,5
Labāki dzīves apstākļi	60	36,4
Darba atalgojums krietni lielāks nekā Latvijā	25	15,2

Migrācijas procesu iespaidā jaunieši snieguši atbildes uz to, kādi būtu negatīvie faktori atstājot savu valsti, kur tiek konstatēts, ka 75 (45,4%) apgalvo, ka savā dzimtenē paliek ģimene, radi, draugi. Šis motivējošais faktors šķiet viens no būtiskākajiem pēc respondentu rādītājiem. 45 (27,3%) jaunieši uzskata par svarīgu uzskata faktoru, ka Latvijas jaunieši pamet savu valsti, nesaskatot nākotnes perspektīvas, 38 (23%) respondentus uztrauc, ka aizbraucot uz citu valsti var izjust svešas valsts, valodas barjeru, savukārt 7 (4,2) domā, ka ir spiesti pamest savu valsti materiālā nodrošinājuma dēļ, trūkst naudas ģimenē, ko atzīst par būtisku rādītāju, kas liek pamest savu valsti.

5. tabula

Negatīvie faktori, kas ietekmē jauniešus, kuri migrē uz ārzemēm

	Atbilžu biežums	Procenti
Sveša valsts, sveša valoda	38	23,0
Latvijas jaunieši pamet savu valsti	45	27,3
Paliek dzimtenē tuvinieki, radi	75	45,5
Cits	7	4,2

Lai apturētu migrāciju uz ārzemēm 110 (66,7%) jaunieši kā vienu no svarīgākajiem motivējošiem faktoriem savās atbildēs apgalvo, ka jāuzlabo valsts ekonomiskā situācija valstī, 41 (24,8%) respondents domā, ka jāpiedāvā darbs jauniešiem savā valstī un 14 (8,5%) uzsver, ka jāuzlabo politiskā iekārtas sistēma.

6. tabula

Kas būtu jādara, lai apturētu jauniešu migrāciju uz ārzemēm?

	Atbilžu biežums	Procenti
Jāuzlabo valsts ekonomiskā situācija	110	66,7
Jāuzlabo valsts politiskā iekārta	14	8,5
Jāpiedāvā darbs jauniešiem Latvijā	41	24,8

Turpinot pētījumu bija jānoskaidro vai pastāv statistiski nozīmīga atšķirība starp motivējošiem faktoriem un nākotnes nodomiem abās grupās jauniešiem, kas paliek Latvijā un, kas migrē uz ārzemēm. Pēc pētījumā iegūtiem rezultātiem tika konstatēts, ka respondentiem ar dažādiem nākotnes nodomiem pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības, jo pēc χ^2 kritērijiem redzams, ka atšķirības, kas pārsniedz 0.01 nozīmības līmeni ir novērojamas gandrīz visos respondentu atbilžu variantos, bet atbildot uz jautājumu: “Kas būtu jādara, lai apturētu jauniešu migrāciju?” pētījumā iegūtajos rezultātos redzams, ka nepastāv statistiski nozīmīga atšķirība jauniešiem abās grupās.

7. tabula

**Saistības starp nākotnes nodomiem
un motivējošiem faktoriem interpretācija**

Motivējošie faktori jauniešiem	Jauniešu grupa N= 165	χ^2 2apr.	p
1	2	3	4
Apmierinātība ar dzīves līmeni Latvijā	paliek migrē	87,672	0,001
Svarīgāko faktoru ietekme, izvēloties dzīvesvietu	paliek migrē	41,431	0,001
Faktori, kas ietekmē neatstāt šo valsti	paliek migrē	48,092	0,001
Faktori, kas ietekmē situāciju atstāt šo valsti	paliek migrē	102,501	0,001
Labumu iegūst tie jaunieši, kas paliek uz dzīvi Latvijā	paliek migrē	37,719	0,001
Labumu iegūst tie jaunieši, kas migrē uz ārzemēm	paliek migrē	31,564	0,001
Negatīvie faktori, kas ietekmē jauniešus, kuri paliek Latvijā	paliek migrē	20,022	0,001
Negatīvie faktori, kas ietekmē jauniešus, kuri migrē uz ārzemēm	paliek migrē	80,482	0,001

1	2	3	4
Kas būtu jādara, lai apturētu jauniešu migrāciju uz ārzemēm?	paliek migrē	11,013	0,004
Apmierinātība ar dzīves līmeni Latvijā	paliek migrē	87,672	0,001
Svarīgāko faktoru ietekme, izvēloties dzīvesvietu	paliek migrē	41,431	0,001
Faktori, kas ietekmē neatstāt šo valsti	paliek migrē	48,092	0,001

* – Atšķirības pārsniedz 0.05 nozīmības līmeni

** – Atšķirības pārsniedz 0.01 nozīmības līmeni

Turpmākā pētījuma gaitā pēc Iļjina metodikas (Ильин 2011) tika izpētītas jauniešu racionalitātes pamattipu kategorijas respondentiem nākotnes plānu realizēšanā.

Aplūkojot un apkopojot racionalitātes pamattipu kategoriju izlasi ar dažādiem nākotnes nodomiem abās jauniešu grupās, matemātiskās apstrādes Kolmogorova-Smirnova (One – Sample Kolmogorov Smirnov Test) testa palīdzību, tika noteikts vai pētījumā iegūtie dati atbilst normālam sadalījumam.

Nosakot, vai pastāv būtiska racionalitātes pamattipu kategoriju atšķirība jauniešu grupai, kuri beidzot vidusskolu paliek uz dzīvi Latvijā un jauniešiem, kuri migrē uz ārzemēm, tika izmantots kriteriālās analīzes Manna-Vitneja U – kritērijs (Manna-Whitney Test). Analizējot racionalitātes pamattipu kategorijas ar dažādiem nākotnes nodomiem tika konstatēts, ka pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības grupā starp jauniešiem, kuri paliek Latvijā un migrē uz ārzemēm ($p < 0,001$) visās racionalitātes pamatkategorijās.

8. tabula

Manna-Vitneja (U – kritērijs) kriteriālās analīzes datu interpretācija

Racionalitātes pamattipu kategorijas	Jauniešu grupa N= 165	U Mann-Witney	P
1	2	3	4
Piesardzība lēmumu pieņemšanā	paliek migrē	337,500**	0,001
Atkarībā no apstākļiem	paliek migrē	1725,000**	0,001
Pragmatisms	paliek migrē	730,000**	0,001

1	2	3	4
Uzstājība lēmumu realizēšanā	paliek migrē	1957,500**	0,001
Impulsivitāte	paliek migrē	200,000**	0,001
Izlēmība	paliek migrē	1487,500**	0,001
Patstāvīga lēmumu pieņemšana	paliek migrē	1800,000**	0,001
Sapņainība	paliek migrē	2212,500**	0,001
Neizlēmība	paliek migrē	1425,000**	0,001
Neatkarīgi no ārējiem apstākļiem	paliek migrē	690,000**	0,001
Mērķtiecība	paliek migrē	907,500**	0,001
Tiesme prognozēt nākotni	paliek migrē	487,500**	0,001

* – Atšķirības pārsniedz 0.05 nozīmības līmeni

** – Atšķirības pārsniedz 0.01 nozīmības līmeni

Vidējo kvantitatīvo mērījumu salīdzināšanai ar vairākiem pētījuma norises mainīgajiem, respondentiem, kuri dažādi novērtē Apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā, tika izmantota vienfaktoru dispersijas analīze ANOVA.

Racionalitātes pamattipu kategoriju salīdzināšanai, saistībā ar apmierinātības līmeni Latvijā, tika noteikti dažādi rādītāji. Respondenti dažādi novērtē apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā, bet salīdzinoši starp visām racionalitātes pamattipu kategorijām pastāv būtiskas statistiskas atšķirības 0.01 nozīmības līmenī abās jauniešu grupās. Racionalitātes pamattipu kategorijā *sapņainība* abās jauniešu grupās statistiski nozīmīgas atšķirības netika konstatētas.

9. tabula

Racionalitātes pamattipu kategoriju sakarība ar apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā

Racionalitātes pamattipu kategorijas	Jauniešu grupa			F
	N= 165 (18–19. g. v.)	(M)	(SD)	
Piesardzība lēmumu pieņemšanā	paliiek migrē	2,37 ,47	,814 ,502	41,771 **
Atkarībā no apstākļiem	paliiek migrē	,44 ,93	,500 ,251	19,067 **
Pragmatisms	paliiek migrē	2,59 1,33	,598 ,704	11,552 **
Uzstājība lēmumu realizēšanā	paliiek migrē	,83 ,43	,375 ,496	4,454 **
Impulsivitāte	paliiek migrē	,56 2,67	,689 ,600	29,029 **
Izlēmība	paliiek migrē	1,56 ,80	,602 ,658	13,676 **
Patstāvīga lēmumu pieņemšana	paliiek migrē	,67 ,20	,474 ,403	4,769 **
Sapņainība	paliiek migrē	,32 ,67	,470 ,475	2,092
Neizlēmība	paliiek migrē	,78 ,20	,418 ,403	31,552 **
Neatkarīgi no ārējiem apstākļiem	paliiek migrē	,89 ,09	,316 ,293	30,236 **
Mērķtiecība	paliiek migrē	2,13 ,65	,927 ,780	37,223 **
Tieksme prognozēt nākotni	paliiek migrē	1,90 ,40	,720 ,493	41,955 **

**p<0.01

Analizējot jauniešu racionalitātes pamattipu standartizētos rādītājus pēc Apmierinātības ar dzīves līmeni Latvijā apgalvojumu – Neapmierināts, tādas kategorijas kā Lēmumu pieņemšana atkarībā no apstākļiem un Impulsivitāte jauniešu grupā, kuri migrē ir būtiski augstāka par vidējo standartizēto rādītāju līmeni nekā tiem respondentiem, kas dzīves līmeni Latvijā novērtē kā Daļēji apmierināts, kas norāda uz būtiski zemāku vidējo standartizēto rādītāju līmeni, kas attiecināts uz grupu, kura paliiek Latvijā.

Lai atbildētu uz jautājumu, vai pastāv saistība starp racionalitātes pamattipu kategorijām un apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā jauniešiem, tika izmanta *Spirmena rangu korelācijas analīzes (Spearman's rho)* metode.

10. tabula

Racionalitātes pamattipu sakarība ar apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā

Racionalitātes pamattipu kategorijas	Spearman's rho Correlation	Apmierinātība ar dzīves līmeni Latvija Sig. (2-tailed)
Piesardzība lēmumu pieņemšanā	,650**	,000
Atkarībā no apstākļiem	-,503**	,000
Pragmatisms	,474**	,000
Uzstājība lēmumu realizēšanā	,257**	,001
Impulsivitāte	-,582**	,000
Izlēmība	,411**	,000
Patstāvīga lēmumu pieņemšana	,242**	,002
Sapņainība	-,173*	,027
Neizlēmība	,573**	,000
Neatkarīgi no ārējiem apstākļiem	,594**	,000
Mērķtiecība	,617**	,000
Tieksme prognozēt nākotni	,648**	,000

Rezultāti parādīja, ka visos pētījuma datu rādītājos pastāv būtiskas sakarības 0,01 nozīmības līmenī abās grupās. Iegūtie dati ļauj secināt, ka pastāv cieši negatīva sakarība (remp. $> r 0.01$), $r = - 503^{**}$ un $r = - 582^{**}$, kas pārsniedz $r 0.01$ līmeni starp racionalitātes pamattipu kategorijām un apmierinātību ar dzīves līmeni Latvijā jauniešiem. Tika konstatēts, ka, tajā jauniešu grupā, kura izjut augstāku neapmierinātības līmeni Latvijā pastāv saistība racionālu lēmumu pieņemšanā ar impulsivitāti un lēmumu pieņemšanu atkarībā no apstākļiem. Jauniešiem, analizējot racionalitātes pamatkategorijas ar sapņainības skalu, pastāv negatīva statistiski nozīmīga sakarība, pārsniedz 0,05 nozīmības līmeni starp sapņainības skalu un apmierinātību ar dzīves līmeni. Raksturojot jauniešus, kuri vēlas pamest savu valsti, var konstatēt, ka respondentiem šajā grupā, pieņemot racionālu lēmumu savā dzīvē saistībā ar nākotnes plāniem, svarīga šķiet lēmumu pieņemšana atkarībā no apstākļiem un impulsivitāte. Var secināt, ka gan materiālais nodrošinājums, gan daudzi citi faktori, kas šķiet būtiski katra jaunieša dzīvē liek pieņemt impulsīvus lēmumus un pamest savu valsti, saskatot nākotnes perspektīvas svešā valstī.

Diskusija

Pētījuma pamatmērķis bija izpētīt motivējošos faktorus racionālu lēmumu pieņemšanā jauniešiem pēc vidusskolas beigšanas ar dažādiem nākotnes migrācijas nodomiem.

Vairāki autori ir veikuši pētījumus par jauniešu attieksmi pret savas nākotnes mērķiem un perspektīvām, tai skaitā saskatot tās kādā citā valstī (Krūmiņš u.c. 2007).

Tiek atzīts, ka vēlme īstenot savus nākotnes plānus attiecināma uz sasniegumu motivāciju, to apliecina vairāku autoru (Meyer, Heckhausen, Kemmler 1965) pētījumi par sasniegumu motivāciju – “tiekšanos pēc veiksmes” motīvu un “izvairīšanos no neveiksmes”, kā arī indivīda lēmumu pieņemšanas procesiem, atrodoties izvēles priekšā (Ильин 2011). Pētījuma rezultāti pēc Iljina metodikas racionālu lēmumu pieņemšanā saistībā ar nākotnes nodomiem respondentiem atspoguļo sasniegumu motivācijas veidus: tieksmi pēc veiksmes un izvairīšanos no neveiksmes, kas tiek attiecinātas uz jauniešiem abās grupās. Jauniešu grupa, kas savus nākotnes nodomus vēlas saistīt ar Latviju, kā racionālus lēmumus izvēlas – piesardzību, mērķtiecīgu, pragmatisku domāšanu, neatkarīgi no apstākļiem, pieņem pastāvīgus, uzstājīgus lēmumus, bet jauniešu grupa, kas migrē uzsver impulsivitāti un pieņem lēmumus atkarībā no apstākļiem. Pētījuma gaitā tika pierādīts, ka lielu lomu migrējot uz citu valsti nosaka materiālais nodrošinājums. Jaunieši savās atbildēs apgalvoja, ka migrē uz citu valsti ģimenes apsvērumu dēļ, jo ārzemēs dzīvo lielākā daļa radnieku. Pētījuma gaitā tika konstatēts, ka jauniešu grupai, kas izjūt augstāku neapmierinātības līmeni Latvijā, pastāv saistība racionālu lēmumu pieņemšanā ar impulsivitāti un lēmumu pieņemšanu atkarībā no apstākļiem. Jaunākie pētījumi apliecina, ka pastāv tāda cilvēku grupa, kas gatavi iegūt darbaspēka migrācijas pieredzi, braucot prom no savas valsts. Izvērtējot iespējas veikt sociālo nostāju par mīlestību uz valsti, kas lielāka citās valstīs, nevis Latvijā, apgalvojot, ka nav saistību ar savu valsti, bet tiem, kas neplāno pamest savu valsti, migrācijas pieredze izraisa būtisku atšķirību, kur izteikti savas patriotiskās jūtas saistībā uz dzimto vietu. Kopumā ekonomiskie motīvi ir bijuši dominējošie indivīdiem, kuri vēlas migrēt, it īpaši aktuāla ir iespēja vairāk nopelnīt. Tāpat, aizbraukšana no ierastās ikdienas vides liek pārvērtēt vajadzības un pieņemt par savu pašreizējo ikdienu ceļošanu pa pasauli kā izaicinājumu, it īpaši jaunības vecumposmā.

Bibliogrāfija

- Apinis, R., Baltiņš, M., Hirša, Dz., Kļava, G., Motivāne, K., Valdmanis, J., Veisbergs, A. (2009). *Migrācijas ietekme uz valodas vidi Latvijā*. Redaktore Jansone J., Latviešu valodas aģentūra. Apgāds “Zinātne”.
- Atkinson, J. (1964). *An Introduction to Motivation*. New York: Princeton.
- Ābolčiņa, M. (1998). *Kā aug mūsu bērns*. Rīga: Datorzinību centrs.
- Bem, J. (1993) Theorie der Selbstwahrnehmung. In: Filipp H.S. (Hrsg.): Selbstkonzept.
- Berne, E. (1961). *Transactional Analysis in psychotherapy*. New York: Grove Press.
- Blanchard-Fields, F. (2002). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Social Cognition and Aging*. Georgia: Georgia Institute of Technology.
- Blos, P. (1967). The second individuation process of adolescence. *Psychoanalytic Study of the Child*, 22.
- Boyesen, P. (1993). Pour qui je me reveille le matin. – Les Editions ADIRE – EFARO.
- Castles, S. (2002). Migration und Community Formation under Condituons of Globalization. *International Migration Review*. Vol. 36.
- Chan, M., Laham, M. (2005). *Affective influences on thinking and behavior*. Sydney: University of New South Wales.
- Ellis, K., France, A. (2012). Being Judged, Being Assessed: Young People’s Perspective of Assessment in Youth Justice and Education. *Academic journal*. Database: Academic Search Premier. Youth Research Centre Department of sociological study.
- Erikson, E. (1959). *Identity and the life cycle*. New York: International Universities.
- Erikson, E., Erikson, J. (1981). Generativity and Identity. *Harvard Educational Review*.
- Frieze, I., Boneva, B., Šarlija, N., Horvat, J., Ferlgoj, A., Kogovšek, V., Jarošova, E., Popova, L., Korobanova, J., Sukhareva, N., Erokhina, L., Miluska, J. (2000). *Work and family centrality as predictors of emigration desires*. Manuscript submitted for publication.
- Halawah, I. (2011). Academic journal. Database: Academic Search Premier. “Factors Influencing college students’ Motivation to learn from students perspective”.
- Hamilton, R., Harper, D. (1994). The Entrepreneur in Theory and Practice. *Journal of Economic Studies*.
- Hartman, R., Betz, N. (2007). The fivefactor model and career selfefficacy: general and domainspecific relationships. *Journal of Career Assessment*.
- Hazans, M. (2008). Post-enlargement return migrants’ earnings premium: Evidence from Latvia.

- Hatton, T., Williamson, J. (2006). *Global migration and the world economy. Two centuries of policy and performance*. The Mit Press.
- Heckhausen, H., Schmalt, H., Schneider, K. (1985). Achievement motivation in perspective. Orlando F.L.: Academic Press.
- Higgins, T., Spiegel, S. (2004). Promotion and Prevention Strategies for Self-Regulation. In *Handbook of Self Regulation. Research, Theory and Applications*. Eds. Baumeister, R., Vohs, K. London: The Guildford Press.
- Indans, I. (2007). "Mobility of labour force and EU migration policy in Latvia." December/ 2009. (In Latvian).
- Kalniņa, I., Katane, L. (2010). Skolēnu konkurētspējas attīstība neformālās komercizglītības vidē. Jelgava. LLU.
- John, D., Keil, W. (1972). Selbsteinschätzung und Verhaltensbeurteilung. In: *Psychologische Rundschau*.
- Kaminski, A., Palmert, R. (2010). Human Puberty: Physiology, Progression, and Genetic Regulation of Variation in Onset.
- King, R., Skeldon, R. (2010). Integrating Approaches to Internal and International Migration. *Journal of Ethnic & Migration Studies*. Vol. 36.
- Koroļeva, I., Rungule, R., Sņķere, S., Aleksandrovs, A. (2009). Jauniešu identitāte un līdzdalība. Grām.: Rungule, R. (sast.). *Latvijas jaunatnes portrets: Integrācija sabiedrībā un marginalizācijas riski*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 145.–188. lpp.
- Koroļeva, I., Trapenceiere, I., Mieriņa, I., Sņķere, S., Goldmanis, M. (2007). *Jaunieši darba tirgū: situācijas un iedarbību ietekmējošo faktoru analīze*. Rīga: Socioloģisko pētījumu institūts.
- Krišjāne, Z., Bauls, A., Bērziņš, M., Brants, M., Cunska, Z., Eglīte, P., Kaņējeva, G., Kristaps, G., Kūle, L., Vanaga, S., Markausa, I., Zariņa, I. (2007). *Darba spēka ģeogrāfiskā mobilitāte*. Rīga: LU.
- Krūmiņš, J., Rungule, R., Seņkāne, S., Trapenciēre, I., Koroļeva, J., Sņķere, S., Goldmanis, M., Goša, Z., Freija-Rarlsona, K., Jaunzeme, J., Kaņējeva, G. (2007). *Mācību iestāžu absolventu profesionālā darbība pēc mācību beigšanas*. Rīga: LU.
- Kučs, A., Gromovs, J., Lulle, A. (2009). *Uzziņas līdzeklis un noderīga informācija darbā ar migrācijas jautājumiem*. Starptautiskās migrācijas organizācija. ANO nams.
- Lazarus, R. (1996). *Psychological stress and the coping process*. New York.: MC Graw-Hill.
- Lidaka, A. (2005). Vērtībizglītību un tās realizāciju ietekmējošie faktori. *Skolotājs*. Nr. 3.
- Lewin, K. (1959). *Field Theory in Social Science* – New York: Harper.
- Locke, E., Latham, G. (2000). *A Theory of Goal Setting and Task Performance*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Meikšāne, Dz. (1998). *Psiholoģija mums pašiem*. Rīga: Raka.
- Meyer, H. (2008). *Was ist ein guter Unterricht?* [What is a Good Lessons?]. Berlin: Cornelsen Verlag Scriptor GmbH & Co.

- Mansoor, A., Ouillin, B. (2007). *Migration and remittances: Eastern Europe and the former Soviet Union*. Washington.
- Merrill, M., Wood, A. (2008). A Task-Centered Instructional Strategy. *Journal of Research on Technology in Education*.
- Murray, H. (1938). *Explorations in Personality*. New York.
- Nurmi, J. (1993). Adolescent development in an age – graded context: the role of personal beliefs, goals, and strategies in the tackling of developmental tasks and standards. *International Journal of Behavioral Development*.
- Phinney, J., Baumann, K., Blanton, S. (2001). Life Goals and Attributions for Expected Outcomes among Adolescents from Five Ethnic Groups. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*.
- Puškarevs, I. (1981). *Bērnu un pusaudžu augstākās nervu darbības fizioloģijā*. Rīga: Zvaigzne.
- Rozenberg, M. (1982). Psychological selectivity in self – esteem formation. *Social psychology of the self – concept*. Nr. 4.
- Rungule, R. (2006). *Jauniešu identitāte kā piederība. Sabiedrība un kultūra*. Rakstu krājums. Liepāja.: LiePA.
- Sirin, S., Diemer, M., Jackson, L., Gonsalves, L., Howell, A. (2004). Future aspirations of urban adolescents: A person-in-context model. *International Journal of Qualitative Studies in Education*.
- Smith, M., Duda, J., Allen, J., Hall, H. (2002). Contemporary measures of approach and avoidance goal orientations: Similarities and differences. *British Journal of Educational Psychology*.
- Stern, D. (1985). *The interpersonal world of the infant*. New York.: Basic Books.
- Sullivan, H. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. New York.
- Špona, A., Čamane, A. (2009). *Audzinašana. Pašaudzināšana*. Rīga: RaKa.
- Šteinberga, A. (1996). *Vecāko klašu skolēnu pašizjūta un vērtības*. Rīga: RAKA
- Šteinberga, A. (1998). *Jauniešu pašizjūtas un vērtības*. Rīga: RAKA
- Thomae, H. (1965). Objective Socialization Variables in personality Development. *Human Development*.
- Vigotskis, Ļ., Piažē, Ž. (1999). *Mūsdienu psiholoģija*. Rīga: RAKA.
- Viksne, Z. (1981). *Augstākās nervu darbības īpatnības bērniem dažādos vecumu periodos*. Rīga: Zvaigzne.
- Kur mācīties tālāk? Augstākā izglītība Latvijā un ārzemēs. (2011). Izgl. "Artio" Izgl. ministrija.
- Latvijas studentu portāls – svarīga informācija par aktualitātēm studentu dzīvē. Pieejams: <http://brauktvainebraukt.lv> (2011.20.11.)
- Абрамова, Г. (1997). *Возрастная психология*. М.: Академия.
- Абульханова-Славская, И., Березин, Т. (2001). *Время личности и время жизни*. – Спб.:Алетейя.
- Адлер, А. (1997). *Понять природу человека*. СПб.: Академический проект.
- Айзенк, Г. (1993). *Количество измерений личности. Критерий таксономической парадигмы*. Москва: Иностранная психология.

- Аширов, Д. (2006). Типология карьеристов. Pieejams http://www.elitarium.ru/2006/06/23/tipologija_kareristov.html (2012.12.02.).
- Беличева, С. (1993). *Основы превентивной психологии*. Москва: Соц. Здоров. России.
- Бернс, Э. (1992). *Игры в которые играют люди*. СПб.: Лениздат.
- Блум, Г. (1996). *Психоаналитические теории личности*. Москва: КСП.
- Эриксон, Э. (1996). *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Прогресс.
- Холодцева, Е. (2006). *Конкурентоспособность в системе равноуровневых характеристик личности специалистов социальной сферы: дис.. канд. психол. наук*. Барнаул.
- Фернхейм, А., Хейвен, П. (2001). *Личность исоциальное поведение*. СПб.: Питер Питер
- Фрейд, З. (1996). Я и Оно. // Теории личности в западно – европейской и американской психологии. – Самара БАХРАХ.
- Фромм, Э. (1993). *Психоанализ и этика*. Москва: Республика.
- Ильин, П. (2011). *Мотивация и мотивы*. СПб.:Питер
- Ильин, П. (2009). *Психология творчества, креативности, одаренности*. СПб.:Питер
- Климов, Е. (1990). *Как выбирать профессию*. Москва: Просвещение.
- Курдюкова, Н.(1997). *Оценивания успешности учебной деятельности как психолого-педагогическая проблема*. СПб.
- Левин, К. (2000). *Теория поля и эксперимент в социальной психологии*. СПб.: Сенсор.
- Мунтян, В. (1977). *Формирование адекватной самооценки учебных способностей старшеклассников как путь повышения их активности и обучении*. Москва.
- Нютнен, Ж. (2004). *Мотивация действия и перспектива будущего*. Барнаул: РГБ.
- Ольховикова, Г. (2010). *Подготовка к будущей жизнедеятельности учащихся – сирот учреждений профессионального образования*. Диссертация. Санкт-Петербург.
- Разгоняева, Е. (2004). *Личностная обусловленность процесса построения образа будущего*. ОЛМА – ПРЕСС.
- Степанов, Г. (2001). *Психология трудных школьников*. Москва: Академия.
- Шаповалов, В. (2005). Конкурентоспособность личности в парадигме инновационного педагогического менеджмента. *Ярославский Педагогический Вестник*.
- Тайсон, Р. (1998). *Психоаналитические теории развития*. Екатеринбург.
- Тихонравов, Ю. (1998). *Экзистенциальная психология*. Москва: Бизнес – школа Интел – Синтез.
- Якобсон, П. (1969). *Психологические проблемы мотивации поведения человека*. Москва.

Youth Motivational Factors for Making Rational Decisions with Various Future Migration Intentions

Summary

During the adolescence future is especially important because of the transition into adult life, representations of future and decisions that are associated with it are going to influence their further life. It regards not only profession, but also the choice of way of life and lifestyle. Various authors tried to cover the possible motivational factors that are related with inhabitants of Latvia when they go abroad because they do not see any perspectives in their own country. It is a very topical problem for Latvia when youths, after graduating schools, leave their country. The aim of the present research is to analyse youth, after graduating school, motivational factors for making rational decisions with various future migration intentions (N=165). During the research several questions were examined: a) what motivational factors for making rational decisions have youths with various future migration intentions; b) is there any difference between future migration intentions and motivational factors; c) what are the categories of basic types of rationality of youth for achieving goals; d) is there any difference in basic types of rationality of youth and future migration intentions; e) is there a connection between basic types of rationality and satisfaction with level of living in Latvia of the youth who stay and migrate abroad.

Key words: youth, motivation factors, basic types of rationality, future intentions.

Irēna Katane (Latvija), *Ineta Kristovska* (Latvija)

IZGLĪTĪBA LATVIJAS LAUKU KULTŪRVIDES ILGTSPĒJĪGAI ATTĪSTĪBAI

Sabiedrības ilgtspējīga attīstība lielā mērā ir atkarīga no lauku un to kultūras vides ilgtspējīgas attīstības. Latvijā lauku kultūras vides ilgtspējīgu attīstību var nodrošināt, pirmkārt, uzturot un tālāk attīstot izglītības vidi lauku reģionos. Šī raksta mērķis ir apstiprināt vietējās skolas jēdzienu un salīdzināt, analizēt un novērtēt divu empīrisko pētījumu rezultātus lauku skolu, lauku kopienu un lauku reģionu ilgtspējīgas attīstības kontekstā Latvijā. Šī pētījuma rezultāti norāda, ka, lai nodrošinātu pašu skolu, lauku kopienu un reģionu ilgtspējīgu attīstību, lauku skolas paplašina savu mērķauditoriju, formālas un neformālas izglītības un pulciņu piedāvājumu, paplašina savu funkciju loku, tādējādi nodrošinot vidi izglītībai mūža garumā visai lauku kopienai. Tā rezultātā lauku skolu izglītības vidē var novērot pašsarežģīšanās un inovāciju meklēšanas procesus. Šī pētījuma rezultāti parāda lauku skolu izglītības vides izmaiņas un dažādību, un ļauj vismaz daļēji atrisināt *pilsētas – lauku* dimensijas sabalansētas attīstības problēmu Latvijā.

Atslēgas vārdi: lauku skola, lauku skolu izglītības vide, lauku kopiena, lauku kultūras vide, ilgtspējīga attīstība.

Ievads

21. gadsimta sākumu var raksturot kā lielo pārmaiņu laiku, kas nes sev līdzī gan dažādu krīžu (demogrāfiskās, ekonomiskās, sociālās un vērtību krīzes) saasināšanos un to risināšanas nepieciešamības aktualizēšanos, gan arī sabiedrības mainību dažādās dzīves jomās un nelineāru attīstību, kam raksturīgi gan kāpumi, gan kritumi.

Sabiedrības ilgtspējīga attīstība lielā mērā saistās ar lauku kopienu un to kultūrvides ilgtspējīgu attīstību. Latviešu tautas pastāvēšana, latviskās identitātes apzināšanās nav iedomājama bez lauku kultūrvides saglabāšanas un tālākās attīstības. Tas ir īpaši aktuāli šobrīd, kad, izvērtējot demogrāfiskās un ekonomiskās krīzes sekas, raugāties tautas nākotnē. Latvijas lauku kultūrvides ilgtspējību var nodrošināt, pirmām kārtām, saglabājot un tālāk attīstot izglītības vidi laukos. Šobrīd apmēram 30% no Latvijas iedzīvotājiem dzīvo laukos. Neskatoties uz to, ka tā ir gandrīz trešā daļa no visiem iedzīvotājiem, Latvijā joprojām saglabājas vēsturiski mantotā nelīdzsvarotība un disharmonija starp izglītības iespējām divās dimensijās: 1) galvaspilsēta un reģioni; 2) pilsētas un lauki. Izglītības

piedāvājuma atšķirību problēma dimensijā *Rīga – reģioni* tiek risināta augstskolu līmenī, līdztekus Rīgas augstskolām veiksmīgi darbojas reģionālās augstskolas, kas ar savu izglītības piedāvājumu cenšas noturēt līdzsvaru izglītības vidē. Diemžēl aizvien aktualizējas izglītības piedāvājuma problēma dimensijā *pilsētas un lauki*.

Lai Latvijas lauku skolas spētu nodrošināt savu dzīvotspēju mūsdienu krīžu apstākļos, notiek pārmaiņas lauku skolu izglītības vidē ne tikai “no augšas”, bet arī “no apakšas”. Skolas kļūst par pašorganizējošām, pašvērtējošām un pašattīstošām izglītības vides sistēmām, kas mainās ar mērķi nodrošināt savu un visas vietējās lauku kopienas un tās kultūrvides ilgtspējīgu attīstību nākotnes perspektīvā.

Dotā raksta *mērķis* ir pamatot kopienas skolas koncepciju un veikt divu empīrisku pētījumu rezultātu salīdzināšanu, analīzi un izvērtēšanu lauku skolu, lauku kopienu un Latvijas lauku ilgtspējīgas attīstības kontekstā.

Skola lauku kopienas ilgtspējīgai attīstībai: konceptijas teorētiskais pamatojums

Izglītības ilgtspējīga attīstība ir saistīta ar zinātniskās paradigmas maiņu, pārejot no modernisma uz postmodernisma periodu. Paradigmu maiņai raksturīgs ar jauns domāšanas modelis, zinātnisks pasaules redzējums, pasaules izglītības attīstības kopaina, vērtību izpratne un to apzināšanās, kultūrvides izpratne un izmaiņām izglītības filozofijā. Izglītība attīstība ir vērsta uz sabiedrības ilgtspējīgu attīstību, ar to saprotot saskaņotu, sistemātiski plānotu, uz pašizpēti balstītu un pilnveidi orientētu procesu. Foilhoks (Fouilhoux 2004, 44) raksta, ka “.. *izglītībai ir galvenā loma objektīvas, ilgtspējīgas attīstības veicināšanā. Tieši izglītība ir pamats cīņai pret nabadzību, tā atver durvis informācijas tehnoloģijām un zinātnei, tas ir ceļš, lai atklātu citas kultūras*”. Pārmaiņas kā attīstības pazīme ir uzskatāmas kā lietu, parādību vai procesu likumsakarīga kvalitatīva pārveidošanās konkrētu apstākļu ietekmē. Izglītības vides pētniecībā ienāca ekoloģiskā un sinerģētiskā paradigma. Savukārt Lorencs (Lawrence 1998) uzskata, ka ilgtspējība ir spēja izdzīvot un zelt, kas ir ļoti būtiska tāpēc, ka bez tās neviens organisms, neviena dzīva sistēma, arī kopiena un skola, nevar pastāvēt. Piekrītam Fulana (Fulans 1999) atziņai, ka *veiksmīgu izglītības pārmaiņu pamatā nav tikai spēja ieviest jaunākās pieejas, bet gan drīzāk spēja pārdzīvot kāpumus un kritumus, ko rada plānotas un neplānotas pārmaiņas, tajā pašā laikā pašam augot un attīstoties*”.

Par lauku skolu dzīvotspējas un ilgtspējas garantu kļuva *kopienas skolas koncepcija*.

Jau 1976. gadā Minzejs (Minzey 1976, 77), viens no pirmajiem *kopienas skolas koncepcijas* pamatojuma autoriem, uzsvēra domu, ka “... jābūt ciešai sadarbībai starp kopienu un skolu. Skolas un kopienas sasaistes rezultātā uzlabojas draudzība, kas ļauj efektīvāk sasniegt izglītības mērķus”. Moriss (Morris 1984, 54) ir izteicis atziņu, ka “.. vislielākais izglītības uzdevums ir pārveidot sabiedrību kultūras kopienās. Izglītībai, kas ir korporatīvi pārvaldīta, ir vienotības princips. Ar izglītības palīdzību mūsdienu kopienas var pastāvēt un tālāk attīstīties gan rietumos, gan austrumos, un būt integrētas dažādos gan reģiona, gan valsts, gan pat globāla mēroga sociālajos procesos”. Pēc Millera (Miller 1993) domām, jo aktīvāk skola funkcionē kā kopienas centrs un kalpo kā dažādu pakalpojumu sniedzēja, jo izglītība kļūst par efektīvāku kopienas saglabāšanas līdzekli. Arī citi zinātnieki (no Katane, Laizāne 2012) ir pauduši savu viedokli par lauku skolas nozīmīgo lomu lauku kopienā gan izglītības, gan ekonomikas skatījumā. Par kopienas skolu var saukt tikai to lauku skolu, kas nodrošina kopienas iedzīvotājiem mūžizglītības iespējas un funkcionē kā kopienas izglītības un kultūras centrs.

Ekonomikas skatījumā lauku skola ir lielākais darba devējs laukos, kur strādā pedagogi un tehniskais personāls. Harmons un Šafts (Harmon, Schafft 2009) uzskata, ka labi funkcionējošas skolas paaugstina kopienas sociālo integrāciju ar apkārtni, nostiprinot vietējo identitāti un kopīga uzdevuma realizācijas nozīmi. Skolas darbojas kā kopienas dažādu pasākumu centrs ar mērķi iesaistīt cilvēkus pilsoņu un kopienas lietās. Tās arī piedāvā telpas, kas sekmē kopienas iedzīvotāju sanākšanu kopā, lai sportotu, iestudētu teātra izrādes, rīkotu skolas valdes sanāksmes. It īpaši lauku skolas kalpo kā simbols kopienas autonomijai, dzīvotspējai un identitātei. Bingers, Kvinna un Salivans (Bingler, Quinn, Sullivan 2003) uzskata, ka skolas kā kopienas centrs sasniedz savu statusu divos veidos, pirmkārt, vēl efektīvāk integrējas ar kopienu, otrkārt, paplašina izglītības vidi, lai pēc iespējas efektīvāk izmantotu visus kopienas resursus. Arī Agbo (Agbo 2007) uzskata, ka efektīvas kopienas skolas attiecības palīdz cilvēkiem apvienot vietējos resursus, kas ir nepieciešami un svarīgi skolas vides uzlabošanai. Vēl jo vairāk, skolas saiknes uzlabošanā ar kopienu svarīga nozīme ir izglītības iestādes direktoram. Badžs (Budge 2006) uzsver, ka skolu direktoriem lauku teritorijā jābūt veselai vīzijai par savstarpēji izdevīgu, sadarbības skolas – kopienas procesa radīšanu.

Tādējādi var secināt, ka, sākot jau ar 20. gs. septiņdesmitajiem gadiem līdz pat mūsu dienām, rietumvalstu zinātnē nozīmīga vieta ir lauku kopienas skolas koncepcijai, kurasteorētiskais pamatojums un tālākā attīstība ir atrodamā vairāku rietumvalstu zinātnieku publikācijās, kas aktualizē starpdisciplinārās pieejas nozīmi izglītības vides pētniecībā.

Skola kā atvērta visas lauku kopienas izglītības vide Latvijā: empīrisko pētījumu rezultāti

Kopš 2000. gada Latvijas Lauksaimniecības universitātes Izglītības un mājsaimniecības institūtā tiek veikti lauku skolu izglītības vides teorētiskie un empīriskie pētījumi. Var izdalīt trīs pētījumu posmus: 1) balstoties uz ekoloģisko pieeju izglītības pētniecībā, darbs pie lauku skolu izglītības vides pētījumu teorētiskās bāzes izstrādes un lauku skolu vides mainības empīriskie pētījumi (2000–2005); 2) pētījumu metodoloģiskās bāzes pilnveide (2005–2008); 3) lauku skolu izglītības vides mainības empīriskie pētījumi (2008–2012), kas balstījās uz iepriekšējo posmu pētījumu rezultātu bāzes un bija aizsākto pētījumu turpinājums. Pētījumu rezultāti ir atspoguļoti pētījumu autoru vairākās publikācijās (Katane 2005; Katane 2007; Katane, Laizāne 2012). Pirmā empīriskā pētījuma (pirmais pētījumu posms) bāze: 277 lauku skolas, t.sk. izglītības vides iekšējā ekspertīzē piedalījās 33 lauku pamatskolas. Otrā empīriskā pētījuma (trešais pētījumu posms) bāze: 60 lauku skolas, t.sk. izglītības vides iekšējā ekspertīzē piedalījās 31 lauku pamatskola un vidusskola. Abu empīrisko pētījumu bāzes skolas pārstāvēja visus Latvijas reģionus. Lauku skolu izglītības vides pētniecībai pirmajā pētījumā tika izstrādāta izvērtēšanas metodika, kur nozīmīgu vietu ieņēma speciāli izstrādātā izvērtēšanas indikatoru sistēma (kopā: 128 indikatori), kas pārstāvēja vairākus skolas izglītības vides līmeņus un vides kontekstus. Otrajā pētījumā skolu izglītības vides izvērtēšanas indikatoru sistēma bija modificēta (saīsināta), analīzes un izvērtēšanas rezultātā atstājot būtiskākos un mūsdienu apstākļiem atbilstošākos lauku skolu izglītības vides izvērtēšanas indikatorus (kopā: 50 indikatori). Abu pētījumu laikā skolu izglītības vides mainība tika pētīta laikā (2000–005; 2008–2012).

Pētījumu rezultāti ļāva izdalīt vairākas tendences lauku skolu izglītības vides attīstībā, kas bija vienlīdz raksturīgas gan pirmā pētījuma bāzes skolu izglītības vidē, gan arī otrā pētījuma bāzes skolu izglītības vidē. Lūk, *būtiskākās no tām*.

- Lai nodrošinātu savu un visas lauku kopienas ilgtspēju, lauku skolas paplašina un palielina mērķauditoriju, savā vidē iekļaujot arī pirmskolas vecuma bērnus un pieaugušos, tādējādi nodrošinot mūžizglītības iespējas laukos.
- Lauku skolas palielina formālās un neformālās izglītības piedāvājumu, t.sk. profesionālās pilnveides, interešu izglītības, profesionāli profilējošo programmu piedāvājums u.c., izmantojot skolas materiāli tehnisko bāzi.
- Lauku skolas palielina savu funkciju spektru, uzņemoties papildfunkcijas, t.sk. skolai neraksturīgās funkcijas, piemēram, sociālo negāciju novēršanas un prevencijas, kā arī sociālās rehabilitācijas funkcijas lauku kopienā, bērnu pieskatīšana skolas dienas centros.
- Līdz ar izglītības piedāvājuma, mērķauditorijas un veicamo funkciju palielināšanos, konstatēts lauku skolu izglītības vides pašsarežģīšanās process, veidojoties dažāda veida vides apakšstruktūrām (pieaugušo izglītības centri, biedrības, skolu attīstības fondi, pirmsskolas izglītības struktūras skolas ietvaros, lauku tūrisma centri u.c.).
- Lauku skolas darbojas ne tikai kā izglītības, bet arī kā kultūras centri lauku kopienās.
- Skolas kļūst par visas lauku kopienas informatīvajiem centriem, pilnveidojot un visai kopienai piedāvājot bibliotēku un datorklašu resursus.

Lai varētu izvērtēt lauku skolu izglītības vides mainību, gan pirmajā (2000–2005), gan otrajā empīriskajā pētījumā (2008–2012) uz iegūto rezultātu bāzes, visus skolu izglītības videsindikatorus iedalījām divās lielās grupās: 1) indikatori (pazīmes), kas liecina par lauku skolu izglītības vides konstantumu jeb nemainību; 2) indikatori (pazīmes), kas liecina par lauku skolu izglītības vides mainību. Datu apstrādi veicām, pārbaudot pazīmju izlašu atbilstību ar χ^2 kritērija noteikšanas testu SPSS programmā. Pētījuma jautājums bija: vaikonstanto pazīmju skaits ir vienāds ar mainībā esošo lauku skolu izglītības vides pazīmju skaitu? Datu apstrāde notika, izmantojot SPSS datorprogrammu. Ieguvām šādus rezultātus (skat. 1. tab. un 2. tab.). Pirmajā empīriskajā pētījumā varēja secināt, ka pie būtiskuma līmeņa $\alpha=0,05$ un brīvības pakāpes $df=1$ hī kvadrātā kritērija kritiskā vērtība ir: $\chi^2=0,281 < \chi^2_{0,05;1}=3,84$; $p=0,586 > \alpha=0,05$. Savukārt otrā empīriskā pētījuma rezultāti ļāva secināt, ka pie būtiskuma līmeņa $\alpha=0,05$ un brīvības pakāpes $df=1$ hī kvadrātā kritērija kritiskā vērtība ir: $\chi^2=0,080 < \chi^2_{0,05;1}=3,84$; bet $p=0,777 > \alpha=0,05$.

1. tabula

Pazīmju sadalījums pēc pazīmju grupām (2000–2005; 2008–2012)

Pazīmju grupas	2000–2005; N = 128			2008–2012; N = 50		
	Novērojāmās pazīmes N	Paredzama- mais sa- dalījums N	Starpība	Novērojāmās pazīmes N	Paredzama- mais sa- dalījums N	Starpība
Konstantās pazīmes	67	64	3,0	24	25	1.0
Mainībā esošas pazīmes	64	-3,0	26	25	-1,0	

2. tabula

Iegūtie rezultāti (2000–2005; 2008–2012)

N	Rādītāji	Iegūtās vērtības	
		2000 – 2005	2008 – 2012
1.	χ^2 kritērijs (Chi – Square)	0,281	0.080
2.	brīvības pakāpe (df)	1	1
3.	p – vērtība (Asymp. Sig.)	0,586	0.777

Ar varbūtību 95% gan pirmajā (2000–2005), gan otrajā (2008–2012) empīriskajā pētījumā nevarēja noraidīt H_0 . Tas nozīmēja, ka to pazīmju skaits, kas liecināja par lauku skolu izglītības vides konstantumu, bija statistiski vienāds ar to pazīmju skaitu, kas liecināja par lauku izglītības vides mainību. Šīs pazīmes sadalījās vienmērīgi. Tas liecina, ka Latvijas lauku skolu izglītības vidē notiek *bifurkācijas* jeb sazarošanās process: 1) tiek saglabāta lauku skolu izglītības vides specifika, tās tradicionālās vērtības; 2) notiek inovatīvu meklējumu un pārmaiņu process.

Secinājumi

- Sākot jau ar 20. gs. septiņdesmitajiem gadiem, līdz pat mūsu dienām rietumvalstu zinātnē nozīmīga vieta ir lauku kopienas skolas koncepcijai, kuras teorētiskais pamatojums un tālākā attīstība ir atrodama vairāku rietumvalstu zinātnieku publikācijās, kas aktualizē starpdisciplinārās pieejas nozīmi izglītības vides pētniecībā.
- 21. gadsimtā, lai nodrošinātu savu un visas kopienas ilgtspēju, Latvijas lauku skolu izglītības vide nepārtraukti mainās: daudzas Latvijas

lauku skolas palielina izglītības piedāvājumu un savu mērķauditoriju, paplašinot mērķauditorijas vecuma un piedāvāto izglītības programmu daudzveidības spektru, uzņemoties papildfunkcijas un pašsarežģijot savu izglītības vides struktūru.

- Abu empīrisko pētījumu rezultāti liecina, ka lauku skolu izglītības vidē notiek *bifurkācijas* jeb sazarošanās process: 1) tiek saglabāta lauku skolu izglītības vides specifika; 2) notiek inovatīvu meklējumu un pārmaiņu process lauku skolu izglītības vidē. Tas savukārt liecina par lauku skolas izglītības vides nepārtrauktu mainību.
- Izvērtējot ārējās vides draudus, kā arī savu iekšējo attīstības potenciālu, lauku skolas kļūst par visas kopienas izglītības vidi, tādējādi atrodot efektīvus un rezultatīvus savas skolas ilgtspējas nodrošinājuma līdzekļus, resursus un ceļus (veidus), kas Latvijas laukos rada lielu skolas kā kopienas izglītības vides modeļu daudzveidību. Šī lauku skolu izglītības vides mainība un daudzveidībadod iespējas risināt Latvijas izglītības vides līdzsvarotas attīstības problēmas dimensijā *pilsētas – lauki*, kas savukārt sekmē lauku kultūrvides un Latvijas lauku kopumā ilgtspējīgu attīstību.

Bibliogrāfija

- Agbo, S.A. (2007). Addressing School–Community Relations in a Cross–Cultural Context: A Collaborative Action to Bridge the Gap Between First Nations and the School. *Journal of Research in Rural Education*, 22(8), 1–14.
- Bingler, S., Quinn, L., Sullivan K. (2003). *Schools as Centers of Community: A Citizen's Guide for Planning and Design*. Washington. Pieejams: http://www.edfacilities.org/pubs/scc_publication.pdf (2012.09.20)
- Budge, K. (2006). Rural leaders, rural places: Problem, privilege, and possibility. *Journal of Research in Rural Education*, 21(13), 1–10.
- Fouilhoux, M. (2004). “The Role of NGOs in Advancing Sustainable Development”. In *Education for Sustainable future: Commitments and Partnerships*. Johannesburg, Spain: UNESCO, pp. 43–46.
- Fulans, M.G. (1999). *Pārmaiņu spēki: izglītības reformu virzieni*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Harmon, H. L., Schafft, K. (2009). “Rural School leadership for collaborative community development.” *The Rural Educator*, 30 (3), pp. 4–9.
- Katane, I. (2005). *Lauku skolas kā izglītības vides izvērtēšanas modelis*. Pro-mocijas darbs. Daugavpils: Daugavpils Universitāte.
- Katane, I. (2007). *No ekoloģiskās paradigmas līdz vides modelim izglītības pētniecībā*. Sērija “Izglītības ekoloģija”. Jelgava: LLU.

- Katane, I., Laizāne, A. (2012). *Divdesmit pirmā gadsimta lauku skolas izglītības vide Latvijā un ārzemēs*. Sērija "Izglītības ekoloģija". Jelgava: LLU.
- Lawrence, B.K. (1998). *The Importance of Sustainability for Rural Schools*. USA, New York: Buffalo.
- Minzey, J. D. (1976). "Community education". In S. E. Goodman (ed.) *Handbook on contemporary education*. New York: R. R. Bowker Company, pp. 75–78.
- Morris, H. (1984). *The Henry Morris Collection* (Harry Ree (ed.)). Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, B.A. (1993). "Rural Distress and Survival: The School and the Importance of "Community"". *Journal of Research in Rural Education*, 9 (2), 84–103.

Education for Sustainable Development of Rural Cultural Environment

Summary

Sustainable development of society depends to a great extent on sustainable development of rural communities and their cultural environment. In Latvia, the sustainability of rural cultural environment can be provided by, first of all, maintaining and then further developing educational environment in rural areas. The *aim* of this article is to justify the concept of community school and compare, analyse and assess the results of two empirical studies within the context of sustainable development of rural schools, rural communities and rural areas in Latvia. The results of this research indicate that, in order to provide for sustainable development of schools themselves, rural communities and areas in general, rural schools expand their target audience, formal and informal education and training offers, expand the range of their functions by taking additional functions, thus becoming lifelong learning environment providers for the whole rural community. As a result, self-complication and innovation – searching processes can be observed in the educational environment of rural schools. The results of this research show changes in and diversity of educational environment of rural schools, and it lets at least partially solve the issue of balanced development in the *urban – rural* dimension in Latvia.

Key words: rural school, educational environment of rural schools, rural community, rural cultural environment, sustainable development.

Jeļena Laškova (Latvija), *Larisa Brokāne* (Latvija)

BEZDARBNIEKU MOTĪVI IZGLĪTOŠANAI

Bezdarbniekiem ir nodrošināta iespēja piedalīties aktīvos nodarbinātības pasākumos, tomēr trūkst resursu un motivācijas izmantot iespējas, kā arī pēc apmācības kursa pabeigšanas pielietot iegūtās zināšanas. Šī raksta mērķis ir izanalizēt bezdarbnieku motīvus izglītošanai.

Mērķa sasniegšanai tika izvirzīti vairāki uzdevumi: veikt teorētisko analīzi (Maslova, Olporta, Dijui, Iljina teorētiskās nostādnes) par pieaugušas personas motīviem izglītošanai, raksturot brieduma gados esošo cilvēku bezdarba situācijas psiholoģiskās sekas (Frankl, Argail, Svence), analizēt nodarbinātības valsts aģentūras statistiskos datus par bezdarbnieku piedalīšanos aktīvos nodarbinātības pasākumos, un izanalizēt pilotpētījumā iegūtos rezultātus par bezdarbnieku motīviem izglītošanā.

Raksta novitāte: pilotpētījuma rezultāti un teorētiskais pamatojums bezdarbnieku motīvu noskaidrošanai, apzināšanai un pastiprināšanai tiks atspoguļots sociālās rehabilitācijas programmā bezdarbniekiem, pirms viņi uzsāk mācīšanos neformālā izglītībā. Bezdarbnieka motīvi izglītošanai: iepriekšējas pieredzes izmantošana, dzīves mērķa savienošana ar saņemto izglītību, bezmaksas izglītošana un valsts stipendija ierobežoto resursu apstākļos, jauno zināšanu saņemšana, pašizaugsme, komunikācija, interese izglītoties, socializācijas vajadzības apmierināšana, jaunas pieredzes un atbalsta saņemšana. Bezdarbnieku vajadzīgās īpašības izglītošanā svarīguma hierarhijā: uzņēmība, atbildība, mērķtiecība, spēja domāt un analizēt informāciju, disciplinētība, izturība, patstāvība. Individuāliem motīviem mācīties ir izšķiroša nozīme lēmuma pieņemšanai par uzsākšanu izglītoties.

Atslēgas vārdi: bezdarbs, bezdarbnieks, motivācija, motīvi, izglītošana, nodarbinātību veicinošie pasākumi.

Bezdarbs ir aktuāla sociāla un ekonomiska problēma Latvijā, kas skar katru iedzīvotāju, jo nodokļi tiek novirzīti bezdarbnieku pabalstu izmaksām un samazinājusies iedzīvotāju maksātspēja par precēm un pakalpojumiem.

Lai samazinātu augsta strukturālā bezdarba riskus nākotnē un pakāpeniski pārietu no krīzes (īstermiņa) pasākumiem uz ilgtermiņa pasākumiem (apmācības, pārkvalifikācija un citi aktivizēšanas pasākumi), 2011. gadā uzsākta konceptuāla virzība no īstermiņa krīzes pasākumiem uz ilgtermiņa darba tirgus politikas pasākumiem, veicot:

- finanšu īpatsvara maiņu par labu aktivizācijas (apmācību) pasākumiem;

- strukturālā bezdarba riska mazināšanu, nodrošinot labāku kvalifikācijas un prasmju atbilstību darba tirgus prasībām;
- pāreju uz kuponu sistēmu bezdarbnieku apmācībā (Par darba tirgus īstermiņa prognozēm 2012).

Darba zaudējums atklāj cilvēka eksistences bezjēdzību, jo tai vairs nav mērķa (Франкл 1999). Bezdarba situācijas pārdzīvojums tiek raksturots kā “bezdarba neiroze”, jo no šīs situācijas tiek saņemta psiholoģiska izdevība – bezdarbnieks visas savas neveiksmes visās dzīves jomās noraksta uz bezdarba problēmu. Atbildība tiek noņemta par savu dzīvi un citu prasībām. Bet, ir bezdarbnieki, kuri atšķiras no neirotika tipa bezdarbnieka, jo ir optimistiski noskaņoti, atrod nodarbības, piepildot ar tām savu brīvo laiku un piešķirot tam jēgu (Франкл 2000).

Bezdarbs ir nopietns psiholoģisks pārbaudījums, kas ir saistīts ne tikai ar ienākumu zaudējumu, bet arī ar emocionālajiem pārdzīvojumiem, garīgās un fiziskās veselības pasliktināšanos. Bezdarba negatīvās sekas: negatīvs emocionālais stāvoklis, depresija, apātija, pašnāvību skaita palielināšanās, alkohola lietošana (Pelcman 1992). Bezdarba palielināšanās ASV par 1% (ja netiek samazināts radītais bezdarbs tuvāko piecu gadu laikā) palielina pašnāvību gadījumu skaitu par 4,1%, pirmreizējo psihiatriskās klīnikas apmeklēšanu par 4,0%, mirstību no alkohola par 1,9%, līdz ar to arī kopējais mirstības radītājs palielinās par 1,9%, vienlaicīgi par 4,0% palielinās arī nokļūšana ieslodzījumā un par 5,7% mirstība smago noziegumu gadījumos (Argail 1990).

Psiholoģiskās reakcijas, kuras izjūt darbu zaudējušais, ir šoks, dusmas, nevēlēšanās pieņemt notikušo, iespējams, iekrišana depresijā un nevēlēšanās nevienu redzēt. Patiesībā, katrs izdzīvo līdzīgas sajūtas un emocijas, tikai jūtu stiprums katram atšķiras. Bet gados vecākam cilvēkam elastības spējas ir mazākas nekā jauniešiem. Iespējams, baļu sajūta ir lielāka. Darba zaudējums ir ļoti nopietns pārbaudījums cilvēka psihei. Galvenās izjūtas saistībā ar bezdarbu ir zema pašcieņa, vainas apziņa, veltīguma un tukšuma sajūta, pašārvības trūkums, depresija, garlaicība, letarģija un negatīva domāšana (Sondersa 1997).

Ja cilvēks brieduma gados zaudējis darbu, neapšaubāmi, notiek gan dzīves ceļa korekcija, gan krīze – lielākai daļai bezdarbnieku. Brieduma gados varētu būt dažādi cilvēka attīstības scenāriji, mērķu sasniegšana un apmierinātība ar dzīvi, kā arī patstāvīga attīstība, bet varētu būt dzīves aktivitātes pazemināšanās (Кулагина, Колюцкий 2005).

Izglītība ir ļoti svarīgs faktors un resurss, lai nodrošinātu bezdarbnieku integrāciju darba tirgū un sabiedrībā. Lai bezdarbnieks veiktu pārmaiņas savā sociālajā stāvoklī, nepieciešams izstrādāt savu dzīves stratēģiju, kuru var plānot ar karjeras konsultantiem, psihologiem un citiem speciālistiem. Bezdarbniekam nepieciešama palīdzība karjeras izvēlē, diagnostikas veiktānā par profesionālo piemērotību, individuālās konsultācijas krīzes pārvarēšanai un atveseļošanai no depresijas.

Pārmaiņas var panākt, ja bezdarbnieks vēlas darboties: mācīties, lai apgūtu jaunu profesiju, meklējot jaunu darba vietu vai iesaistoties atbalsta grupās. Cilvēka nodoms ir darbības cēlonis, bet tajā pašā laikā nodoms, loģiski, ir saistīts ar rezultātu. Darbība ir spēju un motivāciju rezultāts.

Nodarbinātības valsts aģentūras (NVA) aktīvie nodarbinātības pasākumi

2012. gadā bezdarbniekiem un darba meklētājiem bija nodrošinātas iespējas piedalīties NVA organizētajos aktīvajos nodarbinātības pasākumos, kā arī piedalīties profesionālajā tālākizglītības un profesionālās pilnveides programmas apgūvē ar mērķi saņemt jaunu profesiju vai kvalifikāciju (Bezdarbnieku un darba meklētāju atbalsta likums, 2002).

Reģistrētā bezdarba līmenis valstī 2012. gada augusta beigās bija 11,3% (bezdarbnieku īpatsvars ekonomiski aktīvo iedzīvotāju kopskaitā). Augstākais bezdarba līmenis tika reģistrēts Latgales reģionā – 22,0%. 2012. gada 8 mēnešos NVA organizētajos aktīvajos nodarbinātības pasākumos ir piedalījušies 136,4 tūkst. bezdarbnieki (viens cilvēks var piedalīties vairākās aktivitātēs) (Bezdarba situācija valstī, 2012).

1. attēls. 2012. gada 8 mēnešos uzsākušie dalību NVA pasākumos (Bezdarba situācija valstī, 2012)

Karjeras konsultācijas 2012. g. 8 mēnešos saņēmušas 40 961 personas, no tām 36 248 bezdarbnieki un darba meklētāji.

2012. gada augusta beigās pusei (49,7%) bezdarbnieku tika konstatēts zems izglītības līmenis (bez/ar pamatizglītību, ar vispārējo vidējo izglītību), ar profesionālo izglītību – 36,7%, ar augstāko izglītību – 13,0%. NVA dati liecina, ka bezdarbnieki ar augstāko izglītību aktīvāk iesaistās aktīvos nodarbinātības pasākumos. 2012. gada 8 mēnešos darbā iekārtojušies 53 522 bezdarbnieki, no kuriem 23 361 (44%) bezdarbnieki ir iekārtojušies darbā pēc kāda aktīvā pasākuma pabeigšanas, izņemot KPP informatīvās dienas (Bezdarba situācija valstī, 2012).

NVA pasākumi, kurus laika posmā no 01.03.2011. līdz 29.02.2012., bezdarbnieki pabeiguši un 6 mēnešu laikā no apmācību pabeigšanas ir iekārtojušies darbā:

- profesionālā apmācība, pārkvalifikācija vai kvalifikācijas paaugstināšana (34,6% – 6 900 personas);
- neformālā apmācība (bez valsts valodas programmas) (25,3% – 18 262 personas);
- neformālās izglītības programmas “Valsts valodas apguve” (21,3% – 4037 personas) (Bezdarba situācija valstī, 2012).

Par motīviem izglītošanā

Informācijas saņemšana ir viens no motīviem iesaistīties aktīvajos nodarbinātības pasākumos.

Pieaugušie cilvēki plānos pastāvīgu izglītības ieguvu visas savas dzīves laikā vienīgi tad, ja viņi gribēs mācīties. Viņi negribēs turpināt mācīties, ja viņu izglītības pieredze jaunībā ir bijusi negatīva un, ja nebūs praktiski pieejamas atbilstošas izglītības iespējas no laika, tempa, atrašanās vietas aspekta, kā arī, ja viņi nevarēs to atļauties. Pieaugušie nebūs motivēti iesaistīties izglītības ieguves pasākumos, ja to saturā un metodēs netiks ņemtas vērā viņu kultūras perspektīvas un dzīves pieredze. Viņi arī negribēs ieguldīt savu laiku, piepūli un naudu turpmākajā izglītībā, ja šīs zināšanas nevarēs pielietot praktiski (Mūžizglītības stratēģijas izstrāde).

Cilvēka izglītošanai jāizveido efektīva izglītības sistēma, jānodrošina iespējas visiem, kuri vēlas mācīties. Pieaugušo izglītības likumsakarības:

- mācīšanās procesā tiek nodrošināta studējošā pašrealizācija;
- izglītības procesā tiek akcentēta kritiskā refleksija;
- maksimāli izmantojama studējošā paša pieredze un citu cilvēku pieredze;
- nodrošināta iespēja mācīties mācīšanās (Koķe 1994).

Apzinoties, ka sevis pilnveidošanos nosaka cilvēka iekšējais konflikts starp esošo pieredzi un jaunajām vajadzībām, pedagoga uzdevums ir sek-mēt šī iekšējā konflikta atklāšanu un apzināšanos sevī, kas ir stimuls tālākizglītības motivācijai.

Darbojoties grupā, dalībnieki samērā viegli ietekmē cits citu. Pieau-gušiem raksturīgs, ka viņi var būt samērā aizspriedumaini, konservatīvi un piesardzīgi.

Pieaugušo apmācības procesā ir izšķirami četri līmeņi:

1. cilvēkam jābūt pārliecinātam par savām vajadzībām – par to, ko viņš grib iemācīties (vai nu tās ir zināšanas, prasmes, ieradumi vai citu spēju attīstīšana);
2. viņam ir jāsaprot, kā tieši īstenot savas vēlmes;
3. viņam patiešām reāli jāvēlas (intelektuāli vai emocionāli) un jāpieņem lēmums iegūt zināšanas;
4. cilvēkam ir jārikojas, lai šīs nepieciešamās zināšanas arī iegūtu (Fowler 2004).

Jābūt iemeslam mācīties, vēlmei to darīt, jābūt gatavam mācīties, tikai tad veidojas mācīšanas pieredze. Mērķtiecīga darbība savas pieredzes bagātināšanai speciāli organizētā vidē un ar otra cilvēka palīdzību, kas aktualizē pārdzīvojumu un motīvu, balstās uz aktuālām vajadzībām (Žogla 2001). Mācību izzinošos motīvus var raksturot kā vēlmi veikt izmaiņas sevī pašā, vēlmi pēc izaugsmes. Motīvs parādās agrīnā bērnībā un pavada cilvēku visu mūžu. Pašizaugsmes un attīstības vēlme, caur jaunu zināšanu un iemaņu saņemšanu, ir ielikta pašā cilvēkā, tāpat kā vēlme uzzināt kaut ko jaunu.

1. tabula

Motīvu klasifikācija (pēc Ильина 2000)

1	2
Motīvs kā vajadzība	Cilvēka vēlme būt aktīvam. Enerģija, kas ir vajadzīga vēlmes realizācijai, pieaug, ja netiek sasniegts mērķis. Vajadzība nenozīmē konkrētu darbību, jo cilvēks var nemēģināt un samierināties ar neapmierināto vajadzību. Cilvēka vajadzība ir galvenais aktivitātes fenomens. Tikai gribasspēks ir augstāks par vajadzību.
Motīvs kā mērķis	Mērķis varētu būt kā priekšmets, kā objekts, kā darbība. Fetišisms aktualizē darbību, vēlme dabūt skaistu mantu, pakalpojumu, stimulē cilvēku kaut ko darīt. Motīvs ir objektīva vērtība (zināšanu vai darbības produkts).

1	2
Motīvs kā ierosinātājs	Motīvs vienmēr ierosina kaut ko darīt vai vispār to nedarīt. Motīvs ir tas iekšējais apzinātais ierosinātājs, kas atspoguļo cilvēka gatavību izdarīt kaut ko.
Motīvs kā mērķtiecība	Mērķtiecība ir gribasspēka akts, kad ārējie stimuli paliek par reflektoriem. Intelektuālā darbība, cilvēka plāni nākotnē, idejas, aprēķini.
Motīvs kā personiskā dispozīcija	Motīvu veido personiskie uzskati, vērtības, ideāli, intereses, iekšējā pasaule. Personības kvalitātes arī var būt par motīviem. Estētiskās vajadzības, drošības sajūta, pašapziņa, ideāli, radošums varētu būt par faktoriem lēmumu pieņemšanā.
Motīvs kā stāvoklis	Motīvs atkarīgs no personas emocionālā stāvokļa. Pārdzīvojumus raksturo cilvēka psihisko un fizisko aktivitāti.
Motīvs kā formulējums	Motīvs ir mērķa un līdzekļu formulējums. Motīvs ir kā arguments, to var cilvēkam akcentēt, izstāstīt, apzināti atkārtot. Mērķa un līdzekļu verbalizēšana. Programmēšana uz aktīvo darbību.
Motīvs kā apmierinātība	Mērķa sasniegšana, emocionālais stāvoklis, kurš raksturo attieksmi pret darbību, dzīves modeli. Pozitīvais faktors ietekmē turpmāko darbību.

Motivācijas konstrukcija: vispirms ir motīvs, tad pamudinājums un tad seko darbība. Motīvs var būt arī kā pamudinājums, piemēram, tiekšanās sasniegt mērķi, tiekšanās pēc baudas, tiekšanās pēc jaunām izjūtām, tiekšanās saglabāt pašam sevi, tiekšanās pēc zināšanām, pēc pašcieņas, mākslas utt. Ir pieņēmums, ka lēmuma pieņemšanu var iespaidot arī personības rakstura īpatnības (intereses, priekšstati, ideāli, stereotipi) (Heckhausen 1955). Lai sasniegtu pozitīvu attieksmi pret savu darbību, ir jābūt ilglaicīgai sasniegšanas motivācijai, apmierinājumam, kas pastiprina motīvu. Visstiprākie un nozīmīgākie uzvedības motīvi ir neapzināti.

2. tabula

Motīvu un darbības raksturojums
(pēc Дьюи 2001; Маслоу 1999; Allport 1961)

Teorija	Motīva raksturojums	Darbība
1	2	3
D. Džui Rekonstrukcija izglītībā	Motīvi ir impulsi, kuri aizstāj pieradumus. Motīvi, kā arī visi pārējie uzvedības elementi pastāvīgi mainās. Impulsi parādās tad, kad pieradumi adekvātā veidā nevar nodro-	Impulsi un stimuli nosaka tādu lomu, ka to būtība var mainīties jebkurā brīdī reorganizēt, transformēt, iedot jauno virzību veciem

1	2	3
	<p>šināt mijiedarbību arējā vidē. Impulss ir unikāls, to nav iespējams atkārtot, bet pieradumi bloķē impulsu izveidošanu, impulss ir pamats pieradumu pārstrukturēšanai. Motīvi ir unikāli un individuāli.</p>	<p>pieradumiem. Darbība – pieradumu maiņa. <i>Korekcija – palīdzēt pieaugušajiem izprast pieradumus, kuri traucē izvēlēties efektīvo dzīves stratēģiju.</i></p>
<p>A. Maslows Vajadzību un metamotivācijas teorijas</p>	<p>Motīvi: vajadzības, vēlēšanās, bailes draudi. Vajadzības ir iedzimtie instinkti, tie ir motivācijas pamatā. Vēlmes piešķir cilvēka dzīvei vajadzīgo virzienu un enerģiju. Bailes palīdz izveidot jaunu uzvedības modeli. Draudi – ārējie spēki. Bāzes vajadzību apmierināšana ir priekšnojausma metamotivācijai. Pašaktualizētā personība: brīva no slimības, sasniedz bāzes vajadzības, pozitīvi izmanto savas spējas, motivēta ar dažām vērtībām, kurus vēlas sasniegt un kurām ir uzticīga. Psiholoģiski veseli cilvēki. Motīvi pēc hierarhijas: bāzes vajadzības, izaugsmes motīvi – izvēle, vēlme; augstākajā līmenī – mīlestība ekstāze, dievināšana, iemilēšanās. Motivējoši faktori varētu būt katram cilvēkam unikāli (individuāli). Metamotivācijas teorija nosaka, ka cilvēku, kuram ir sasniegtas bāzes vajadzības, uz priekšu virza augstā līmeņa motivācija.</p>	<p>Vēlme – enerģijas uzkrāšana, koncentrēšana, virzīšana uz mērķi. Bailes cilvēkam liek darīt kaut ko savādāk vai nedarīt neko, lai izvairītos no neveiksmes. Draudi – liek veidot citu dzīves stratēģiju, iemācīties rīkoties sarežģītās situācijās. Mērķtiecība darīt to, ko es vēlos un, kas sakrīt ar to, ko vajag darīt. Ideālā variantā cilvēks atklāj savu likteni un vienkārši risina dzīves problēmas. Talantu, spēju un potenciāla izmantošana, pašrealizējušies cilvēki rīkojas kā būtu vislabāk sev un citiem. <i>Korekcija – atbalsta sniegšana krīzes situācijā, motīvu apzināšana, talantu izmantošana, jaunas profesijas izvēle saskaņā ar personas vēlmi un mērķiem. Adaptācija sarežģītām situācijām.</i></p>
<p>G. Olports Personības teorija</p>	<p>Motīvi spiež cilvēku rīkoties “šeit un tagad”. Katra cilvēka motīvu unikalitāte. Motivācijas koncepcijā izšķir centrālos un perifēriskos motīvus. Perifēriskie motīvi traktēti kā impulsi un dziņas, tos raksturo virzība uz tūlītēju savu pamatvajadzību apmie-</p>	<p>Ņemot vērā to, ko cilvēks vēlas darīt nākotnē, kādus mērķus viņš sev uzstāda, raksturo cilvēka uzvedību tagadnē. Uzvedības iemesli nav atkarīgi no sākotnējām domām. Cilvēks vienmēr meklē vidi, kā labāk attis-</p>

1	2	3
	<p>rināšanu. Iekļauj mēģinājumu samazināt radušos sasprindzinājumu. Centrālie motīvi satur “EGO iekļauto” uzvedību. Tie rosina ilgākai darbībai un nevis samazina, bet gan palielina vai uztur sasprindzinājumu un virzību uz svarīgiem mērķiem. Centrālie motīvi raksturo personības koncentrēšanos, lai saņemtu galvenos mērķus. Funkcionālā autonomija sastāv no diviem līmeņiem – pirmā līmeņa: vitālo vajadzību nodrošināšana: ēdināšana, gulēšana, atpūta un citi, otrā līmeņa: cilvēka intereses, vērtības, plāni, dzīves mērķi un citi, kas raksturo cilvēkā augstāko motivāciju un iekšējo attīstību. Pašizglītības motīvs – izzināšanas spēja.</p>	<p>tīt pārmantotās psihiskās un fiziskās dotības. Vienmēr var atrast enerģiju citai darbībai, izņemot ēšanu un gulēšanu. Cilvēks cenšas dzīves gaitā paaugstināt kompetenci un mācīties no apkārtējās pasaules. Cilvēks atrodas nepārtrauktā attīstībā, pārmaiņu procesā visā dzīves garumā. <i>Korekcija – personu virzīšana uz kompetences paaugstināšanu. Dzīves mērķa apzināšana, sociālā un psiholoģiskā palīdzība krīzes situācijā. Pašizglītības motīva pastiprināšana, mācīšanās prasmes attīstība.</i></p>

Bezdarbnieku sociālās rehabilitācijas programmās jāuzsver tēmas par pieradumu lomu cilvēka dzīvē, motīviem, pašizglītības motīva pastiprināšanu un efektīvas dzīves stratēģijas izvēli.

Analizējot teorētiskās atziņas par motīviem izglītošanā var secināt, ka svarīgākie, kurus var attiecināt uz bezdarbniekiem ir:

- pamatvajadzību nodrošināšana;
- iekārtošana darbā;
- sociāla statusa atgūšana un integrācija sabiedrībā;
- bailes pazaudēt valsts un pašvaldības pabalstus, bezdarbnieka pienākumu pildīšana;
- informācijas saņemšana no grupas dalībniekiem un pedagogiem;
- pedagogu pieredzes un bezdarbnieku pieredzes izmantošana, pozitīvas pieredzes pastiprināšana;
- interese mācīties, lai mācības nebūtu pārāk sarežģītas;
- intelektuālās sfēras paplašināšana;
- profesionalitātes izaugsme, pilnveidošana, jauno tehnoloģiju apguve;
- komunikācija un sadarbība;
- jauno zināšanu iegūšana;
- mērķtiecība;
- motīvi, kuri saistīti ar perspektīvu un dzīves mērķiem;

- pašrealizācija, pašcieņa, attīstība;
- radošo spēju attīstīšana;
- atveseļošanās no depresijas;
- praktiskā pielietojamība nākotnē;
- dzīves sapņa realizēšana.

Cilvēka attīstība notiek nepārtraukti visas dzīves laikā un tās pamatā ir virzība uz kādu mērķi, kas izpaužas dzīves laikā veiktajās izvēlēs arī tad, ja mērķis ir neapzināts. Būtisks faktors, kas var atvieglot vai pastiprināt personības attīstības krīzes izpausmes, ir cilvēka personiskā motivācija (Svence 2003).

Pilotpētījuma rezultāti par bezdarbnieku izglītošanas motīviem

Tika veikts pilotpētījums par bezdarbnieku izglītošanas motīviem, rezultāti apkopoti 3. tabulā.

3. tabula

Pilotpētījuma rezultāti par bezdarbnieku izglītošanas motīviem

(Darba autoru apkopojums)

Jautājums/ raksturojums	Rezultāti
1	2
Pilotpētījuma mērķis: analizēt bezdarbnieku izglītošanas motīvus. Bāze: Austrumvidzemes mācību centra bezdarbnieki.	Aptaujā tika iesaistīti 40 bezdarbnieki ar augstāko un profesionālo izglītību, vecumā no 40 līdz 60 gadiem, kuri piedalījās neformālajā izglītībā Austrumvidzemes mācību centrā: 32 sievietes un 8 vīrieši. Bezdarbnieki iesaistās pasākumā ar mērķi pārqualificēties vai pilnveidot savas prasmes, arī attīstīt mācīšanās prasmi.
NVA konsultanta dalība lēmuma pieņemšanā.	Ar NVA karjeras konsultantu palīdzību, 63% gadījumos bezdarbnieki pieņem lēmumu par izglītošanos. Konsultants iedrošina, novērtē personas resursus, prasmes un pieredzi, kas dod impulsu pozitīvai attieksmei pret izglītošanos. Priekšroka tiek dota informācijai, kas saņemta individuāli speciālistu konsultācijas laikā vai neformālajā saskarsmē.
Informācijas izplatīšana par apmācības iespējām.	Karjeras konsultants 75% gadījumos informē bezdarbniekus par iespējam izglītoties. 50% gadījumos informācija tiek saņemta no draugiem un paziņām, 30% – no interneta, 15% – radio, 15% – televīzijas kanāliem, 15% – no bukleta.

1	2
Izglītojošo pasākumu apmeklēšana.	Neformālā izglītība no 1 līdz 2 mēnešiem – 58% gadījumos, apmācībasursos (16, 24, 36 st.) – 45%. Minētos pasākumos notiek profesijas izvēle, redzesloka paplašināšana, jaunu kontaktu izveidošana, disciplinētības audzināšana, informācijas apmaiņa par izglītības, darbā iekārtošanās iespējām un kvalifikācijas ieguvu.
Pedagogu profesionālā sagatavotība.	80% gadījumos novērtē pedagogu darbu ļoti labi, 18% – gandrīz labi, 3% – viduvēji. Iegūtie dati liecina par pedagogu profesionalitāti.
Mācību līdzekļu izmantošana. 50%, palīdz	Bezdarbnieki uzskata, ka mācību procesa nodrošināšanai ir nepieciešami: materiāli praktisko nodarbību veikšanai – 68% gadījumos, mācību grāmatas – 75%, audio un video ieraksti – 65%, prezentācijas digitālā veidā – didaktiskais materiāls – 38%. Vizuālā informācija izprast mācību materiālu, aktualizē atmiņu un emocionālo domāšanu, palīdz noturēt interesi un uzmanību.
Mācību vides raksturojums pieaugušo izglītībā.	Bezdarbnieki uzskata, ka mācību telpai jābūt ar atbilstošo telpu aprīkojumu: ar galdiem un krēsliem – 100% gadījumos, ar apkuri – 60%, ar apgaismojumu – 78%, ar ventilāciju – 58%, ar audio un video iekārtām – 65%, ar datoriem – 53%, ar projektoru – 45%.
Pasākumi bezdarbniekiem pirms mācībām.	Atbalsta informatīvus pasākumus pirms mācībām – 68%. Mērķis – izprast mācības programmu, nosacījumus un iespējas. Vēlme mācīties svešvalodas – 70% no kopēja respondentu skaita, jo ir mērķis mainīt dzīves vietu, ceļot, saņemt darba vietu starptautiskajās organizācijās, kā arī ārzemēs. Uzņēmējdarbības prasme – 43%, digitālā – 38%, komunikācijas – 33%, prasme mācīties – 25%, latviešu valodas prasme, personām, kurām dzimtā valoda ir krievu vai cita – 23%.
Bezdarbnieku īpašības izglītības saņemšanai.	Svarīguma hierarhijā šādas īpašības: uzņēmība – 83%, atbildība – 75%, mērķtiecība un spēja domāt un analizēt informāciju – 73%, disciplinētība – 60%, izturība – 53%, patstāvība – 50%.
Izglītības saņemšanas motīvi.	Bezmaksas apmācība – 73% gadījumos, jauno zināšanu saņemšana – 75%, Valsts stipendijas saņemšana – 68%, pašizaugsme – 63%, interese izglītoties – 40%, patik mācīties – 43%, komunicēt ar citiem bezdarbniekiem – 30%. Lielākā daļa no bezdarbniekiem mācās ar pilnu atdevi, apmeklējot visas nodarbības, lai maksimāli izmantotu laiku savai pašizaugsmei.

1	2
Šķēršļi izglītības saņemšanai.	Transporta pakalpojumi – 23%, izglītības iestādes attālumš – 18%, ģimenes locekļu aprūpe – 15%, vecums – 13%, neatbilstoša izglītība – 10%, veselības stāvoklis un informācijas trūkums par iespējam mācīties – 8%. Katram bezdarbniekam varētu būt individuālie šķēršļi izglītības saņemšanai. Jāpalīdz atrisināt bezdarbnieku individuālās problēmas, sadarbojoties ar citām institūcijām.
Bezdarbnieku pamatprasmes.	Bezdarbnieku pamatprasmju novērtējums – saziņa dzimtajā valodā – 88%, saziņa svešvalodās un sociālās, un pilsoniskās prasmes – 55%, mācīšanās prasme – 45 %, matemātikas, kultūras izpratne – 43%, dabas zinības un tehnoloģijas prasme – 35%, pašiniciatīva un uzņēmējdarbība – 35%. Bezdarbnieki var veltīt laiku izglītībai: līdz diviem mēnešiem 10%, līdz 6 mēnešiem – 23%, līdz 1 gadam – 27%, līdz 4 gadiem – 40%.
Pozīcijas, kuras nepieciešamas bezdarbniekam, lai izglītos.	Brīvais laiks mācīties, nauda, vēlēšanās mācīties, darbs, intereses, mūžizglītības motivācija, izturība, drošsme, uzņēmība, ticība, gribasspēks, mācību iestādes atrašanās tuvu dzīvesvietai, iespēja mācīties neklātienē, veselības stāvoklis, studiju ilgums, pasniedzēju profesionalitātes līmenis, motivācija, ceļa nauda, bērna pieskatīšanas pakalpojums studiju laikā ārpus bērnudārza, informācija, izglītības aktualitāte, stipendija.

Pilotpētījuma rezultāti liecina par individuālās karjeras konsultanta konsultāciju nepieciešamību (63%), lai pieņemtu lēmumu par piedalīšanos NVA nodarbinātību veicinošos pasākumos, kuri aktivizē bezdarbniekus, stimulē izstrādāt jauno dzīves stratēģiju, apmainīties ar informāciju par iespējām iekārtoties darbā un izglītošanas iespējam.

Bezdarbnieki atzinīgi vērtē iespējas izglītoties, dominē pašizaugsmes motīvs, materiālā ieinteresētība, jauno zināšanu saņemšana un interese iesaistīties izglītības procesā. 23% gadījumos bezdarbnieki var veltīt laiku izglītošanai līdz 6 mēnešiem un 27% – līdz vienam gadam. 40% gadījumos bezdarbniekiem ir vēlēšanas saņemt augstāko izglītību, bet NVA programma ir apturēta.

Bezdarbnieki ir prasīgi mācību vides sakārtošanai. Izglītības iestādes attālums un naudas līdzekļu trūkums transporta pakalpojumu apmaksai ir pamata problēmas izglītības saņemšanai. Mācību procesā bezdarbniekiem ir aktuāla vizuālā informācija. Bezdarbnieki dod priekšroku praktiskajām nodarbībām. Visvairāk bezdarbnieki vēlas uzlabot sveš-

valodu prasmes (70%), kas daļēji var liecināt par plānošanu aizbraukt ārzemēs. Uzņēmība un atbildība ir raksturīgas bezdarbnieku īpašības, lai iesaistītos izglītojošajos pasākumos un apgūtu jaunas zināšanas.

Secinājumi

Analizējot personības teorijas par pieaugušo motīviem un motivāciju, var secināt, ka pieaugušiem cilvēkiem vienmēr pietiek enerģijas izglītoties. Enerģijas līmenis cilvēka dzīves mērķu realizēšanai ir augstāks, nekā vienkārši izdzīvošanai (ēdiens un miegs).

Pēc NVA statistiskiem datiem, pēc apmācības kursu pabeigšanas tikai 34,6% no kopējā apmācības kursu pabeigušo skaita iekārtojas darbā. Tas nozīmē, ka iekārtošanās darbā ne vienmēr ir motīvs izglītošanai.

Atteikšanās no veciem pieradumiem uzlabo cilvēka dzīves kvalitāti. Bezdarbniekiem ir individuāli un unikāli motīvi izglītošanai. Iepriekšējās pieredzes paplašināšanās un transformācija veicina izmaiņas cilvēka kognitīvajā sfērā. Terapeitiskā vai atbalsta grupas darba rezultātā motīvi, kuri nav apzināti parasti aktualizējas.

Pilotētājuma rezultātā tika noteikti motīvi bezdarbnieku izglītošanai: bezmaksas apmācība, stipendijas saņemšana, jaunas profesijas saņemšana, iepriekšējās pieredzes izmantošana, iespēja komunicēt grupā, pašizugsme, attīstība. Statistiskie dati liecina, ka bezdarbnieki ar augstāko izglītību aktīvāk piedalās NVA programmās. Aptaujas rezultāti liecina, ka bezdarbnieku svarīgākie motīvi ir: jauno zināšanu saņemšana – 75%, bezmaksas apmācība – 73%, stipendijas saņemšana – 68%, attīstība – 63%, interese mācīties – 43%, komunikācija ar citiem bezdarbniekiem – 30%. Bezdarbnieku motīvi izglītošanai sakrīt ar motīviem pieaugušo personu izglītošanai, kuri tika noteikti teorētiskās literatūras izpētes rezultātā.

Motīvu apzināšanās padara izglītību par vērtību. Bezdarbniekiem ir aktuāls bezmaksas izglītības un stipendijas saņemšanas motīvs, svarīga ir transporta pakalpojumu nodrošināšana un izglītības iestādes atrašanās vieta. Bezdarbnieki dod priekšroku personīgiem kontaktiem komunikācijai ar karjeras konsultantu un psihologu, izsaka vēlmi apmeklēt atbalsta grupu, informāciju par izglītošanas iespējām vēlas saņemt individuāli. Jaunie sakari, komunikācija pozitīvi ietekmē dzīves krīzes pārvarēšanu – darba zaudēšanu. Pilotētājuma rezultāti liecina par šķēršļiem izglītošanā: attālums līdz izglītības iestādei, transporta trūkums, ģimenes locekļu aprūpe. Pašizglītošanās motīvs attīstās izglītības rezultātā. NVA speciālistiem ir nepieciešams motivēt un sagatavot bezdarbniekus iekļau-

šanai izglītojošajos pasākumos. Jāattīsta pakalpojumi: atbalsta un motivācijas grupas, sociālais darbs, sociālās rehabilitācijas programmas, karjeras konsultācijas.

Bibliogrāfija

- Allport, G.W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Bezdarba situācija valstī. 2012. gada augusts. (2012). Pieejams: http://www.lm.gov.lv/upload/darba_tirgus/bezdarba_sit_18092012.pdf. (Skatīts 10.10.2012.).
- 09.05.2002. “Bezdarbnieku un darba meklētāju atbalsta likums”. Pieejams: <http://likumi.lv/doc.php?id=62539>. (Skatīts 10.10.2012.).
- Heckhausen, H. (1995). *Motivationsanalys der Anspruchsniveau–Setzung. Psychol. Forsch.*
- Fowler, L. (2004). “*Prime, the JCI coaching course*”. (In Scotland). Pieejams: <http://jciedinburgh.org.uk/2004/11/prime-the-jci-coaching-course/>. (Skatīts 10.10.2012.)
- Eiropas Savienības struktūrfondu nacionālās programmas “Mūžizglītības stratēģijas izstrāde un ieviešana” projekts “*Mūžizglītības stratēģijas izstrāde*”. Ieteikumi izglītības politikas veidotājiem. Mūžizglītības institucionālā sistēma Latvijas reģionos: attīstības perspektīvas 2009.–2013. g. g. Pieejams: <http://www.laea.lv/UserFiles/Ieteikumi%20politikas%20veidotajiem.pdf>. (Skatīts 10.10.2012.).
- Kože, T. (1994). *Pieaugušo izglītība: raksturīgas iezīmes*. Rīga: LU.
- Кулагина И.Ю., Колоцкий В.Н. (2005). *Возрастная психология. Полный жизненный цикл развития человека*. М.:ТЦ Сфера. 436 с.
- Labklājības ministrijas informatīvais ziņojums “*Par darba tirgus īstermiņa prognozēm 2012. gadam un bezdarbnieku un darba meklētāju prioritārajiem apmācību virzieniem*”. Pieejams: http://www.lm.gov.lv/upload/darba_tirgus/darba_tirgus/lmzino_080312-1.pdf. (Skatīts 12.10.2012.).
- Sondersa, Š. (1997). *Palidzi sev. Sieviete un stress*. Apgāds Zvaigzne ABC. 215 lpp.
- Svence, G. (2003). *Pieaugušo psiholoģija*. Rīgā: Izdevniecība RaKa. 180 lpp.
- Žogla, I. (2001). *Didaktikas teorētiskie pamati*. “Izdevniecība RaKa”. 275 lpp.
- Аргайл, М. (1990). *Психология счастья*. Москва, Прогресс.
- Дьюи, Д. (2001). *Реконструкция в философии*. «Издательство Логос». Москва (79–97 стр.), 161 стр.
- Ильин, Е.П. (2000). *Мотивация и мотивы*. Серия Мастера психологии. Издательство «Питер». 508 стр.
- Кулагина, И.Ю., Колоцкий, В.Н. (2005). *Возрастная психология. Полный жизненный цикл развития человека*. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений – М.:ТЦ Сфера. 436 стр.
- Маслоу, А.Г. (1999). *Мотивация и личность*. Евразия, Санкт-Петербург. 479 стр.

Пельцман, Л. (1992). *Стрессовые состояния у людей, потерявших работу*. Психологический журнал. т. 13, № 1, 126–130 стр. (В России).

Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла*. Москва: Прогресс, 236 стр.

Франкл, В. (2000). *Воля к смыслу*. Издательство ЭКСМО–Пресс.

Motives of Education of the Unemployed

Summary

Evaluating cognition of A. Maslov, G. Allport, J. Dewey, I. Iljin about aims and motives of education and analyzing pilot project results it can be concluded that motives of education are individual and unique. Individual work of specialists with the unemployed and group work are necessary to help to study motives and correlate them with education aims.

Results of the pilot research give evidence that only 58% of the total number of the unemployed plan to use practically the knowledge gained within the framework of SEA educational measures. It shows that finding a situation is not the main motif of education.

The most important motives are: education free of charge and grant, self-development, getting information, interest to study and communicate with others, professional development, acquisition of modern technologies etc.

Motives – impulses that fill in for habits to change behaviour and quality of life. Habits should be changed, inter alia, bad ones. Every person, who does not have a desire to study, needs a stimulus for changing behaviour or a change stimulus. Specialists can provide help for the unemployed: study motives, understand and define aims, choose an effective life strategy.

Characteristics of the unemployed that help to involve into the study process: responsibility, making decisions, purposefulness, self-independence, ability to perceive and analyse the information, discipline, endurance, bravery, willpower, belief, motivation of continuous education. Motives help to realize aims of the education. It is necessary to work out a social rehabilitation program before starting studies in order to help the unemployed to solve crisis of the unemployment, studying educational motives and working out an effective life strategy.

Key words: unemployment, unemployed, motives, motivation, education, educating measures.

DISOCIĀCIJAS SAISTĪBA AR VARDARBĪBU – TEORĒTISKIE ASPEKTI

Latvijā līdz šim ir maz pētīts par disociācijas cēloņiem, izpausmi un tās saistību ar vardarbību, tāpēc raksta mērķis bija analizēt citu valstu pētījumus šajā jomā. Raksta uzdevumi bija atrast starptautiskajos pētījumos informāciju par disociācijas cēloņiem, kā arī zinātnieku secinājumus par disociācijas un to simptomu norisi nozieguma izdarīšanas laikā.

Pēc teorētiskā apskata veikšanas var secināt, ka disociācijas cēloņi ir piedzīvotā vardarbība bērnībā un disociācija ir aizsardzības mehānisms, lai pasargātu psihi no piedzīvotās traumas.

Pētījumi apliecina, ka disociācija kopumā un tās simptomi ir saistīti ar vardarbīgu uzvedību, līdz ar to speciālistiem ir jābūt zināšanām par disociācijas simptomiem un pazīmēm, lai savlaicīgi varētu novērst vardarbību.

Atslēgas vārdi: disociācija, disociatīvie simptomi, trauma, noziedznieki, vardarbība.

Diagnostiskajā un statistiskajā psihisko traucējumu rokasgrāmatā (DSM-IV-TR; APA, 2000) disociācija ir definēta, kā nespēja integrēt apziņas stāvokļus, identitāti vai atmiņas procesus. Minētie fenomeni tiek aplūkoti, kā disociatīvi, un parasti tie ir saistīti ar subjektīvo pieredzi vai novērojumiem, bet tiem nav tiešas saistības ar atkarību (alkohola, narkotiku vai medikamentu) vai ārstniecības laikā lietoto medikamentu ietekmi (DSM-IV, APA, 2000).

Kaut arī disociācija ir sastopama plašā diapazonā – no “normālās” disociācijas (piemēram, dienas sapņi) līdz “patoloģiskai” disociācijai (piemēram, amnēzijas, derealizācijas vai depersonalizācijas pieredze), abu disociāciju formas ir kvalitatīvi atšķirīgas (Waller, Putnam, Carlson 1996; Waller, Ross 1997). “Normālā” disociācija ietver īslaicīgus disociatīvos stāvokļus, bet nevis pastāvīgas disociatīvās īpašības (Kruger, Mace 2002).

Disociācijas etioloģija

Harvejs un Braients (Harvey, Bryant 2002) uzskata, ka disociatīvās reakcijas ir aizsardzība pret traumatisku pieredzi, kas, vai nu samazina kaitīgo informāciju par notikuma kodēšanu, vai veicina kognitīvu izvairīšanos, lai emocionāli spēcīgas un mokošas atmiņas neiespiestos apziņā.

Lielākoties disociācija ir pētīta saistībā ar bērnībā piedzīvoto vardarbību. Pētījumi liecina, ka disociatīvie simptomi novērojami cilvēkiem, kuri bērnībā pārcietuši seksuālo un fizisko vardarbību (Tezcan et al. 2003; van der Hart, Bolt, van der Kolk 2005). Pieaugušie liecina par daļējām atmiņām vai amnēziju, kura iespējams saistīta ar disociāciju bērnībā, kas varbūt bērnībā pārciestas vardarbības sekas (Briere et al. 1994).

Disociācija izpaužas spēcīgāk, ja ir bijušas vairākas traumas un/vai tās ir ilgstošas un dažāda veida (Chu, Dill 1990; Lipschitz et al. 1996).

Ilgstošas seksuālas izmantošanas upura depersonalizācijas pieredze var atklāties, kā atbildes reakcija pastāvīgi distancējoties, kas palīdz pārvarēt traumu (Porter et al. 2001; van Ijzendoorn, Schuengel 1996).

Fridrihs un viņa kolēģi (Friedrich et al. 2001) konstatēja, ka pusaudžu dzimumnoziedznieku grupās fiziskās vardarbības pieredzes dati ar disociāciju un bez disociācijas korelēja ar disociāciju, tomēr traumas veidos netika atrasta atšķirība. Noziedznieku izlases pētījumā (Cima et al. 2001) tika atklātas spēcīgas disociācijas pazīmes un vājas funkcijas frontālajā daivā, kas ir disociatīvo simptomu un bērnībā piedzīvoto traumu sekas.

Vairāki ārsti, kuri strādā tiesu jomā novērojuši, ka daži noziedznieki cieš no traumas, kas radusies viņu noziedzīgo nodarījumu rezultātā (Kruppa 1991). Stons (Stone 1992) norāda, ka likumpārkāpējiem amnēzija biežāk konstatēta vardarbīgos noziegumos, it īpaši slepkavību gadījumā, un tiem var būt psiholoģiskas traumas cēlonis, kas saistīts ar vardarbību.

Disociācija noziedznieku izlasēs

Vairākos pētījumos atklāts, ka vardarbīgu un citu noziedznieku izlasēs ir vērojamas disociācijas izpausmes (Campbell 2000; Carrion, Steiner 2000; Friedrich et al. 2001). Patoloģiskās disociācijas līmenis noziedznieku izlasēs ir no 9,5 līdz 49.0% (Moskowitz 2004).

Stains (Stein 2000) cietuma slimnīcā no 54 ieslodzītajiem 14 noteica disociāciju. Noziedznieku psihiatriskā vēsture bija ilgstoša, bet disociatīvo traucējumu diagnoze iepriekš nevienam nebija uzstādīta.

Cilvēkiem ar disociatīviem identitātes traucējumiem ir lielāks agresīvas uzvedības risks, tāpēc var prognozēt vardarbīgu uzvedību (Moskowitz 2004).

Snovs un viņa kolēģi (Snow, Beckman, Brack 1996) pētījumā secina, ka ieslodzītie biežāk nekā sabiedrība kopumā piedzīvo disociatīvo pieredzi.

Dorotija Otnova Levis (Lewis 1998) grāmatā “Vainīgs dēļ neprāta” (*Guilty by Reason of Insanity*) uzsver, ka vardarbīga nozieguma pamatā

ir disociācija. Šāda veida pētījumi tika veikti promocijas darbos vairākās valstīs (Campbell 2000; Cuartas 2002; Stein 2000), kā arī divos pārskatos par disociācijas un vardarbības saistību klīniskās izlasēs (Kluft 1994; Porteus, Taintor 2000). Ir publicēti vairāki pētījumi, kas noziedznieku izlasēs atklāj, ka disociācija dominē (Campbell 2000; Carrion, Steiner 2000; Friedrich et al. 2001; Simoneti 2000; Stein 2000).

Grehems (Graham 1993) atklāja, ka dzimumnoziedznieku izlasē Disociatīvās pieredzes skalas (DES) rezultāti ir augstāki nekā citu noziedznieku izlasē un kontrolgrupā. Grehems (Graham 1996) konstatēja arī, ka dzimumnoziedzniekiem, kuri bērnībā cietuši no fiziskas vardarbības, ir augstāks disociācijas līmenis nekā tiem, kuri nebija cietuši. Arī Vards (Ward 1995), izmantojot Disociatīvās Pieredze Skalu (DES), konstatēja disociācija un vecums, kad tikusi pārdzīvota seksuāla vardarbība, un seksuālās vardarbības incidentu skaits korelē ieslodzīto vīriešu un sieviešu izlasēs.

Bekers-Blīzs un Freids (Becker-Blease, Freyd 2007) izvirza hipotēzi, ka dzimumnoziedznieku disociācija ir saistīta ar nozieguma izdarīšanu. Pirmkārt, tā ir fantāzijas absorbcija, jo dzimumnoziedzniekiem bieži ir raksturīgas spilgtas un intentīvas seksuālās fantāzijas, kā rezultātā tiek izdarīts noziegums. Otrkārt, tā ir depersonalizācija un derealizācija, jo dzimumnoziedznieki savus upurus bieži objektivizē kā nereālas būtnes, kas neizjūt sāpes. Dažreiz viņiem ir jūtas, tomēr viņi it kā vēro savu darbību ārpus sava ķermeņa, vai viņi it kā redz pasauli izkropļotā veidā, piemēram, kā miglā tītu. Treškārt, tā ir mainītā identitāte, jo dzimumnoziedznieki citā kontekstā uzvedas atšķirīgi, piemēram, Dennis Raders, kurš izdarīja 10 seksuāli motivētas slepkavības, tika raksturots (Robinson 2005): “Viņš bija ģimenes cilvēks, skautu līderis un mācītājs, bet visu laiku dzīvoja dubultu dzīvi, un turēja noslēpumā savus nodarījumus no sievas un bērniem”. Pats Raders attaisnojās ar “personības dalīšanos”.

Personības dalīšanās ir apziņas un atmiņas atdalīšanās vienai no otras, kas ir lielākais disociācijas komponents (Putnam 1997). Tas ir iekļauts Disociatīvās pieredzes skalas (Bernstein, Putnam 1986) apgalvojumā: “Daži cilvēki ievēro, ka viņi rīkojas atšķirīgi dažādās situācijās, ka viņiem šķiet it kā viņi būtu divi dažādi cilvēki.”

Bekers-Blīzs un Freids (Becker-Blease, Freyd 2007) apgalvo, ka disociācija ir mehānisms, ar kuru dzimumnoziedznieki iespējams spēj ignorēt, aizmirst vai noliegt savu nodarījumu. Disociāciju viņi izmanto, lai turpinātu vardarbību, kas saistīta ar intesīvām deviantām fantāzijām, dehu-

manizējot upurus. Ikdienas dzīvē viņi uzvedas sociāli pieņemami, tādēļ sabiedrība nespēj noticēt, ka tie ir vainīgi dzimumnoziegumos.

Disociatīvo simptomu saistība noziedzīgiem nodarījumiem

Diagnostiskajā un statistiskajā psihisko traucējumu rokasgrāmatā (DSM–IV–TR) ir nosaukti pieci disociatīvie simptomi: 1) disociatīvā amnēzija; 2) disociatīvā fūga; 3) depersonalizācijas traucējumi; 4) disociatīvi identitātes traucējumi; 5) nespecifiski disociatīvi traucējumi (APA, 1994).

Disociatīvā amnēzija ir “atmiņas zudums specifiskā un nozīmīgā laika posmā (Steinberg, 1994). Starptautiskās statistiskās slimību un veselības problēmu klasifikācijas 10. redakcijā (ICD–10) disociatīvo amnēziju apraksta, ka tās galvenā pazīme ir atmiņas zudums (par nozīmīgiem nesēniem notikumiem), kas nav saistīts ar organiskiem psihiskiem traucējumiem, un ir pārāk smags, lai to varētu izskaidrot ar aizmāršību vai nogurumu.

Lielākajā pētījumu daļā atklāts, ka disociatīvā amnēzija ir saistīta ar spēcīgu emociju uzliesmojumu. Dažos pētījumos tiek secināts, ka amnēziju nozieguma laikā izraisa noziedznieku disociatīvā reakcija (Porter, Birt, Yuille, Herve 2001).

Depersonalizācija ir pastāvīga vai atkārtota sajūta par atdalītību, it kā pats būtu ārējs novērotājs saviem garīgajiem vai ķermeņa procesiem (DSM–4, 1994). Depersonalizēti indivīdi var izjust, ka viņi dzīvo sapnī vai filmā, ka viņi nav reāli vai ir miruši. Šī nerealiātes izjūta var arī iekļaut citas sajūtas, piemēra, ka indivīds ir atdalījies no sava ķermeņa vai atsevišķām ķermeņa daļām, kā izpausme ir indivīda nekontrolētas vai autonomas darbības (Steinberg 1994).

Depersonalizēti indivīdi, aprakstot atšķirtības pazīmes, lieto izteikumu “it kā”, indivīds testē realitāti un netic, ka simptomi ataino reālu atšķirtību no sevis vai ķermeņa.

Melojs (Meloy 1988) aplūkojot psihopātus ir aprakstījis depersonalizācijas gadījumus vardarbīgu epizožu laikā. Vīrieši, kuri ir bijuši vardarbīgi pret savām partnerēm, vardarbības laikā ir izjutuši depersonalizāciju (Cuartas 2002; Simoneti et al., 2000). Šāda pieredze iekļauj arī varmākas vai upura šķietamo apmēru vai attālumu un izjūtas “kāds vēro” izmaiņas (Simoneti et al. 2000). Vīrieši, kuriem ir disociatīvā pieredze, ir vardarbīgāki nekā vīrieši ar nelielu disociatīvo pieredzi vai bez tās (Cuartas 2002; Simoneti et al. 2000).

Disociatīvie identitātes traucējumi saistīti ar neskaidrām subjektīvām izjūtām par savu identitāti. Indivīdi, kuri piedzīvo identitātes traucējumus

mēdz liecināt par iekšēju konfliktu starp sevi un “citu personu sevi”, kas cīnās, lai pārņemtu uzvedības vadību. Disociatīvos identitātes traucējumus, iepriekš sauktus par multiplas personības traucējumiem, raksturo kā divu vai vairāku atsevišķu personību esamība, kuras atkārtoti pārņem kontroli pār indivīda uzvedību un ir saistītas ar nespēju atcerēties nozīmīgu personīgo informāciju, kas nav izskaidrojama ar aizmāršību. Psihoanalītiskajā literatūrā disociācija tiek aprakstīta, kā aizsardzības mehānisms (Cameron 1963). Disociācija ir dabiska aizsardzība, tās uzdevums ir veicināt indivīda spēju pieņemt, pārciest un asimilēt traumu (Dorahy, Lewis, Millar, Gee 2003).

Levis ar saviem kolēģiem (Lewis et al. 1997) pētījumā novērtējot 12 slepkavas konstatēja savstarpēju sakarību starp bērnībā piedzīvoto vardarbību un disociatīvajiem identitātes traucējumiem. Minētie autori skaidro, ka šo traucējumu rezultātā tika izdarītas slepkavības.

Nobeigums un secinājumi

Noziedznieki, kuri izmanto disociāciju nozieguma izdarīšanas laikā, pirmkārt, izmanto disociāciju, lai labāk pārvarētu savu bērnības viktimizāciju. Tas var izskaidrot, kā šie noziedznieki vardarbības laikā pret kādu spēj pārvarēt savas atmiņas un ignorēt jūtas, kas saistās ar pagātnē izjusto vardarbību laikā, kad viņi paveic. Saskaņā ar šo hipotēzi Bekers-Blīzs un Freids (Becker-Blease, Freyd 2007) atklāja ciešu saistību starp disociāciju viktimizācijas laikā un disociāciju nozieguma izdarīšanas laikā.

Zinātnieki apšaubā psihopātu apgalvojumus. Pirmkārt, psihopātiem nav izteiktu spēcīgu negatīvo emociju, otrkārt, viņi ir tendēti uz patoloģisku melošanu un simulāciju (Porter, Yuille 1995). Tādēļ nav iespējams saistīt disociatīvo amnēziju ar noteiktu vardarbības veidu, jo tas ir jāpēta dažādos vardarbības posmos, ņemot vērā likumpārkāpēja psihopatoloģiju.

Pēc aplūkotajiem zinātniskiem pētījumiem var secināt, ka disociatīvos simptomus, piemēram, depersonalizācija un derealizācija noziedznieki izmanto, lai objektivizētu cietušo vai ieturētu distanci ar upuri. Savukārt disociatīvā amnēzija norisinās spēcīgu emociju iespaidā.

Analizējot pētījumus, var secināt, ka pētījumos par disociācijas saistību ar vardarbības veidiem eksistē statistiskas atšķirības. Tas izskaidrojams, jo zinātnieki dažādās izlasēs izmanto dažādus instrumentus. Pētījumi par disociācijas saistību ar vardarbību ir pietiekami daudz, lai apstiprinātu šo sakarību, bet nav pietiekami daudz pētījumu par konkrētā disociatīvā simptoma saistību ar vardarbības izdarīšanu.

Teorētiskajā pārskatā par disociāciju un vardarbību, kas jau ir iepriekš atklāta vairākos pētījumos Moskovics (Moskowitz 2004) secina, ka pētījumi jāveic ar pārdomātu dizainu, lielāku izlasi, lai apstiprinātu disociācijas augsto līmeni un disociatīvos traucējumus noziedznieku izlasēs. Moskovics iesaka, ka pētījumos vajadzētu iekļaut informāciju par ieslodzīto noziegumu un tā kriminālo vēsturi, lai konstatētu, vai disociācija un disociatīvie traucējumi ar vardarbību ir ciešāk saistīti nekā citiem nozieguma veidiem.

Ņemot vērā, ka disociāciju ir vardarbības riska faktors cietumu un izglītības iestāžu darbiniekus jāinformē par disociatīvajiem simptomiem. Īpaši pievēršot uzmanību tām riska grupām, kurās iekļauti cietušie no vardarbības bērnībā. Tā var būt gan bērnu vecāku grupa, kura iekļauj vecākus, kas ir potenciālie varmākas pret saviem bērniem, gan bērni, kuriem var veidoties disociācijas simptomi un viņi var kļūt vardarbīgi pret vienaudžiem vai izaugot kā pieaugušie. Savukārt psihologiem un psihoterapeitiem ir jāprot savlaicīgi noteikt disociācijas simptomus un piedāvāt attiecīgu ārstēšanu.

Bibliogrāfija

- American Psychiatric Association (2000). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed. Tex Revision).
- Becker-Blease, K., Freyd, J.J. (2007). Dissociation and Memory for Perpetration Among Convicted Sex Offenders. *Journal of Trauma and Dissociation*, Vol. 8, No. 2, 69–80.
- Bernstein, E. M., Putnam, F. W. (1986). Development, reliability, and validity of a dissociation scale. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 174, 727–735.
- Briere, J., Smiljanich, K., Henschel, D. (1994). Sexual fantasies, gender, and molestation history. *Child Abuse & Neglect: The International Journal*, 18, 131–137.
- Cameron, N. (1963). *Personality development and psychopathology*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Campbell, L. M. (2000). Dissociative tendencies and violent behavior in a male forensic psychiatric population. *Dissertation Abstracts International*, 60(8–B). (University Microfilms No. 4206)
- Carrion, V.G., Steiner, H. (2000). Trauma and dissociation in delinquent adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39, 353–359.
- Cima, M., Merckelbach, H., Klein, B., Shellbach-Matties, R., Kremer, K. (2001). Frontal lobe dysfunctions, dissociation, and trauma self – reports in forensic psychiatric patients. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 189, 188–190.

- Chu, J.A., Dill, D.L. (1990). Dissociative symptoms in relation to childhood physical and sexual abuse. *American Journal of Psychiatry*, 147: 887–892.
- Cuartas, A. S. (2002). Dissociation in male batterers. Dissertation Abstracts International, 62(11–A). (University Microfilms No. 3698)
- Dorahy, M. J., Lewis, C. A., Millar, R. G., Gee, T. L. (2003). Predictors of non-pathological dissociation in Northern Ireland: The affects of trauma and exposure to political violence. *Journal of Traumatic Stress*, 16, 611–615.
- Friedrich, W. N., Gerber, P. N., Koplin, B., Davis, M., Giese, J., Mykelbust, C., et al. (2001). Multimodal assessment of dissociation in adolescents: Inpatients and juvenile sex offenders. *Sexual Abuse: Journal of Research & Treatment*, 13(3), 167–177.
- Graham, K. R. (1993). Toward a better understanding and treatment of sex offenders. *International Journal of Offender Therapy & Comparative Criminology*, 37(1), 41–57.
- Herman, J.L. (1992). Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 5, 377–392.
- Kluft, R. P. (1994). *Dissociative disorders*. In M. Hersen, R. T. Ammerman, & L. A. Sisson (Eds.), *Handbook of aggressive and destructive behavior in psychiatric patients* (pp. 237–259). New York: Plenum.
- Kruger, C., Mace, C. J. (2002). Psychometric validation of the State Scale of Dissociation (SSD). *Psychology & Psychotherapy*, 75(Pt. 1), 33–51.
- Kruppa, I. (1991). Perpetrators suffer trauma too. *The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society*, 4, 401–403.
- Lewis, D. O. (1998). *Guilty by reason of insanity: A psychiatrist explores the minds of killers*. New York: Ballantine.
- Lewis, D. O. (1997). Objective Documentation of Child Abuse and Dissociation in 12 Murderers With Dissociative Identity Disorder. *The American Journal of Psychiatry*, 154:12, 12, 1997
- Lipschitz, D.S., Kaplan, M.L., Sorkenn, J., Chorney, P., Asnis, G.M. (1996). Childhood abuse, adult assault, and dissociation. *Comprehensive Psychiatry* 37, 261–266.
- Meloy, J. R. (1988). *The psychopathic mind: Origins, dynamics, and treatment*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Moskowitz, A. (2004). Dissociation and violence. *Trauma, violence, & abuse*, Vol. 5, No. 1, 21–46.
- Porter, S., Birt, Yuille, & Herve (2001). Memory for murder. A psychological perspective on dissociative amnesia in legal contexts. *International Journal of Law and Psychiatry*, 24, 23–42.
- Porter, S., Yuille, J. C. (1995). Credibility assessment of criminal suspects through statement analysis. *Psychology, Crime & Law*, 1, 319–331.
- Porteus, A. J., Taintor, Z. (2000). *Violence and dissociation*. In M. L. Crowner (Ed.), *Understanding and treating violent psychiatric patients* (60th ed., pp. 121–145). Washington, DC: American Psychiatric Press.

- Putnam, F. (1997). *Dissociation in Children and adolescents. A developmental Perspective*. London, New York: The Guilford Press
- Robinson, B. (2005). Beware the friendly neighborhood killer. Retrieved May 26, 2006, 2006, from <http://abcnews.go.com/US/LegalCenter/story?id=986939&page=1>
- Steinberg, M., (1994). *Structured Clinical Interview for DSM-IV Dissociative Disorders-Revised (SCID-D-R)*. American Psychiatric Press, Washington DC.
- Simoneti, S., Scott, E. C., & Murphy, C. M. (2000). Dissociative experiences in partner-assaultive men. *Journal of Interpersonal Violence*, 15(12), 1262–1283.
- Snow, M.S., Beckman, D., & Brack, G. (1996). Results of the Dissociative Experiences Scale in a jail population. *Dissociation*, 9, 98–103.
- Stein, A. (2000). Dissociation and crime: Abuse, mental illness, and violence in the lives of incarcerated men. Dissertation Abstracts International, 61(4–A). (University Microfilms No. 1626)
- Stone, J. H. (1992). Memory disorder in offenders and victims. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 2, 342–356.
- Tezcan, E., Atmaca, M., Kuloglu, M., Gecici, O., Buyukbayram, A., Tutkun, H. (2003). Dissociative disorders in Turkish inpatients with conversion disorder. *Comprehensive Psychiatry*, 44: 324–330.
- Van der Hart, O., Bolt, H., Van der Kolk, B. A. (2005). Memory fragmentation in DID. *Journal of Trauma & Dissociation*, 6(1), 55–70.
- Van Ijzendoorn M., Schuengel, C. (1996). The measurement of dissociation in normal and clinical populations: Meta analytic validation of the Dissociative Experiences Scale (DES). *Clinical Psychology Review*, 16:382.
- Waller, N. G., Ross, C. A. (1997). The prevalence and biometric structure of pathological dissociation in the general population: Taxometric and behavior genetic findings. *Journal of Abnormal Psychology*, 106(4), 499–510.
- Waller, N. G., Putnam, F.W., Carlson, E. B. (1996). Types of dissociation and dissociative types: A taxometric analysis of dissociative experiences. *Psychological Methods*, 1(3), 300–321.
- Ward, J.D. (1995). Dissociation and other defense mechanisms among convicted sex offenders and multiple personality disorders. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*, 56 (3–B), 1714.

Dissociation Relationship to Violence – Theoretical Aspects

Summary

In Latvia so far there is little research on the causes and manifestations of dissociation and their relationship to violence, so the aim of the article was to analyze the research of other countries in this field. The tasks of the article were to find in the international researches information about the causes of dissociation, as well as the scientific conclusions on the dissociation and the progress of symptoms during the commission of crimes.

After the theoretical review carried out it can be concluded that the dissociation causes are childhood experience of violence and dissociation is a defense mechanism to protect the psyche from the experienced trauma.

The studies have shown that the dissociation in whole and its symptoms are related to the violent behaviour, so the professionals must have knowledge of the features and symptoms of dissociation, in order to duly prevent violence.

Key words: dissociation, dissociative symptoms, trauma, criminals, violence.

VALSTS POLICIJAS DARBINIEKU TIESISKĀS APZIŅAS, AGRESIJAS UN EMOCIONĀLĀS DISREGULĀCIJAS ĪPATNĪBAS

Tiesiskās apziņas līmenis nosaka individu vispārējo attieksmi pret tiesību normu ievērošanu un likuma interpretāciju ikdienas dzīvē. Vairāki pētījumi norāda, ka darbs policijā nereti veicina tiesiskās un morālās apziņas deformāciju, paaugstina naidīgumu, cinisma un profesionālās izdegšanas līmeni, kas nereti izpaužas emocionālās paškontroles trūkuma un agresīvā uzvedībā attiecībā pret citiem tiesību subjektiem.

Pētījuma mērķis ir izpētīt Latvijas policijas darbinieku (N=201) tiesiskās apziņas, agresijas un afekta regulācijas traucējumu īpatnības dažādās policijas darbinieku respondentu grupās. Pētījumam tika izvirzīti vairāki jautājumi: 1) Kādi ir VP darbinieku agresijas, emociju disregulācija un tiesiskās apziņas veidu vidējie rādītāji 2) Vai pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības agresijas, tiesiskās apziņas veidu un afekta regulācijas traucējumu rādītājos starp dažādām respondentu grupām?

Pētījuma rezultāti parādīja, ka VP darbiniekiem kopumā raksturīga pozitīva attieksme pret likumu un tiesiskajā apziņā dominē tiesiskais realisms, kas norāda uz augstu likumu zināšanu respekta līmeni, tomēr jo ilgstošāk VP darbinieki strādā stresa un ekstremālos apstākļos, jo vairāk viņi ir pakļauti tiesiskās apziņas deformācijas riskam, emocionālās paškontroles trūkumam un agresijas izpausmēm, visi šie rādītāji norāda uz profesionālās izdegšanas sindromu, kas var veicināt arī pretlikumīgu uzvedības veidu izvēli un bezapzinīgu pieeju savu pienākumu veikšanā.

Atslēgas vārdi: tiesiskā apziņa, agresija, emocionālā disregulācija, policijas darbinieki.

Tiesiskās apziņas jēdziens un būtība

Tiesiskā apziņa nosaka indivīda spēju dzīvot saskaņā ar tiesiskajām normām. Vairāki autori (Echate, Guede, Castro 1994; Hewstone, Jaspars, Lalljee 1982; Moscovici 1987; Tapp, Levine 1977; Tabone, Pardine, Salzano 1992; Thurstone 1927; Wagne 1995; Wiegand 1993) definē tiesisko apziņu kā psiholoģisko un sociāli tiesisko nostādņu sistēmu attiecībā pret tiesībsargājošās sistēmas elementiem. Citi zinātnieki (Рагинов, Ефремова 1998; Гулевич, Голынчик 2003) uzskata, ka tiesiskā apziņa ir sarežģīts veidojums, kas pauž indivīdu attieksmi pret jebkuriem objektiem vai parādībām, kas saistīti ar tiesību sfēru, respektīvi, tiesiskās apziņas

pētījumi ietver sevī vairākus virzienus, piemēram, attieksmes un priekšstatus pret likumu, noziegumiem, noziedzniekiem, sodu, tiesībsargājošo institūciju darbiniekiem, kā arī jēdzieniem, kas atspoguļo morāli tiesiskās normas un vērtības (piemēram, taisnīgums). Daži pētnieki (Пастушеня 2012) uzsver, ka pastāv divi tiesiskās apziņas veidi – individuālā un sabiedriskā tiesiskā apziņa. Individuālo tiesisko apziņu veido personības psiholoģiskās īpatnības, kas determinē indivīda tiesiskās uzvedības virzību – likumpaklausīgā vai pretlikumīgā virzienā. Sabiedriskā tiesiskā apziņa ietver katra sociālās grupas dalībnieka individuālo tiesisko apziņu, vienlaicīgi izpaužoties kā sociāli psiholoģisks fenomens, kas ietekmē sabiedrības locekļu individuālās tiesiskās apziņas veidošanos. Tāpēc individuālie tiesiskie priekšstati veidojas ne tikai personīgā tiesiskās kārtības, noziedzības un citu tiesisko aspektu novērtējuma rezultātā, bet arī balstoties uz citu cilvēku priekšstatiem par zināšanām.

Analizējot tiesiskās apziņas pētījumus tiesībsargājošo iestāžu darbinieku vidū, tika konstatēts, ka lielākā daļa šo pētījumu koncentrējas Krievijas autoru (Ратинов, Ефремова 1998; Гулевич, Голыничик 2003; Безносов 2006) darbos, turklāt tiesiskā apziņa kā vispārējs fenomens Rietumu literatūrā netiek analizēts. Pārsvarā tiesiskās apziņas pētījumi tiek skatīti kāda viena komponenta izpētes kontekstā, piemēram, afektīvā attieksmē pret noziedznieku (Vrij, Dingermans 1996; Ortet-Fabregat, Perez, Lewis 1993), attieksmē pret mītiem par izvarošanu (Krahe 1991; Tabone, Pardine, Salzano 1992), bailēs no noziegumiem (Warr 1992), likuma funkciju un izpildes novērtējumā (Staerkle, Clemence, Doise 1998; Diaz-Veizades et. al. 1995) u.c., kas parāda šo pētījumu sašķeltību un fragmentāru pieeju tiesiskās apziņas jēdzienam.

Viens no virzieniem, kurš tiek izmantots arī šajā pētījumā, balstās uz Tapa un Levina (Tapp, Kohlberg 1971; Tapp, Levine 1977) kognitīvo tiesiskās attīstības modeli, kas ietver trīs tiesiskās attīstības līmeņus:

1. Likumpaklausības līmenis – indivīds uzskata, ka galvenā likuma funkcija ir noziegumu novēršana to aizliegšanas rezultātā, likumi tiek uztverti kā augstākstāvoši, tāpēc cilvēkam nav šaubu to pareizībā. Tiek uzskatīts, ka cilvēki pilda likumu prasības tāpēc, ka izvairās no soda un pakļaujas varai.
2. Likumatbalsta līmenis – šajā līmenī atrodas cilvēki, kuri uzskata, ka noteikumi nepieciešami, lai uzturētu tās sabiedrības struktūru, kuras daļa ir viņi paši. Šie indivīdi uzskata, ka likumi ir vienošanās rezultāts starp cilvēkiem, kuri pakļaujas likumiem konformisma ietekmē un vēlmē attaisnot apkārtējo gaidas.

3. Likumveidošanas līmenis – šajā līmenī cilvēks attaisno savu uzvedību balstoties uz morālo normu sistēmu, saistot to ar pastāvošajiem likumiem. Viņu interese nevis paši likumi, bet gan vispārējie tiesību sistēmas pamatā esošie principi. Šo principu neatbilstība morālajām normām noved indivīdu pie nepaklausības likumiem un vēlmes tos izmainīt.

Pāreja uz trešo līmeni notiek likumu apgūšanas un ievērošanas rezultātā. Tiem, kuri atrodas pirmajā līmenī, jēdzieni “morāle” un “likums” ir apvienoti vienā veselumā, trešajā līmenī veidojas personība, kura ir pilnībā apgūvusi likumu normas, kas atbilst morāles normām.

Tomēr vairāki citi pētījumi (Cohn, White 1990) atklāja, ka uzvedībai ir lielāka ietekme uz tiesiskās attīstības līmeni, nekā tiesiskās attīstības līmenim uz uzvedību, turklāt uzvedība lielākā mērā atkarīga nevis no tiesiskās attīstības līmeņa (vispārējā attieksme pret likumu), bet gan no attieksmes pret atsevišķiem noziegumu un sodu veidiem. Turklāt vairāki pētījumi atklāja, ka darbs tiesībsargājošajā iestādēs uzliek noteiktu spiedienu uz šo indivīdu tiesisko apziņu. Piemēram, pētījumi (Miller, Snyder 1971; Баранов 1991, 1997; Прошев 1994; Кулпенский 1996) atklāja, ka iekšlietu iestāžu darbiniekiem raksturīgs aizdomīgums, cinisms, nosodoša attieksme, nepietiekams likumdošanas zināšanu līmenis, likumības izjūtas trūkums, personīgo vajadzību pārsvars pār likuma prasībām, orientācija uz vadības viedokli, ticība iespējai izvairīties no atbildības, zems pašvērtējums un vēlme pašapliecināties, varas izmantošana egoistisku mērķu sasniegšanai u.c. Turklāt viens no tiesiskās apziņas deformācijas iemesliem tiek minēts – bieža vardarbības un spēka izmantošana policijas darbā.

Paralēli tiesiskās attīstības līmeņa izpētei, šajā pētījumā tiek skatīti arī tiesiskās apziņas veidi, kas mūsusprāt ir būtisks priekšnosacījums agresijas vadīšanai un emocionālās kontroles nozīmei policista ikdienas darbībā.

Atkarībā no indivīda zināšanu apjoma (kognitīvā komponente) par tiesībām, jūtu virzības un intensitātes (afektīvā komponente), tiesiskās vai pretlikumīgas uzvedības (uzvedības komponente), kā arī tiesību vispārējās nozīmības novērtējuma, Beznosovs (Безносков, 2006) izdalīja vairākus tiesiskās apziņas veidus (ideālisms, reālisms, konformisms, fetišisms, infantilisms, skepticisms, cinisms un nihilisms), izstrādājot metodiku “Attieksme pret tiesībām”, līdzīga pieeja tika izmantota arī citu autoru darbos (piem., Трушков 1995).

Autors (Безносков 2006) konstatēja, ka tiesisko reālistu kā adekvātu tiesiskās apziņas formu ietekmē tādi faktori kā likumu zināšana, perso-

nības iezīmes, vērtību un bāzes pārliecību sistēma. Cilvēki, kas ieguvuši speciālu juridisko izglītību, kā arī pastāvīgi strādā iekšlietu sistēmā, augstākā mērā pauž tiesisko reālismu kā pozitīvu attieksmi pret tiesībām, nekā cilvēki, kuriem juridiskās izglītības nav. Arī Tapa un Levina pētījumi atklāja pieredzes pozitīvo ietekmi uz tiesisko attīstību (Tapp, Kohlberg 1971; Tapp, Levine 1977), pētot zvērinātos pirms tiesas sēdes un pēc piedalīšanās tiesas sēdē un lēmuma pasludināšanas, tika konstatēts, ka piedalīšanās tiesas sēdē izmaina cilvēku priekšstatus par likuma būtību un funkcijām, respektīvi, paaugstina indivīdu tiesiskās attīstības līmeni, pie tam kā būtiskākais aspekts pieņemot lēmumu (Гулевич, Голынчик 2003).

Pozitīva attieksme pret tiesībām (tiesiskais reālisms, ideālisms, konformisms), pēc Beznošova pētījuma rezultātiem, veidojas balstoties uz tādu pārliecību bāzes kā ticība apkārtējās pasaules taisnīgumam, pārliecība par savu "Es", ticība veiksmei, spēja kontrolēt gan savu personīgo uzvedību, gan notikumus. Savukārt tie cilvēki, kuri netic apkārtējo labestībai un pasaules labvēlībai ir tendēti paust tiesisko nihilismu.

Afekta regulācija, agresija un naidīgums

Termins "afekta regulācijas traucējumi" tiek izmantots termina "emociju regulācijas traucējumu" vietā, lai uzsvērtu impulsivitātes aspektu, kas izpaužas grūtībās regulēt spēcīgas emocijas, piemēram, dusmas. Gross (Gross 1998) mēģinot noteikt, atšķirību starp iepriekš minētajiem terminiem definēja, ka afekta regulācija ir nozīmīgāks termins, un tas iekļauj stresa pārvarēšanas, aizsardzības, garastāvokļa un emociju regulāciju. Emocionālā regulācija attiecas uz spēju modulēt vai kontrolēt sajūtu un impulsu intensitāti un ekspresiju, kā arī adaptējot īpaši spēcīgas emocijas (Cicchetti et al. 1991).

Šiffrins un Šnaiders (Shiffrin, Schneider 1977) secina, ka afekts var norisināties divos līmeņos: a) automātiskais līmenis, kas norit neapzināti; b) kontrolētais līmenis, iekļaujot apzinātas stratēģijas. Dažos pētījumos afekta regulācijas termins tiek izmantots diezgan plaši, piemēram, papildus iekļaujot tajā stresa pārvarēšanu un psiholoģisko aizsardzību (Gross, Thompson 2007).

Būtiska nozīme ir tam, ka afekta regulācijas procesi ietver gan afekta regulāciju, gan uzvedības regulāciju afekta ietekmē (Campos, Campos, Barrett 1989; Carver, Lawrence, Scheier 1996).

Cilvēkiem, kuriem ir afekta regulācijas traucējumi jeb afekta disregulācija ir tendence sakāpināt jebkuru stresa situāciju, viņi strauji uzbudinās, kas izraisa ekstrēmas reakcijas, piemēram, sevis ievainošanu, narkotiku lietošanu, ēšanas traucējumus un kompulsīvu seksuālu aktivitāti, mēģinot valdīt emocijas (Luxenberg, Spinazzola, van der Kolk 2001).

Indivīdiem, kuriem ir afekta regulācijas traucējumi piemīt suicidālas tieksmes (Zlotnik, Donaldson, Spirito, Pearlstein 1997), impulsu kontroles problēmas (Herpertz, Gretzer, Steinmeyer, Muehlbauer et al. 1997) un vielu atkarības (Grilo, Martino, Walker, Becker, Edell, McGlashan 1997), kā arī grūtības kontrolēt seksuālos impulsus (Feliti et al. 1998). Viņiem bieži rodas grūtības izpaust vai kontrolēt dusmas (Chemtob et al., 1997).

Aizenberga ar kolēģiem (Eisenberg et al., 1996; Eisenberg, Cumberland, Spinrad 1998) veica pētījumus par empātijas attīstību afekta disregulācijas ietekmē. Zinātnieki secināja, ka vāja afekta regulācija kavē empātijas attīstību tas saistīts, galvenokārt ar afekta disregulācijas un agresijas negatīvu ietekmi uz empātiju.

Personas darbību impulsu intensitāti var pastiprināt emocionālie stāvokļi, piemēram, depresija vai dusmas. Barats (Barratt 1993) uzsver, ka spēcīga, emocionāla uzbudinājuma vai dusmu uzliesmojuma ietekmē veidojas impulsīva agresija. Tā savukārt norāda, ka pašregulācija ir problemātiska un korelē ar vispārējiem likuma pārkāpumiem un vardarbīgiem nodarījumiem, jo tiek traucēta spēja plānot, risināt problēmas un regulēt impulsus (Pulkkinen, Virtanen, Klinteberg, Magnusson 2000).

Hermans un van der Kolks (Herman, van der Kolks 1987), kā arī neatkarīgi no viņiem Pelcovitcs un kolēģi (Pelcovitz et al. 1997) atainoja sindromu, balstītu uz simptomiem saistībā ar PTSD, kuru nosauca par Ekstrēmā stresa sindromu (van der Kolks et al. 1993), kuru Hermans (Herman, 1992) nosauca arī par Komplekso PTSD. Ekstrēmā stresa traucējumiem pamatā ir raksturīga trauma, kas iekļauj starppersonu dažādus traumatiskos notikumus vai notikumus ilgstošā laika posmā. Minētās diagnozes traucējumi konstatējami sešās funkcionēšanas sfērās: 1) afekta un impulsu regulācijā; 2) uzmanībā vai apziņā; 3) pašizpratnē; 4) attiecībās ar citiem; 5) somatizācijā; 6) vērtību sistēmā (Luxenberg, Spinazzola, van der Kolk 2001).

Otrs formulējums ar līdzīgu traucējumu etioloģiju un simptomu grupu ir nosaukts par “izmainīto paškapacitāti”, ko pirmo reizi formulēja Makkans un Perlman (MacCann, Pearلمان 1990). Šis konstrukts ietver traucējumus identitātē, afekta regulācijā un citur, kas parāda, ka veiksmīga starppersonu darbība ietver to, cik lielā mērā cilvēks spēj paveikt

trīs uzdevumus: a) nodrošināt personas identitātes sajūtu un sevis apzināšanos, kas ir relatīvi stabila afektu, situāciju un mijiedarbību ar citiem cilvēkiem laikā; b) panes un kontrolē spēcīgas (īpaši negatīvas) emocijas, neizmantojot izvairīšanās stratēģijas, piemēram, disociāciju, vielu ļaunprātīgu izmantošanu, vai ārēja spiediena samazināšanas darbības, un c) izveido un nodrošina jēgpilnas attiecības ar citiem cilvēkiem, ko nav traucējušas neatbilstošas projekcijas, pārmērīgas bailes no atstāšanas, vai darbības, kas apzināti vai netīši apstrīd vai apgāž normālu saistību starp sevi un citiem (Briere 2002; McCann, Pearlman 1990).

Policijas darbs ir saistīts stresu (Dowler 2005; Hackett, Violanti 2003), var izraisīt izdegšanu, veselības problēmas un agresiju pret sevi (piemēram, pašnāvības) vai pret citiem, piemēram, ar verbālu vai fizisku agresiju (Ainsworth 2002; Thompson et al. 2005). Izdegšana un agresīva uzvedība ietekmē labsajūtu un emocionālo stabilitāti policijas darbiniekiem, samazina policijas pakalpojumu kvalitāti un attiecības ar iedzīvotājiem, kā arī negatīvi ietekmē policijas tēlu. Policisti bieži ir atkārtoti pakļauti kritiskiem gadījumiem (ar dienestu saistītiem traumatiskiem notikumiem), kas var paaugstināt risku pēctraumatiskajiem stresa traucējumiem. Pēctraumatisko stresa traucējumu izplatība šajā populācijā svārstās no 7 % līdz 19 %, un pēctraumatiskie stresa simptomi atstāj negatīvu ietekmi uz fizisko un garīgo veselību, kā rezultātā sliktāku psihosociālo un profesionālo darbību.

Pētījuma mērķis

Pētījuma mērķis ir izpētīt Latvijas policijas darbinieku tiesiskās apziņas, agresijas un afekta regulācijas traucējumu īpatnības dažādās respondentu grupās. Pētījumam tika izvirzīti vairāki jautājumi: 1) Kādi ir VP darbinieku agresijas, emociju disregulācija un tiesiskās apziņas veidu vidējie rādītāji 2) Vai pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības agresijas, tiesiskās apziņas veidu un afekta regulācijas traucējumu rādītājos starp dažādām respondentu grupām?

Metode

Dalībnieki

Pētījumā piedalījās Valsts policijas darbinieki (N=201), vecumā no 18 līdz 50 gadiem (M= 31), no tiem 112 vīrieši un 89 sievietes ar izdienu VP no 1 līdz 25 gadiem (M=8). 59 respondentiem dienests – krimi-

nālpolicijā (29%); 138 respondentiem (69%) kārtības policijā un 4 respondentiem (2%) atbalsta dienestā. Pēc izglītības līmeņa – vidējā 18 respondentiem (9%); vidējā speciālā vai arodskola 44 respondentiem (22%); 1. līmeņa augstākā 33 respondentiem (16,5%); bakalaura grāds 73 respondentiem (36,5%); maģistra grāds 32 respondentiem (16%).

Procedūra un instrumentārijs

Pētījuma tika veikts laikā no 2013. gada maija līdz 2013. gada decembrim visā Latvijas teritorijā, kopumā iesaistot vairāk par 200 Valsts policijas darbiniekus.

Respondentiem tika lūgts aizpildīt aptauju, kura sastāvēja no 3 blokiem: 1. Sociāldemogrāfiskie dati, kas ietvēra jautājumus par vecumu, dzimumu, izdienu, amatu; 2. Agresijas un emocionālās regulācijas noteikšanas daļa, kas ietvēra Bass un Pery Agresijas aptauju (Aggression Questionnaire, Buss, Perry 1992, Latvijas versija Gaitniece-Putāne 2008) (agresijas un naidīguma indeksa noteikšanai) un Izmainītās paškapacitātes aptauju (Briere 2000; Latvijas versija Līpe, Ņesterova 2013); 3. Tiesiskās apziņas veidu izpētes daļa, izmantojot Beznosova aptauju “Attieksme pret tiesībām” (Beznosov, 2006; Latvijas versija Ņesterova 2013).

Rezultāti

Atbildot uz 1. pētījumā izvirzīto jautājumu – kādi ir VP darbinieku agresijas, emociju disregulācija un tiesiskās apziņas veidu vidējie rādītāji, tika konstatēts, ka policijas darbiniekiem kopumā visaugstākie vidējie rezultāti ir Naidīguma un Fiziskās agresijas skalās, kā arī Starppersonisko konfliktu skalā (skat. 1. tabulu), kas var liecināt par VP darbinieku augsto stresa līmeni un nespēju tikt galā ar profesionālās izdegšanas cēloņiem. Augstie rādītāji starppersonisko konfliktu skalā liecina, ka VP darbinieki aktualizē pastāvošās problēmas savās attiecībās ar citiem cilvēkiem, kas var negatīvi ietekmēt ne tikai attiecības ar tuviniekiem, bet arī saskarsmi ar darbabiedriem, cietušajiem, likumpārkāpējiem vai iedzīvotājiem kopumā, kas savukārt var traucēt pozitīva policijas tēla veidošanos sabiedrībā.

1. tabula

VP darbinieku vidējie rādītāji emociju disregulācijas un agresijas skalās

	Starpper-sonisko konfliktu skala	Emociju disregulācijas skala	Fiziskā agresija	Verbālā agresija	Dusmu apakš-skala	Naidīguma apakš-skala
Normal Mean	17,3266	15,0402	18,5373	13,2786	18,1791	19,2700
Parameters ^{a,b}						
Std. Deviation	4,25676	5,00388	5,01795	2,40250	4,18781	3,93631
Kolmogorov-Smirnov Z	1,336	2,126	1,318	1,466	1,050	1,364
Asymp. Sig. (2-tailed)	,056	,000	,062	,027	,221	,048

Analizējot VP darbinieku tiesiskās apziņas veidu vidējos rādītājus, tika konstatēts, ka VP darbiniekiem kopumā raksturīgs tiesiskais reālisms, savukārt vismazāk izteikts tiesiskais fetišisms. Iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka VP darbiniekiem raksturīgas zināšanas tiesību sfērā, pozitīva un cienīga attieksme pret likumu, kā arī gatavība sekot likuma normām. Likums tiek izvērtēts racionāli, nevis kā mistiski maģisks spēks.

2. tabula

VP darbinieku vidējie rādītāji tiesiskās apziņas veidos

	Mean	SD	Kolmogorov-Smirnov Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Tiesiskais reālisms	3,7711	3,18863	1,428	,034
Tiesiskais skepticisms	-2,0200	3,26079	1,450	,030
Tiesiskais konformisms	-,5628	3,10829	1,484	,024
Tiesiskais cinisms	-3,8010	3,24965	1,651	,009
Tiesiskais fetišisms	-3,9385	3,46057	1,121	,162
Tiesiskais infantilisms	-3,8945	3,42361	1,417	,036
Tiesiskais ideālisms	-1,9141	3,02573	1,510	,021
Tiesiskais nihilisms	-1,9347	3,55771	1,197	,114

Atbildot uz 2. pētījumā izvirzīto jautājumu – vai pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības agresijas, tiesiskās apziņas veidu un afekta regulācijas traucējumu rādītājos starp atšķirīgām respondentu grupām, tika konstatētas vairākas statistiski nozīmīgas atšķirības.

Pētījuma rezultāti parādīja, ka pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības fiziskās agresijas skalā pēc izglītības līmeņa (skat. 3. tab.), jo augstākais izglītības līmenis, jo zemāki ir fiziskās agresijas rādītāji, visaugstākie fiziskās agresijas rādītāji konstatēti respondentu grupā ar vidējo speciālo vai arodizglītību.

3. tabula

Respondentu izglītības ietekme uz fiziskās agresijas rādītājiem
(ANOVA)

Rādītājs	Izglītības līmenis	Cilvēku skaits	Vidējais rādītājs	F-kritērijs	p – nozīmības līmenis
Fiziskā agresija	vidējā	18	20,0000	2,483	,045
	vidējā speciālā vai arodizglītība	44	20,2500		
	1. līmeņa augstākā	33	17,7273		
	bakalaura grāds	73	18,0548		
	maģistra grāds	32	17,4688		

* - 5% nozīmības līmenis

** - 1% nozīmības līmenis

Analizējot izglītības ietekmi uz tiesiskās apziņas veidiem, statistiski nozīmīgas atšķirības tika konstatētas tikai tiesiskā infantilisma un tiesiskā nihilisma rādītājos (skat. 4. tab.). Vismazāk tiesiskais infantilisms un nihilisms raksturīgs respondentiem ar bakalaura un maģistra grādu, savukārt augstāki rādītāji ir grupā ar vidējo izglītību.

4. tabula

Respondentu izglītības ietekme uz tiesiskās apziņas veidiem
(ANOVA)

Rādītājs	Izglītības līmenis	Cilvēku skaits	Vidējais rādītājs	F-kritērijs	p – nozīmības līmenis
1	2	3	4	5	6
Tiesiskais infantilisms	vidējā	17	-2,2941	3,293	,012
	vidējā speciālā vai arodskola	43	-3,1395		
	1. līmeņa augstākā	33	-3,2727		
	bakalaura grāds	73	-4,8082		

	1	2	3	4	5	6
Tiesiskais nihilisms		maģistra grāds	32	-4,3438		
		vidējā	18	-,5000	3,343	,011
		vidējā speciālā vai arodskola	44	-1,1136		
		1. līmeņa augstākā	33	-1,0909		
		bakalaura grāds	72	-2,6944		
		maģistra grāds	31	-2,9032		

* - 5% nozīmības līmenis

** - 1% nozīmības līmenis

Pētījuma rezultāti atklāja arī statistiski nozīmīgas atšķirības (pēc Kruskola-Vallisa χ^2) starp respondentiem ar atšķirīgu izdienu fiziskās agresijas ($p=.030$) novērtējumā un tiesiskā nihilisma ($p=.028$) rādītājos. Viszēmākais fiziskās agresijas līmenis raksturīgs respondentiem ar izdienu līdz 5 gadiem, savukārt respondentiem ar lielāku izdienu raksturīgs augstāks fiziskās agresijas līmenis, līdzīgi rezultāti konstatēti arī tiesiskā nihilisma rādītājos, jo augstāks izdienas stāžs, jo izteiktāks ir tiesiskais nihilisms. Statistiski nozīmīgas atšķirības konstatētas arī emociju disregulācijas ($p=.040$) un nestabilitātes ($p=.043$) rādītājos, jo lielāks ir izdienas stāžs jo augstāki ir emocionālās disregulācijas un nestabilitātes rādītāji.

Analizējot rezultātus respondentu grupās pēc dienesta statistiski nozīmīgas atšķirības (pēc Kruskola-Vallisa χ^2) konstatētas tikai tiesiskās apziņas veidos, respektīvi, tiesiskā infantilisma ($p=.039$) un nihilisma ($p=.047$) rādītājos. Respondentiem kārtības policijā ir augstāki tiesiskā infantilisma un nihilisma rādītāji, tomēr šie rezultāti varētu būt pretrunīgi, ņemot vērā respondentu skaitu katrā grupā, dominējošais respondentu skaits ir tieši kārtības policijas darbinieki.

Secinājumi un ieteikumi

- VP darbiniekiem kopumā raksturīga pozitīva attieksme pret likumu un tiesiskajā apziņā dominē tiesiskais reālisms, kas norāda uz augstu likumu zināšanu respekta līmeni.
- Kopumā rezultāti norāda uz to, ka jo augstāks izglītības līmenis, jo labāk iespējams, ir apgūtas un izprastas tiesiskās normas un šie respondenti ir mazāk pakļauti tiesiskās apziņas deformācijas riskam.
- Rezultāti ļauj secināt, ka, jo ilgstošāk VP darbinieki strādā stresa un ekstremālos apstākļos, jo vairāk viņi ir pakļauti tiesiskās apziņas

deformācijas riskam, emocionālās paškontroles trūkumam un agresijas izpausmēm, visi šie rādītāji norāda uz profesionālās izdegšanas sindromu, kas var veicināt arī pretlikumīgu uzvedības veidu izvēli un bezapzinīgu pieeju savu pienākumu veikšanā.

- Ņemot vērā to, ka kārtibnieku grupā augstāk izteikts tiesiskā konformisma līmenis atšķirībā no vecāko inspektoru grupas, savukārt tiesiskā infantilisma rādītāji vismazāk izpaužas priekšnieku un vecāko inspektoru respondentu grupās, var secināt, ka paaugstināts tiesiskā konformisma līmenis varētu tikt izskaidrots ar kārtības policijas darbinieku formālāku pieeju likumu izpildei, respektīvi, pakļaušanos likuma burtam bez īpašas intereses un nozīmības vērtējuma.
- Iegūtie rezultāti liecina, ka VP jāaktualizē stresa vadīšanas un emocionālās, profesionālās izdegšanas riska novēršanas pasākumus, īpaši pievēršot uzmanību darbiniekiem ar izdienu virs 10 gadiem, iespējams, būtu noderīgi stresa vadīšanas un pašregulācijas paņēmieni apgūšanas apmācības, kā arī atkārtota psiholoģiskā testēšana ik pēc 5 gadiem ar atbilstošām aptaujām.
- Balstoties uz to, ka izglītības līmenim ir būtiska pozitīva ietekme uz tiesiskās apziņas un agresijas līmeni, darbinieki ar augstāku izglītību parāda zemākus tiesiskās apziņas deformācijas un agresijas rādītājus, būtu nepieciešams veicināt VP darbinieku motivāciju izglītības līmeņa paaugstināšanai.

Bibliogrāfija

- Ainsworth, P.B. (2002). *Psychology and Policing*. Devon: Willan Publishing.
- Barratt, E. S. (1993). *Impulsivity: integrating cognitive, behavioral, biological and environmental data*. In W. McCowan, J. Johnson, & M. Shure, The impulsive client: theory, research, and treatment. Washington, DC: American Psychological Association.
- Briere, J., Runtz, M. (2002). The Inventory of Altered Self-Capacities (IASC): a standardized measure of identity, affect regulation, and relationship disturbance. *Assessment*, Volume 9, No. 3, September, 230–239.
- Campos, J., Campos, R., & Barrett, K. (1989). Emergent themes in the study of emotional development and emotion regulation. *Developmental Psychology*, 25, 394–402.
- Carver, C. S., Lawrence, J. W., & Scheier, M. F. (1996). *A control-process perspective on the origins of affect*. In L. L. Martin & A. Tesser (Eds.), *Striving and feeling: Interactions between goals and affect* (pp. 11–52). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Chemtob, C. M., Novaco, R. W., Hamada, R. S., Gross, D. M., & Smith, G. A. (1997). Anger-regulation deficits in combat related PTSD. *Journal of Traumatic Stress, 10*, 17–36.
- Cicchetti, D., Ganiban, J., & Barnett, D. (1991). Contributions from the study of high-risk populations to understanding the development of emotion regulation. In Dodge, K., Garber, I. (Eds.), *The development of emotion regulation* (pp. 15–48). New York: Cambridge University Press.
- Dowler, K. (2005). Job satisfaction, Burnout and perception of unfair treatment: the relationship between race and police work. *Police Quarterly, 8* (4), 476–489.
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., Murphy, B., Karbon, M., Smith, M., & Maszk, P. (1996). The relations of children's dispositional empathy-related responding to their emotionality, regulation, and social functioning. *Developmental Psychology, 32*, 195–209.
- Eisenberg, N., Cumberland, A., Spinrad, T. L. (1998). Parental socialization of emotion. *Psychological Inquiry, 9*, 241–273.
- Felitti, V.J., Anda, R.F., Nordenberg, D., Williamson, D.F., Spitz, A.M., Edwards, V., et al. (1998). The relationship of adult health status to childhood abuse and household dysfunction. *American Journal of Preventive Medicine, 14*, 245–258.
- Grilo, C. M., Martino, S., Walker, M. L., Becker, D. F., Edell, W. S., & McGlashan, T. H. (1997). Controlled study of psychiatric comorbidity in psychiatrically hospitalized young adults with substance use disorders. *American Journal of Psychiatry, 154*, 1305–1307.
- Gross J. (1998). The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology, 2*:271–299.
- Hackett, D. Violanti, J. (2003). *Police Suicide: tactics for prevention and intervention*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.
- Herpertz, S., Gretzer, A., Steinmeyer, E. M., Muehlbauer, V., et al. (1997). Affective instability and impulsivity in personality disorder: Results of an experimental study. *Journal of Affective Disorders, 44*, 31–37.
- Herman, J.L. (1992). Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma. *Journal of Traumatic Stress, 5*, 377–392.
- Luxenberg, T., Spinazzola, J., Hidalgo, J., Hunt, C., van der Kolk, B. A. (2001). Complex trauma and disorders of extreme stress (DESNOS) part two: Treatment [Electronic version]. *Directions in Psychiatry, 21*(26), 395–414.
- Luxenberg, T., Spinazzola, J., van der Kolk, B. A. (2001). Complex trauma and disorders of extreme stress (DESNOS) diagnosis, part one: Assessment [Electronic version]. *Directions in Psychiatry, 21*(25), 373–392.
- Pulkkinen, L., Virtanen T., af Klinteberg, B. & Magnusson, D. (2000). Child behavior and adult personality: comparisons between criminality groups in Finland and Sweden. *Criminal Behaviour and Mental Health, 10*, 155–169.
- Skitka, L. J., Bauman, C. W., Mullen, E. (2008). *Morality and justice: An expanded theoretical perspective and review*. In K. A. Hedgvedt & J. Clay-

- Warner (Eds.), *Advances in group processes* (Vol. 25, P. 1–27). Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Tapp, J.L., Kohlberg, L. (1971). Developing senses of law and legal justice. *The Journal of Social Issues*. Vol. 27, P. 65–92.
- Tapp, J.L., Levine, F.J. (1977). (Eds). *Law, justice and the individual in society: psychological and legal issues*. N–Y.
- Thompson, B., Kirk, A. Brown, D. (2005). Work based support, emotional exhaustion and spillover of work stress to the family environment: a study of policewomen. *Stress and Health*, 21, 199–207.
- Van der Kolk, B. A., Roth, S., Pelcovitz, D. (1993). *Complex PTSD: Results of the PTSD field trials for DSM – IV*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Violanti, J. (1996). *Police suicide: epidemic in blue*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.
- Zlotnick, C., Donaldson, D., Spirito, A., Pearlstein, T. (1997). Affect regulation and suicide attempts in adolescent inpatients. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36, 793–798.
- Безносков, Д.С. (2004). *Отношение к праву как проявление правового сознания курсантов вузов МВД*: дис. канд. психол. наук. – СПб., – С. 24–25.
- Голынчик, Е.О. (2004). Социальные представления о справедливости. *Мир психологии*. №3.
- Гулевич, О.А. (1999). Теоретической анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как совокупности социальных представлений о праве. *Мир психологии*, № 3.
- Гулевич, О.А. (2007). *Социальная психология справедливости: бизнес, политика, юриспруденция*. Москва: Аспект Пресс.
- Пастушеня, А.Н. (2012). Психологическая характеристика индивидуально- и общественного правосознания: структурно-содержательный аспект. *Психология и право*. № 1.

Peculiarities of State Police Officers' Legal Cognition, Aggression and Emotional Dysregulation

Summary

The level of legal cognition determines individuals' general attitude towards observance of legal norms and interpretation of laws in everyday life. Several researches indicate that work in the police frequently fosters deformation of legal and moral cognition, increases hostility, the level of cynicism and professional burnout that often is expressed as a lack of emotional self-control and aggressive behaviour towards other legal subjects.

The aim of the research is to study the peculiarities of Latvian police officers' (N=201) legal cognition, aggression and disorders of affect regulation in various respondent groups of police officers. Several questions were raised for the research:

1) What are the average figures of SP officers' aggression, emotional dysregulation and forms of legal cognition? 2) Are there any statistically significant differences in figures of aggression, forms of legal cognition and disorders of affect regulation between various groups of respondents?

The results of the research showed that SP officers generally are characterised by positive attitude towards the law and legal realism dominates in their legal cognition, that indicates high level of respect towards legislative knowledge; however, the longer SP officers work in stressful and extreme conditions, the more they are subjected to the risk of legal cognition deformation, lack of emotional self-control and aggression, all these indicators point at professional burnout syndrome that can also facilitate the choice of illegal behaviour and irresponsible attitude towards own duties.

Key words: legal cognition, aggression, emotional dysregulation, police officers.

Iveta Ruza (Latvia), *Aleksejs Ruza* (Latvia),
Margarita Nesterova (Latvia)

GENDER DIFFERENCES IN EXPLANATIONS FOR INFIDELITY OF LATVIAN RESIDENTS

Both sexes can be unfaithful to their partner. As men as women can also suffer greatly from a partner's infidelity. Infidelity is a common phenomenon in marital and romantic relations, which is poorly understood and is expressed by many ways in any cultural context. However, the woman's infidelity and man's infidelity are perceived and explained in a different way in many cultures. In Latvian culture, like in the many other cultures the public opinion is more tolerant to men's infidelity than to the women's one. In this study we suggest that, because infidelity entails somewhat different consequences for men and women, men and women display different explanations concerning their own and partner's infidelity. The current research focuses on causal explanations and verbal responses concerning infidelity in romantic relationships presented by Latvian men and women (N=1083). The results demonstrate the significant differences in explanations for infidelity provided by representatives of both sexes.

Key words: Explanations for Infidelity, Gender Differences, Man's Infidelity, Woman's Infidelity.

Infidelity itself is rather complicated multifaceted and significant social issue. In the context of a dyadic relationship, infidelity could be defined as a partner's violation of norms regulating the level of emotional or physical intimacy with people outside the relationship. It can suddenly strike a relationship at any stage of its development no matter whether it is dating or marital and have a number of deleterious effects on the individuals involved (Buss 2000; Shackelford, Todd, LeBlanc, Drass 2000; Shackelford, Buss, Bennet 2002; Schützwohl 2005; Nguyen, Stocks, Zillmer 2008; Cramer, Lipinski, Meteer, Houska 2008; Miller, Maner 2008). Infidelity is the leading cause of divorce (Amato, Previti 2003), and is one of the most frequently cited factors leading to marital disruption, which inflict emotional damage in trust, cause social embarrassment, "hostility, anger", depression, and suicidal feelings (Sweeny, Horwitz 2001). Damage from infidelity is done to both the person who cheated in "grief, guilt, paralysis, and difficult choices" and a betrayed partner who has left with damage in "physiological, psychological, spiritual, and relational" areas (Scheinkman 2005). Also, if the person who did the cheating

also initiates the divorce than it is even more painful and depressing (Allen, Atkins, Baucom, Snyder, Gordon, Glass 2005).

In fact, many therapists, report that more than one-half of their couples report some form of infidelity currently or in the past. These cases present difficult challenges for both therapists and clients alike, and specific issues associated with treating infidelity need to be managed (Weeks, Gambescia, Jenkins 2003).

Therapists working with infidelity problem distinguish several factors to work successfully with couples presenting themselves for treatment. These are as follows: (a) Type of extramarital relationship; (b) The personality make up of the offending spouse; (c) The spouses' perceptions of the marriage and the assumptions each spouse has about his/her partner's commitment to remaining married; and (d) Circumstances and complaints during the marriage such as alcoholism or hypoactive sexual desire (Bagarozzi 2006).

There are many different methodological and technical problems in understanding infidelity. Atkins, Baucom, Jacobson (2001) note, that when the relationship between potential predictors and infidelity is not assessed in a single model, important issues such as interactions among predictors, multicollinearity, and the combined influence of multiple predictors cannot be assessed.

Gender has been the most commonly studied variable in the context of infidelity. The typical finding mentioned in a number of studies has been that more men than women have engaged in infidelity (Allen, et al. 2005; Klein 2007). According to estimates, infidelity or relationships outside of a primary marital or dating dyad occur fairly often. A study conducted in 53 countries with nearly 17,000 participants found 63% of men and 45% of women reported that while in a romantic relationship, they had engaged in sex with another partner (Schmitt et al. 2004). These figures may vary from culture to culture, but it is suggested that the differences between the sexes in rates of infidelity may be decreasing (Atkins 2001).

Several studies (Schmitt, Buss 2000; Shackelford, Besser, Goetz 2008) proposed that there are some unfaithful personality predictors for men and women. Buss (2000) proposed that high narcissism, low conscientiousness and high psychotism proved to be solid predictors for marital infidelity. In the same time such personality predictors as emotional instability and quarrelsomeness often drive their partners into the arms of others. Shackelford and colleagues (2008) note, that there is surprising

lack of robust and rigorous research on this topic. However, there was a proposed support for a causal model according to which people with particularly disagreeable spouses (i.e., those low on Agreeableness) and particularly unreliable spouses (i.e., those low on Conscientiousness) are less satisfied with their marriage, leading them to estimate a higher probability of becoming extramaritally involved in the next year. Low conscientiousness and low agreeableness share the common component of impulsivity and inability to delay gratification and are robust predictors of infidelities. These findings suggest that a personality style marked by impulsivity, low dependability, and low reliability in general carries over into the sexual sphere.

Evolutionary theory in general suggests that males are more reproductively successful when they have as many as sexual partners as possible, thus increasing the number of offspring carrying their genes. Females, on the other hand, do not increase their number of offspring by mating with many males during the same period: they can have only one pregnancy every nine months. In accordance with the parental investment model, women risk more than men in a sexual encounter (Trivers 1972), therefore females are highly invested in their offspring and want to select mates who will help provide them and their children with resources necessary for survival. Because of these differences, evolutionary psychologists suggest that males tend to be more sexually promiscuous and females are more likely to want stability, commitment, and connection in their relationships (Cavendish 2009).

Besides, it is considered that men, at any point in time, will find more women acceptable for sexual relations, because men have lower standards than women, then they may perceive a wider range of women acceptable for sexual relations; therefore, they may have a higher availability of alternatives (Taloe 2009).

According to double-shot theory or two-for-one hypothesis maintains that when men hear of a woman's sexual infidelity, they assume that the woman is in love with the outside partner (Harris, Christenfeld 1996; Whitty, Quigley 2008). Conversely, when women hear of a man being in love with another woman, they assume that with emotional involvement already in place, the man must also be having sex the other woman. In both of these cases, it is assumed that if the one form of infidelity is present, the other one will be as well, so there is betrayal twice over, hence the name "double-shot". This is based on stereotypes of women being unwilling to have sex without emotional attachment

and men being interested in sex regardless of the presence of an emotional bond (Taloe 2009).

Some recent studies confirm sex differences in responses towards partner's infidelity. Miller, Maner (2008) consider, that men and women display different emotional and behavioural reactions aimed at reducing the costs of infidelity. In response to partner infidelity, men display greater feelings of anger and a greater propensity for violence (particularly toward the male interloper), whereas women display greater feelings of sadness and a greater inclination toward seeking out sources of compensatory social affiliation (particularly from existing friendships). However the differences between males and females in responses towards partner's infidelity are still remains controversial. Harris (2003) proposed that there are no sex differences in the types of jealousy that will be more upsetting.

The number of studies (Mongeau, Halle, Alles 1994; Hall, Fincham 2006) considers that attributions and accounts following sexual infidelity might also reflect sex differences. Mongeau, Halle, Alles (1994) propose, that although the traditional sexual double standard dictates that pre-marital sex is more acceptable for males than it is for females, it is likely that attributions about sexual infidelity will be influenced by the sex of the infidel and the sex of participant; however, the exact nature of this relationship is difficult to predict. The traditional double standard would result in main effects (i.e., female infidels evaluated more negatively than male infidels). The modern double standard, on other hand, would result in interaction effects (i.e., females being rated more negatively by males and vice versa).

Consistent with the modern standard, the female infidel was perceived as acting more intentionally, than the male infidel, however, only by males. Participants perceived infidels of the opposite sex as acting more intentionally than their own sex (Mongeau, Halle, Alles 1994).

Causal explanations following infidelity may substantially increase or reduce the effect of traumatic emotions for a betrayed partner and feeling of guilt for betrayer depending on way how partners explain the infidelity for themselves. In this study we proposed, that existing double standard when both sexes are expecting stricter morality from the opposite sex and in result may display different evaluation criterions for causal explanations for in-group and out-group infidelity. Therefore, it is suggested that men and women are tended to overestimate the importance of some infidelity reasons for the representatives of the opposite sex.

Method

Participants

The sample consisted of 1083 Latvian residents (367 males, 33.9%; 716 females, 66.1%). The mean age was 26.90 ($SD = 10.15$) ranging from 18 to 56. The most of the sample (at least 76%) were full-time or part-time undergraduates and postgraduates from various Latvian Colleges and Universities who volunteered to participate in partial fulfillment of a research requirement. The rest of participants were people of different education and occupation living in Latvian cities and countryside. 468 participants (43%) indicated Latvian language as a mother tongue, 605 participants (55.9%) indicated Russian language as a mother tongue, and only 10 participants (0.9%) indicated the other languages as their mother tongues. 606 participants (56%) were single; 278 participants (25.7%) were married, 156 participants (14.4%) were in dating relationships; and 43 participants 3.9% were either widowed or divorced by the moment. It is important, that 108 participants (10%) reported that they have never had any romantic relationship with other person. The rest of participants reported about one or several romantic relations with other persons.

Procedure

The participants were asked to indicate their demographic details such as sex, age, marital status, etc. All participants were asked to fill out the Infidelity Questionnaire (INFQ) consisted of 24 items, which they had to assess with 5-point scale to indicate the importance of a given cause (1 = *not important at all*, 5 = *very important*).

Instrumentation

The modified Infidelity Questionnaire (INFQ) developed by Yeniçeri & Kökdemir (2006) was used in this study. It was adapted for Latvian and Russian sample. The modification of this questionnaire allowed combining INFQ-W and INFQ-M forms into one form used by both sexes in order to get responses concerning as to causal explanations for possible infidelity reasons of the respondents' gender group (i.e. in-group causal explanations for infidelity) and the partner's gender group (i.e. out-group causal explanations for infidelity). The 24 items of the questionnaire are divided into six components: (a) legitimacy, which implies the effect of "revenge". This component seems to state that the partner

in the relationship deserves to be cheated; (b) seduction, which implies the effect of a “third person”; (c) normalization, which underlines concept that infidelity is a normal act; (d) sexuality, referring to the quality of the sexual relationship between a person and his or her partner; (e) social background, describing the cultural peculiarities and circumstances in which the relationship with partner was established; and (f) sensation seeking, corresponding to person’s activity in seeking for sensual experience.

Design

This study used a 2 (sex of participant: male, female) × 2 (in-group attributions and out-group attributions) independent groups factorial design.

Results

Two comparisons between gender groups with INFQ components were made within the context of the given study. Both of them were done with parametric *Independent Samples t-test*. The Mean (M) and Standard Deviation (SD) values of each INFQ component corresponding to each gender group are represented in the Table 1 and Table 2.

Table 1

Comparison between gender groups with INFQ components explaining women’s infidelity

Component	Alpha	t-test	Females		Males	
			(M)	(SD)	(M)	(SD)
Legitimacy (revenge)	.74	4,825**	15,89	3,572	14,79	3,504
Seduction (third person)	.68	-9,114**	10,88	3,393	12,89	3,514
Normalization (normal act)	.62	-10,882**	9,68	3,275	12,04	3,585
Sexuality (quality of relationship)	.63	-,099	13,56	3,274	13,58	3,097
Social Background (cultural peculiarities)	.54	-2,520*	12,04	3,252	12,57	3,425
Sensation Seeking (seeking for sensual experience)	.66	-4,004**	12,67	3,455	13,55	3,346

* p>.05

** p>.01

The results of the first comparison indicated the significant differences in five of six INFQ components except ‘Sexuality’ explaining possible reasons for the women’s infidelity. The only INFQ component which was significantly higher rated by female participants than by male participants was ‘Legitimacy’, expressing the revenge motives inducing infidelity. The rest of INFQ components explaining the female infidelity such as ‘Seduction’, ‘Normalization’, ‘Social Background’ and ‘Sensation Seeking’ were significantly higher rated by male participants than by female participants. It means that male participants in general are tended exaggerating the influence of the “third person”, “cultural peculiarities” and women’s “seeking for sensual experience” on women’s infidelity and underestimate the influence of the “effect of revenge”. The male participants also tended overestimating the women’s concept on infidelity as “a normal act”.

Table 2

Comparison between gender groups with INFQ components explaining men’s infidelity

Component	Alpha	t-test	Females		Males	
			(M)	(SD)	(M)	(SD)
Legitimacy (revenge)	.72	4,827**	16,07	3,319	15,02	3,488
Seduction (third person)	.67	1,942	14,24	3,377	13,80	3,695
Normalization (normal act)	.61	1,517	11,54	3,560	11,19	3,815
Sexuality (quality of relationship)	.59	5,316**	16,03	2,947	14,99	3,202
Social Background (cultural peculiarities)	.56	2,082*	13,20	3,371	12,74	3,545
Sensation Seeking (seeking for sensual experience)	.65	3,875**	15,02	3,195	14,20	3,383

* p>.05

** p>.01

The results of the second comparison indicated the significant differences in four of six INFQ components except ‘Seduction’ and ‘Normalization’ explaining possible reasons for the men’s infidelity. In the second comparison, the situation is opposite; the female participants are tended exaggerating the influence of possible men’s infidelity reasons

related to 'revenge', 'quality of the relationship', 'seeking for sensual experience' and 'cultural peculiarities'.

This proved the suggestion that female participants in general as well as the male participants are tended to overestimate the importance of some infidelity causes for the representatives of the opposite sex.

Discussion

This study aimed to determine the gender differences in causal explanations for infidelity of Latvian residents for men and women. The study was focused on participants' perception of possible reasons explaining men's and women's infidelity. The modified Infidelity Questionnaire (INFQ), which was used in this study, consisted of six components indicating the possible motives inducing infidelity of both sexes. The main objective of the given study has been achieved. As it was expected, the representatives of both sexes in general are tended reporting much more value to items indicating possible reasons of infidelity evaluating the out-group explanations for infidelity and much less value to items representing causal explanations for in-group infidelity. It means that in spite of the fact, that in Latvia, like in the many other societies the public opinion is more tolerant to the men's infidelity than to the women's one the existence of double standard present in evaluating the possible infidelity causes. The received results are partly consistent with Yeniçeri & Kökdemir (2006) research, which was held among Turkish University students.

The important exception emerged in this study was male participants' underestimating of items referring to the effect of revenge as an important women's infidelity predictor. This fact could be in some way related with Mongeau, Halle, & Alles, (1994) research on attributions and accounts following infidelity.

The current study has several limitations, which should be taken into consideration in the future research. One limitation pertains to the sample, which was chosen from a single culture and a relatively restricted age range. Though the age of the participants was ranging from 18 to 56, the most of participants were undergraduate and postgraduate students of Latvian Colleges and Universities. In this aspect the participants can hardly represent the Latvian society in general. It is possible that the current studies missed some important reasons of infidelity that might be more likely to occur in older persons, who might be more experienced in the domains of perceiving and committing infidelity.

The methodological limitation of this study is related with an instrument, which was originally designed in the other cultural environment. It is supposed, that the act of infidelity which was performed by the real participant, his/her partner or imagined person is conscious, realized act. However, analyzing the verbal responses of the most of participants, following this study, there emerged many other possible reasons of infidelity, out of INFQ items.

Therefore, the promising direction of future work for better understanding the problem could be developing of the instrument, which will include the other important infidelity predictors for men and women suitable for any cultural environments revealing the new aspects of the explanation for human infidelity.

References

- Allen, E., Atkins, D., Baucom, D., Snyder, D., Coup Gordan, K., Glass, S. (2005). Intrapersonal, interpersonal, and contextual factors in engaging in and responding to extramarital involvement. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 12 (2), 101–130.
- Amato, P.R., Previti, D. (2003). People's Reasons for Divorcing: Gender, Social Class, the Life Course, and Adjustment. *Journal of Family Issues* 24(5): 602–626.
- Atkins, D.C., Baucom, D.H., Jacobson, N. S. (2001). Understanding infidelity: Correlates in a national random sample. *Journal of Family Psychology*. Vol 15(4), Dec 2001, 735–749.
- Bagarozzi, D. A. SR. (2008). Understanding and Treating Marital Infidelity: A Multidimensional Model. *The American Journal of Family Therapy*, 36:1–17, 2008.
- Buss, D.M. (2000). *The dangerous passion*. New York: The Free Press.
- Cano, A., O'Leary, K.D. (2000). Infidelity and separations precipitate major depressive episodes and symptoms of nonspecific depression and anxiety. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 774–781.
- Cavendish, M. (2009). *Sex and Society*. Marshall Cavendish Corporation.
- Cramer, E. R., Lipinski, R. E., Meteer, J. D., Houska, J. A. (2008). Sex Differences in Subjective Distress to Unfaithfulness: Testing Competing Evolutionary and Violation of Infidelity Expectations Hypotheses. *The Journal of Social Psychology*, 2008, 148(2), 389–405.
- Guerrero, K. L., Andersen, A. P., Afifi, A. W. (2007). *Close encounters: Communication in relationships*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Hall, J. H., Fincham, F. D. (2006). Relationship dissolution following infidelity: The roles of attributions and forgiveness. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25, 508–522.

- Harris, C. R., Christenfeld, N. (1996). Gender, jealousy, and reason. *Psychological Science*, 7, 364–366.
- Harris, C. R. (2003). Factors associated with jealousy over real and imagined infidelity: An examination of the social–cognitive and evolutionary psychology perspectives. *Psychology of Women Quarterly*, 24(4), 319–330.
- Kleine, M. (2007). For Better or for Worse? The impact of accounts and attributions following sexual infidelity. PhD dissertation, *University of Missouri – Columbia*. <http://edt.missouri.edu/Fall2007/Dissertation/KleineD-030509-D8569/research.pdf>
- Miller, S. L., Maner, J. K. (2008) Coping with Romantic Betrayal: Sex Differences in Responses to Partner Infidelity. *Evolutionary Psychology*, www.epjournal.net – 2008. 6(3): 413–426.
- Mongeau, P. A., Halle, J. L., Alles M. (1994). An Experimental Investigation of Accounts and Attributions Following Sexual Infidelity. *Communication Monographs*, vol. 61 No. 4 p. 326–44 Dec 1994.
- Nguyen, S., Stocks, E. L., Zillmer, E. J. (2008). Are Sexual and Emotional Infidelity Equally Upsetting to Men and Women? Making Sense of Forced–Choice Responses. *Evolutionary Psychology*, www.epjournal.net – 2008. 6(4): 667–675.
- Shackelford, T. K., Besser, A., Goetz, A. T. (2008). Personality, marital satisfaction, and probability of marital infidelity. *Individual Differences Research*, 6, 13–25.
- Shackelford, T. K., Buss, D.M., Bennet, K. (2002). Forgiveness or breakup: Sex differences in responses to a partner's infidelity. *Cognition and emotion*, 2002, 16 (2), 299–307.
- Shackelford, T. K., Todd, D.M., LeBlanc, G. J., Drass, E. (2000). Emotional reactions to infidelity. *Cognition & Emotion*, Sep2000, Vol. 14 Issue 5, p. 643–659.
- Scheinkman, M. (2005). Beyond the Trauma of Betrayal: Reconsidering Affairs in Couples Therapy. *Family Process*, 44 (2), 227–244.
- Schmitt, D. P., Buss, D. M. (2000). Sexual dimensions of personal description: Beyond or subsumed by the big five? *Journal of Research in Personality*, 34, 141–177.
- Schützwohl, A. (2005). Sex differences in jealousy: The processing of cues to infidelity. *Evolution and Human Behavior*, 26, 288–299.
- Sweeney M., M., Horwitz, A. V. (2001). Infidelity, Initiation, and the Emotional Climate of Divorce: Are There Implications for Mental Health? *Journal of Health and Social Behavior*, Vol. 42, No. 3. pp. 295–309.
- Taloe, J. (2009) Evolutionary Psychology and Infidelity. http://ezinearticles.com/?expert=Joe_Taloe
- Trivers R.,L. (1972). Parental investment and sexual selection. In: *Sexual selection and the descent of man* (Campbell B, ed). Chicago: Aldine; 136–179.
- Whitty, M. T., Quigley, L. (2008). Emotional and sexual infidelity offline and in cyberspace. *Journal of Marital and Family Therapy*, 34(4), 461–468.

- Weeks, G. R., Gambescia, N., Jenkins, R. (2003). Treating infidelity: Therapeutic dilemmas and effective strategies. New York: W. W. Norton.
- Yenecer, Z., Kokdemir, D. (2006). University students' perceptions of, and explanations for, infidelity: The development of the infidelity questionnaire (INFQ). *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 34(6), 639–650.

Dzimumu atšķirības Latvijas iedzīvotāju neuzticības skaidrojumā

Kopsavilkums

Abi dzimumi var būt neuzticīgi savam partnerim. Gan vīrieši, gan sievietes var ciest no partnera neuzticības. Neuzticība ir izplatīts fenomens laulībā un romantiskās attiecībās, tas ir ļoti maz izprasts un tiek izpausts dažādos veidos jebkuras kultūras kontekstā. Tomēr sievietes neuzticība un vīrieša neuzticība daudzās kultūrās tiek uztverta un skaidrota dažādos veidos. Latviešu kultūrā, līdzīgi kā daudzās citās kultūrās, sabiedrības viedoklis ir tolerantāks pret vīriešu neuzticību nekā pret sievietes. Šajā pētījumā mēs pieņemam, ka tā kā neuzticība izraisa dažādas sekas vīriešiem un sievietēm, tāpēc vīrieši un sievietes izvēlas atšķirīgus skaidrojumus savai un partnera neuzticībai. Dotais pētījums koncentrējas uz cēloņu skaidrojumu un verbālo reakciju uz neuzticību romantiskās attiecībās, ko pauž vīrieši un sievietes Latvijā (N=1083). Rezultāti parāda būtiskas atšķirības neuzticības skaidrojumā starp abu dzimumu pārstāvjiem.

Atslēgas vārdi: neuzticības skaidrojums, dzimumu atšķirības, vīrieša neuzticība, sievietes neuzticība.

ХОЛОКОСТ КАК ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАВМА В СОЦИАЛЬНОЙ ПАМЯТИ ЖИТЕЛЕЙ ЛАТВИИ

Холокост в данной работе рассматривается как историческая и культурная травма для всех слоев латвийского общества: жертв, убийц, наблюдателей, — а также как база для создания пространства общей исторической памяти в Латвии. Цель работы — исследование социальных представлений о Холокосте у представителей русской и латышской этнических групп населения Латвии. Особое внимание уделяется понятиям «Латвия», «Сопrotивление», «спасатели». В результате исследования не было обнаружено значительных различий между представителями русской и латышской групп населения. Наиболее выраженной составляющей представлений является когнитивный компонент. Эмоциональная окраска представлений положительная, сострадательная, поведенческий компонент слабо выражен; никаких особенных действий или источников информации упомянуто не было. Представления не содержат понятие «Латвия» как место геноцида и информацию о движении Сопrotивления или спасателях, что могло бы быть базой для проработки исторической травмы.

Ключевые слова: Социальные представления, социальная память, историческая травмы, Холокост, Латвия.

Социальная травма — это коллективный ответ на то, что испытывается как угроза коллективной идентичности и социальному порядку. Коллективный ответ на угрозу социальному порядку — отчуждение и дезинтеграция. Как конструктор социальной памяти, социальная травма является следствием событий прошлого, которые не могут быть интегрированы в групповую идентичность. В дополнении к этому, от социальной травмы могут страдать те индивиды, которые не имели непосредственного отношения к травмирующему событию. Социальная травма зачастую вызывает отсроченный эффект: должен пройти латентный период, спустя который травма может быть проговорена и осмыслена в публичных дебатах. Эти дебаты предусматривают наличие отстраненной третьей стороны, не вовлеченной в диалог ни как жертва, ни как агрессор (Giesen 2001).

Как предполагает Александр (Alexander 2004), «социальная травма возникает, когда члены группы чувствуют, что подвергаются чудовищному воздействию, оставляющему несмыслимый знак на груп-

повом сознании и на групповой памяти, а также меняющему в будущем их групповую идентичность основательно и бесповоротно». Смелзер (Smelser 2004) добавляет, что для того, чтобы событие рассматривалось как культурная травма, память о нем должна быть представлена как всепоглощающая, травмирующая и пугающая как в культуре, так и в индивидуальной идентичности членов группы.

Историческая и социальная память – важнейший компонент процессов формирования государства и нации. Существует значительный корпус литературы о значимости исторического нарратива для построения идентичности и достижения социального согласия (Anderson 1991, Eley, Suny 1996, Jedlicki 1999, Rorlich 1999, Spillman 1997). Существует множество исследований, утверждающих, что коллективная память о рабстве сформировала сегодняшние межрасовые отношения в США (Hoetink 1973, Woessner, and Kelly-Woessner 2006). Другие ученые (Maier 1988, Schrafstetter 2003) находят следы памяти о Холокосте в современной мировой политике. Недавние исследования (Davis 2007; Telhami, Barnett 2002) на Ближнем Востоке показали, что разные взгляды на историю региона могут вызвать политическое насилие и помешать разрешению конфликтов. Воспроизведение коллективных воспоминаний очень важно и, в то же время, очень чувствительно к несогласию в обществе. Общее понимание прошлого дает членам общества ощущение осмысленности настоящего и предсказуемости будущего. Устойчивость социальной памяти, в свою очередь, зависит от процесса передачи информации от одного поколения к другому. Драматические события могут прервать передачу исторических нарративов и мифов от родителей к детям.

В настоящее время Латвийское государство пытается построить, в соответствии с европейскими тенденциями, общее пространство исторической памяти для всех жителей страны, интегрируя, таким образом, все части населения.

Накануне войны евреи Латвии составляли важную и довольно значимую часть населения (около 93500 человек по переписи 1935 года) (Dribins 2002). Евреи жили во всех регионах Латвии, были интегрированы в социальную, экономическую и политическую жизнь страны. Поэтому тем или иным образом Холокост затронул практически каждого жителя Латвии: самих евреев, их нееврейских соседей или коллег, коллаборационистов, спасателей, тех, кто оказывал евреям разовую помощь, тех, кто воспользовался ситуацией и завладел еврейским

имуществом и т.д. Холокост стал значимой культурной травмой для населения Латвии.

Роль памяти не только в реконструкции прошлых событий, память также выполняет важную роль в формировании коллективной идентичности и легитимизации действий группы. Еще более важно то, что коллективная память может включать события, которые — по географическим или временным причинам — не присутствуют в опыте группы, а попали туда в результате культурной трансмиссии. Но даже в случае событий, перенесенных непосредственно индивидом, их реконструкция может быть нарушена из-за групповых норм или коллективных нарративов. Это особенно верно для травматических или крайне эмоционально насыщенных событий. (Alexander 2004; LaCapra 2001; Shortt, Pennebaker 1992)

Хирш и Смит (Hirsch, Smith 2002) утверждают, что «культурная память — это всегда опровержение требования власти. Что помнит культура и что она выбирает забыть, непосредственно связано с проблемами власти и гегемонии».

Как утверждает Коннертон (Connerton 1989) в своей классической работе о социальной памяти, коллективные воспоминания зависят от того, что он называл «акт передачи» — длительный набор процессов, благодаря которым индивиды и группы конструируют свои идентичности и чувство принадлежности к группе, воспроизводя общие, хотя зачастую и противоречивые, нормы, условия и задачи. Несмотря на то, что индивидуальные нарративы являются важным источником информации, они не принадлежат индивиду, а являются социальными конструктами. Как настаивает Халбвах (Halbwachs 1992), «люди обычно приобретают свои воспоминания в обществе. Там же, в обществе, они воспроизводят, узнают и локализируют свои воспоминания».

Социальная память — это последовательность сложных, постоянно изменяющихся процессов, динамический комплекс прошлого и будущего, запоминания и забывания, как в результате изменений внутри групп и этносов, так и изменения возраста. Она фрагментарна и меняется как благодаря воздействиям внешней среды, так и при передаче от поколения к поколению. Все действия памяти — это акты творчества, представления и интерпретации.

С момента публикации фундаментальной работы Халбваха (Halbwachs 1950) о социальной памяти, социальные психологи (Liu,

Hilton 2005; Misztal 2003) считают, что воспоминания индивидов формируются и определяются социальными представлениями о прошлом, разделенными внутри их группы.

Метод

В ходе этого исследования были опрошены 96 представителей русской части и 129 представителей латышской части населения Латвии, что приблизительно сопоставимо с процентом этих групп по стране. Респонденты проживали в Риге и в двух других регионах: Латгалия (восточная часть) и Курземе (западная часть). Возраст и пол респондентов в опросе не учитывался.

Респондентам предлагался бланк опроса, на котором они должны были написать все ассоциации к слову «Холокост». Их ответы были распределены в соответствии со следующими категориями: Холокост (определение), география (с подкатегориями «Латвия», «Германия», «другое»), методы Холокоста, символы Холокоста, другие жертвы (не — евреи), спасатели, отношение к Холокосту, сопротивление.

Результаты

Нам удалось выявить три компонента представлений о Холокосте: когнитивный, эмоциональный и поведенческий, — и описать их, руководствуясь этой моделью.

Как показывают данные, самыми распространенными оказались категории, имеющие отношение к знаниям о Холокосте, т.е. к когнитивной сфере. Это как определение Холокоста (есть 44% и 40% от общего числа ответов у латышей и русских соответственно), так и методы и символы Холокоста. В качестве символов Холокоста респонденты обеих групп называют могилы, трупы, Гитлер, кладбища, кровь, фотографии, жертвы, необрушенные кладбища, поезд, Анна Франк, Хрустальная ночь, газенваген, скелет, проволока, звезда Давида, рвы, лай собак, звук сирен, прожекторы, проволока. В категории «методы Холокоста» фигурируют газовые камеры, концлагеря, гетто, массовое убийство, унижение людей, медицинские эксперименты, посыпание трупов солью, сжигание синагог.

Латвия и латвийские реалии занимают крайне малое место в ответах — 2.8% от общего числа ассоциаций в группе латышей и 3.3% — в группе русских респондентов. Среди таковых сарай в Злэках, где

сожгли евреев (в действительности же, в 1944 г. там были сожжены крестьяне, помогавшие партизанам), кладбище в Лудзе, расстрел в Погулянке (район г. Даугавпилса), кладбище в Прейли. Упомянуты также Рижское гетто, командир отряда коллаборационистов-убийц Виктор Арайс (2 раза), Румбула и Бикирниеки (места массовых расстрелов в Риге), концлагерь Саласпилс, памятник у Латгальского рынка на месте сожженной Хоральной синагоги, шуцманы, трижды упоминается слово «Латвия», один раз «латыши» как спасатели. Дважды упоминаются имена спасшихся: Элла Медалье и Фрида Михельсон (в одном и том же опроснике). В одном из опросников одновременно используются единица из категории «Латвия», единица из категории «Спасатели» и единица из категории «Германия» — «Холокост — массовое убийство евреев, когда на территории Латвии находились военные силы Германии. Как евреи бросали свои дома и убегали от военных сил. Как латыши, зная о смертельной опасности, прятали евреев в своих домах».

Несмотря на то, что мы не проводили сегментацию выборки по возрасту, эти ответы (за исключением сарая в Злэках) встречаются в опросниках молодого поколения (19–24 года).

Категория «Спротивление» не встречается в ответах ни одной из групп. Понятия из категории «спасатели» встречаются 2 раза у русских и 6 раз у латышей, что составляет 0.5% и 0.8% от общего числа ответов соответственно.

Спасатели в латышской группе упоминаются 6 раз у 3.8% респондентов. Из них — 3 раза Жанис Липке как самый известный спасатель (1 раз в контексте «образцы человечности и героизма, как Жанис Липке, которые не боялись спасти жизни евреям»), 1 раз «латыши, зная о смертельной опасности, прятали евреев в своих домах», 1 раз «дед соседей, помогавший евреям», 1 раз «люди, которые помогали». В русской группе категория «спасатели» встречается трижды у 3% опрошенных. Два раза упоминается Жанис Липке, один — «люди, спасавшие евреев».

Категория «коллаборационисты» не выделялась отдельно, но она упоминается 5 раз в других категориях: убийство Г. Цукурса (1 раз, латыш), расстрельная команда В. Арайса (2 раза, латыши, 1 раз — русский), шуцманы (1 раз, латышка).

Респонденты обеих групп демонстрировали ярко выраженное негативное отношение к Холокосту и сострадательное — и его жертвам, используя слова: жестокость, ужас, несправедливость, слезы,

крики, отчаяние, холодное, злое, сырость, негативные ассоциации, жестокость, злость, неуважение. Частота использования — 19% от общего числа ответов в русской группе и 23% в латышской.

Под поведенческим компонентом мы подразумеваем действия, связанные с либо мемориализацией Холокоста, либо с получением знаний о нем. Это может быть посещение памятных мест, участие в их уборке или ремонте, упоминание дней памяти жертв, прочитанных книг, просмотренных кинофильмов, посещенных музеев. Мы предполагаем, что такие действия могли бы компенсировать психологическую травму Холокоста.

Как показывают результаты исследования, ни русские, ни латышские респонденты не демонстрируют активного отношения к событиям недавней истории.

Крайне скудны упоминаемые источники информации: учебник (1 раз), спектакль «Дни портных в Силмачах» (1 раз), фильм «Дитя человека» о жизни в Латгалии перед войной, фильмы «Пианист», «Жизнь прекрасна», «Список Шиндлера» (по 1 разу). Однажды упоминается история о том, как соседский дед спасал евреев. Ни разу не называется ни одна книга воспоминаний переживших Холокост, которые были изданы в Латвии за последние годы в достаточном количестве. Также не упоминаются в качестве источников семейный опыт, соседи, жизнь городков и т.д. Это тем более странно, что значительная часть респондентов — студенты, частью — студенты исторических факультетов. Отсутствуют также упоминания о посещенных памятных местах или музеях как в Латвии, так и за рубежом.

Заключение

В первую очередь нужно отметить отсутствие значительных различий между результатами исследования в группе латышей и русских. В ядре представлений о Холокосте у латышей и русских, проживающих в Латвии — самые общие ассоциации. «жестокость, ужас, страх» из категории «отношение» и «война, смерть, уничтожение» из категории «общее определение». Мы также можем утверждать о сострадательной эмоциональной направленности представлений, принятой в любом цивилизованном обществе.

В то же время можно говорить о низкой осведомленности, об отсутствии развернутого понятия «Холокост» в исторической памяти. Крайне ограниченное количество географических названий, имен

спасателей, выживших, источников информации говорит нам о низком уровне знаний респондентов, что, на наш взгляд, является препятствием для работы с психологической травмой и создания общего пространства памяти.

Представления о Холокосте практически не связаны с Латвией ни у латышей, ни у русских. Среди источников ни разу не указываются источники локальные, латвийские. Ни разу не упоминается тема Сопrotивления, несмотря на то, что в качестве источника информации встречается фильм «Пианист», где центральная тема – восстание в Варшавском гетто. Минимально используется категория «спасатели», из реальных людей упоминается только Жанис Липке, самый известный спасатель евреев.

Для проработки исторической травмы и для создания общего пространства коллективной памяти необходимы положительные образы, которыми могли бы стать образы борцов с нацизмом, как евреев в Сопrotивлении, так и спасателей. Отсутствие их в социальных представлениях затрудняет эти два процесса.

Итого, можно утверждать, что жители Латвии не связывают понятие Холокоста со своей страной, мало о нем знают и не совершают активных действий, направленных на сохранение памяти и получение информации о нем. Тем не менее, они выказывают сочувственное отношение к жертвам и отрицательное – к Холокосту.

Библиография

- Alexander, J.C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N.J., Sztompka, P. (Eds.) (2004). *Cultural trauma and collective identity*, University of California Press, Berkeley, CA, pp. 1–30.
- Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism Verso*. New York.
- Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge.
- Davis, E. (2005). *Memories of State: Politics, History, and Collective Identity in Modern Iraq*. Berkeley: University of California Press.
- Dribins, L. (2002). *Ebreji Latvijā*. Rīga: Elpa–2.
- Eley, G., Suny, R.G. (1996). (Eds.) *Becoming National: a Reader*. New York: Oxford University Press.
- Giesen, B. (2001). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. pp. 14473–14476.
- Hirsch, M., Smith, V. (2002). *Feminism and cultural memory: an introduction*. *Journal of Women in Culture and Society*, 1.
- Halbwachs, M. (1950). *La Mémoire Collective*. Paris: Presses Universitaires de France.

- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago.
- Hoetink, H. (1973). Slavery and the Race Relations in the Americas: Comparative Notes on their Nature and Nexus.
- Jedlicki J. (1999). Historical memory as a source of conflicts in Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 32, 3, pp. 225–232.
- LaCapra, D. (2001). *Writing Trauma, Writing History*. London: The John Hopkins University Press.
- Liu, J.H., Hilton, V. (2005). How the past weights on the present: social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, pp. 537–556.
- Maier, C.S. (1988). *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Markova, J. (1997). Towards an Epistemology of Social representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*.
- Markova, J. et al. (1998). Social Representations of Individual: a postcommunist perspective. *European Journal of Social Psychology*, 28–5.
- Misztal, B.A. (2003). *Theories of Social Remembering*. Philadelphia: Open University Press.
- Moliner, P., Tafani, E. (1997). Attitudes and Social Representations: a Theoretical and Experimental Approach. *European Journal of Social Psychology*.
- Rorlich, A.A. (1999). History, collective memory, and identity: the Tatars of sovereign Tatarstan. *Communist and Post-Communist Studies*, 32 (4), pp. 379–396.
- Shortt, J.W., Pennebaker, J. (1992). Talking versus hearing about holocaust experiences. *Basic and Applied Social Psychology*, 13, pp. 165–179.
- Spillman, L.P. (1997). *Nation and Commemoration: Creating National Identities in the United States and Australia*. New York: Cambridge University Press.
- Schrafstetter, S. (2003). Memory, the Cold War, and the Western European victims of Nazism, 1956–1964. *Holocaust and Genocide Studies*, 17 (3), pp. 459–479.
- Telhami, S., Barnett, M. (2002). *Identity and Foreign Policy in the Middle East*. NY: Cornell University Press.
- Woessner, M., Kelly-Woessner, A. (2006). Slavery reparations and race relations in America: assessing how the restitutions debate influences public support for Blacks, civil rights, and affirmative action.
- Московичи, С. (1998). *Машина, творящая богов*. Москва.

Holocaust as an Historical Trauma in Social Memory of the Society of Latvia

Summary

The Holocaust in the present study is described as a historical and cultural trauma for each group of Latvian society, as descendants of victims, perpetrators, and bystanders, and also as a basis for generalized historical memory in Latvian society. 96 Russian respondents and 129 Latvians participated in associative research of social memory and representations about the Holocaust. Results were categorized in the following categories: cognitive (definition of the Holocaust, methods, other information), emotional (attitudes, symbols), and behavioral one (books read, films seen, memorials and museums mentioned or attended etc.). Connection of the representations to Latvia and overlapping topics as collaborators, Righteous and Resistance were also described. First of all, no significant changes were found in both groups. As the result cognitive component became a core of representations. Emotional component was positive and emphasizing. Behavior component was minimally expressed; no special sources or activities were mentioned. Representations were generalized without connection to Latvia as a place of the genocide. Representations do not contain information on Resistance or Righteous which could help to build non-traumatic attitude to the event. The results will be used in further research.

Key words: Social representations, social memory, historical trauma, Holocaust, Latvia.

ETNISKO STEREOTIPU ĪPATNĪBAS JAUNIEŠIEM NO MONO UN MULTIKULTŪRAS ĢIMENĒM

Šī pētījuma mērķis ir izpētīt jauniešu no mono un multikultūras ģimenēm etnisko stereotipu īpatnības. Pētījumam tika izvirzīts jautājums: kādas ir etnisko auto un heterostereotipu īpatnības jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm? Pētījumā piedalījās 344 jaunieši no Latgales un Vidzemes reģioniem, no kuriem 126 jaunieši no latviešu monokultūras ģimenes, 110 jaunieši no krievu monokultūras ģimenes un 108 jaunieši no multikultūras ģimenes. Pētījuma rezultāti parādīja, ka latviešu monokultūra ģimeņu jauniešu un krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipi ir pozitīvāki nekā heterostereotipi. Krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa īpatnība ir tāda, ka viņi savas etniskās grupas pārstāvjus uzskata par vairāk sabiedriskiem, atjautīgiem un satīcīgiem un mazāk dzēlīgiem un agresīviem, nekā viņus novērtē citu grupu pārstāvji. Tajā pašā laikā viņi ir mazāk temperamentīgi un uzbāzīgi, kā arī mazāk aktīvi. Savukārt latviešu monokultūras ģimeņu jaunieši savas etniskās grupas pārstāvjus uzskata par vairāk asprātīgiem un mazāk liekulīgiem, augstprātīgiem un ietiepīgiem, nekā viņus novērtē citu grupu pārstāvji. Vienlaicīgi viņi ir vairāk akurāti, aktīvi un agresīvi un mazāk uzbāzīgi, ekonomiski un dzēlīgi. Multikultūras ģimeņu jauniešu etnisko stereotipu izteiktība statistiski nozīmīgi atšķiras no monokultūras ģimeņu jauniešu etnisko stereotipu izteiktības. Pie tam, vairumā gadījumu multikultūras ģimeņu jauniešu etniskie stereotipi ir tuvāki krievu monokultūras ģimeņu jauniešu stereotipam.

Atslēgas vārdi: etniskie stereotipi, monokultūras ģimenes, multikultūras ģimenes, jaunieši, latvieši, krievi.

Vēsturiski ir izveidojies tā, ka Latvija sava ģeogrāfiskā un politiskā izvietojuma dēļ ir daudznacionāla valsts ar unikālu sociāli politisku struktūru un kultūru.

Kultūra kā cilvēkdarbības joma ir saistīta ar cilvēka pašizpaušmi, viņa subjektivitāti, katrai sociālajai grupai raksturīgo dzīves stilu, kas netiek nodots mantojumā, bet katrs grupas loceklis to veido pats, izzina izglītības, pašizglītības procesos un citas informācijas ietekmē. Jebkurā sabiedrībā personība veidojas socializācijas un inkulturācijas procesā. Kultūras transmisijas procesu ietekmē indivīds visas dzīves garumā apgūst savas etniskās grupas kultūru. Tajā pašā laikā viņš visu laiku saskaras ar citu etnisko grupu, citu kultūru pārstāvjiem. Dažādu etnisko grupu savstarpējās mijiedarbības procesā notiek savstarpējā ietekmēšanās. Arī

tas, vai ir mijiedarbības pieredze ar citu etnisko grupu pārstāvjiem vai tādas nav, ietekmē priekšstatus un attieksmi gan pret savu vai svešu etnisko grupu, gan arī starpgrupu mijiedarbības procesu.

Mūsdienu Latvijā par monokultūras vides eksistēšanu var runāt tikai individuāli psiholoģiskajā un mikrosociālajā līmenī (ģimene, referentā grupa). Par monokultūras ģimeni sauc tādu ģimeni, kurā ikdienas saskarsmē izmanto vienu dzimto valodu, tiek ievērotas vienas etniskās grupas kultūras un reliģiskās tradīcijas, referento vidi veido vienas etniskās grupas pārstāvji.

Multikultūras vidē konkrētā sociālajā telpā kopā eksistē un mijiedarbojas daudzveidīgas, vienlīdzīgas un līdztiesīgas kultūras, kas paredz arī pozitīvu personības attieksmi pret šo daudzveidību (Гайсина 2003). Īstens multikulturālisms, pēc Berija uzskatiem, izpaužas abpusējā vēlmē pēc integrācijas (Berry 2002). Mikrosociālajā līmenī par multikulturālu ģimeni sauc tādu ģimeni, kurā ikdienas saskarsmē izmanto divas valodas, tiek ievērotas divu etnisko grupu kultūras un reliģiskās tradīcijas, referento vidi veido dažādu etnisko grupu pārstāvji. Latvijā multikultūras vide mikrosociālajā līmenī pārsvarā ir vērojama lielajās pilsētās un pierobežu reģionos, īpaši Latgalē.

Indivīda apzināšanās par piederību grupai notiek, pirmkārt, caur tādiem grupu raksturojošiem elementiem kā grupas intereses, vajadzības, normas, vērtības, mērķi, uzskati. Tas nozīmē, ka tiek apzināts sociālās kopības fakts ar citiem konkrētās sociālās grupas locekļiem, kas arī ļauj identificēties ar grupu. Identitātes jēdzienu pētīja tādi zinātnieki kā Ēriksons (Эриксон 1996), Marsia (Marsia 1980), Duaza (Doise 1998), Antonova (Антонова 1996), Maleičuk (Малейчук 2001), Toplina (Толпина 2004), Cote, Levine (Cote, Levine 2002), Straiker un Burks (Stryker, Burke 2000), Leri, Tangni (Leary, Tangney 2003). Etniskā identitāte ir sociālās identitātes sastāvdaļa (Moscovici, 1997; Phinney 1993; Postmes, Haslam, Swaab 2005).

Etniskā identitāte ir ne tikai noteiktu grupas priekšstatu pieņemšana, līdzīgs domāšanas veids un etniskās jūtas, tā vēl arī paredz attiecību sistēmas un darbības veidošanu dažādos starpetniskos kontaktos. Ar tās palīdzību cilvēks nosaka savu vietu multikultūras sabiedrībā un apgūst uzvedības veidus savā grupā un ārpus tās (Аринушкина, 2004).

Etniskās identitātes sasniegšanu nosaka dažāda veida etnosociālās dominantes, kuras tiek iegūtas personības socializācijas procesā. Tās, savukārt, veidojas inkulturācijas procesā, kad tiek apgūtas citu tautu kultūra, iepazīta vēsture.

Etniskās identitātes saturu veido dažādi etnosociālie priekšstati, kurus tādā vai citādā veidā pieņem savas etniskās grupas locekļi. Šie priekšstati veidojas iekšskultūras socializācijas procesā un mijiedarbībā ar citām tautām. Liela daļa šo priekšstatu ir kopējās vēstures, kultūras, tradīciju, izcelsmes vietas un valstiskuma apzināšanās rezultāts. Etnosociālajos priekšstatos atspoguļojas tie viedokļi, pārliecības, ticības, idejas, kuras izpaudās mītos, leģendās, vēsturiskos nostāstos, domāšanas un uzvedības ikdienas formās. Centrālo vietu etnosociālo priekšstatu vidū ieņem savas un citu etnisko grupu tēli. Šo zināšanu kopums saista konkrētās etniskās grupas locekļus un atšķir to no citām etniskajām grupām.

Starpetniskās mijiedarbības sfērā specifiska vieta ir problēmām, kas saistītas ar etniskās stereotipizācijas, etnisko aizspriedumu un etnisko pārliecību problēmām, kas ir ksenofobijas un nacionālisma iemesli (Зверева 2010). Šo problēmu izpētes aktualitāti nosaka fakts, ka etnisko stereotipu mehānismu un veidošanās īpatnību sociāli psiholoģiskās nozīmes izpēte ir svarīga, lai varētu praktiski risināt starpetnisko attiecību regulēšanas jautājumus, prognozēt to attīstību gan daudznacionālā valstī, gan arī starp dažādu etnisko kopienu pārstāvjiem mazajās grupās.

Ļoti liela nozīme sociālajām nostādnēm ir sociālajā perceptijā un sociālo attiecību veidošanā. Psiholoģijā sociālās nostādnes (*attitude*) plaši pētīja: Tomass, Znaņeckis, Šahters (Shachter, Singer 1962), Zimbardo (Zimbardo, Leippe 1991), Varela, Festingers, Asmolovs (Асмолов, 2004).

Identitāte fiksē savas grupas īpatnību apzināšanos, tās atšķirību no citām grupām. Bieži vien citu grupu tēls tiek vienkāršots, ko ietekmē starpetniskās attiecības, kas arī nosaka īpašu nostādni pret citu grupu locekļiem. Svarīga nozīme ir iepriekšējās saskarsmes pieredzei ar citām etniskajām grupām. Tēls, kas veidojas pēc šīm nostādnēm, rada etnisko stereotipu, tos pētīja daudzi autori (Aboud 1987; Gardner, Kirby, Gorsope, Villamin 1972; Helms, Carter 1990; Герасимова 2001; Enesco, Navarro, Paradela 2005; Koshmanova, Hapon 2007; Guéguen 2008; Lee, Bichard, Irey, Walt, Carlson 2009; Ridanp, Pasanen 2009; Armenta, Brian 2010; Дробижева 2010; Conley, Rabinowitz, Rabow 2010; Lu, Nicholson-Crotty 2010; Stevens, Gorgoz 2010). Stereotips ir paraugs, trafarets, kam seko bez domāšanas un ko lieto, kad trūkst savas ierosmes, savu domu. Bieži vien etniskā stereotipa rašanos ietekmē ierobežotā starppersoniskā saskarsme: dažu citas etniskās grupas pārstāvju individuālās īpatnības tiek pārnestas uz visiem grupas locekļiem. Šādi izveidotie stereotipi ietekmē etnisko simpātiju vai antipātiju veidošanās procesu nākotnē.

Etniskais stereotips veido to psiholoģisko zināšanu sistēmas daļu par pasauli, kura atspoguļo atšķirības starp tautām. Pamatojoties uz dihotomiju “Mēs – Viņi”, tā struktūrā tiek izdalīti divi pamatkomponenti. Tas ir *autostereotips* – atributīvo pazīmju kopums par esošajām un iedomātajām savas etniskās grupas specifiskajām īpašībām un *heterostereotips* – atributīvo pazīmju kopums par citām etniskajām grupām (Хотинец 2000).

Dažādos pētījumos tika pierādīts, ka mijiedarbības pieredze ar etniskās autogrupas pārstāvjiem ietekmē etnisko auto un heterostereotipu saturu un izprasmi (Селезнева 2011).

Jauniešu no mono un multikultūras ģimenes etnisko stereotipu izpēte, no vienas puses, ļaus novērtēt etnokultūras vides īpatnību ietekmi uz etnisko stereotipu veidošanos Latvijas jauniešiem, un, no otras puses, sniegs iespēju novērtēt un prognozēt starpetniskās mijiedarbības īpatnības jauniešiem, kuri pieder pie dažādām etniskajām grupām.

Pētījuma teorētiskais pamatojums

Starptautiskie nostādņu veidojumi (stereotipi, aizspriedumi, pārliecības) ir etniskās identitātes sociāli perceptīvie fenomeni. Tās pārsvarā ir sociālās konstrukcijas, jo to saturs pārsvarā veidojas “ārpusē”. Taču tad, kad starpetniskie nostādņu veidojumi nokļūst lielu cilvēku grupu rīcībā, tie iegūst nosacīti patstāvīgu statusu.

Starpetniskajos nostādņu veidojumos ir ietverta emocionāli vērtējošā attieksme pret dažādām etniskajām grupām, un tie raksturo gatavību atbilstošajai uzvedības reakcijai starpetniskajā saskarsmē. Šie veidojumi ir tuvi reālajai uzvedībai, kas noteica to lielo popularitāti psihologu un sociologu vidū. Etniskajiem tēliem ir svarīga nozīme starpetniskās mijiedarbības interpretācijā (Brenick, Killen, Lee-Kim 2010). Īpaši nozīmīgi tie kļūst nenoteiktās vai konfliktsituācijās, jo tās ir vairāk emocionālas. Saistībā ar etniskajiem tēliem puses tiecas piešķirt “savu” nozīmi esošajiem notikumiem, viņi pēc saviem ieskatiem interpretē citas puses motīvus un darbības. Šādas interpretācijas var pārvērsties nopietnās, dažreiz – pat nepārvaramās barjerās starpetnisko domstarpību un konfliktu noregulēšanā.

Starpetnisko nostādņu vidū centrālā vieta ir etniskajiem stereotipiem. Pirmo reizi terminu “*sociālais stereotips*” 1922. gadā lietoja Lipmans, analizējot ietekmi, ko rada esošās zināšanas par priekšmetu uz tā uztveri un novērtējumu tiešā kontakta laikā. Saskaņā ar Lipmana uzskatiem, stereotipi ir sakārtotas, shematiskas kultūras determinētas pasaules

“ainas” cilvēka “galvā”, kas ekonomē viņa pūles sarežģītu sociālo objektu uztverē un sargā viņa vērtības, pozīcijas un tiesības.

Kopš tiem laikiem tika piedāvātas daudzas konkrētas sociālā stereotipa definīcijas. Atkarībā no autora teorētiskās orientācijas, pirmajā plānā tiek izvirzīti šīs sociāli psiholoģiskās parādības atbilstošie aspekti. Piemēram, Šibutanijs sociālo stereotipu definē kā “populāru jēdzienu, kurš apzīmē aptuvenu cilvēku grupējumu ar kādu viegli atpazīstamu pazīmi, ko uztur plaši izplatīti priekšstati par šo cilvēku īpašībām”.

Kognitīvie psihologi stereotipu definē kā blakusproduktu dabiskajai cilvēka kognitīvajai spējai kategorizēt iekšējo un ārējo pasauli. Ašmora un Del-Boka definē stereotipu kā ģeneralizētu un vispārpieņemtu grupas priekšstatu par citas grupas pārstāvju personības atribūtiem. Kanahara definē stereotipu kā priekšstatu par personu grupu (Lee, Bichard, Irey, Walt, Carlson 2009).

Tadžurijs ar sociālo stereotipu izprot “uztverošā subjekta tieksmi ātri un viegli uztveramo cilvēku iekļaut noteiktās kategorijās atkarībā no dzimuma, vecuma, etniskās piederības, tautības, profesijas, tādējādi piešķirot tam īpašības, kuras tiek uzskatītas par tipiskām šīs kategorijas cilvēkiem” (Солдатова 1999). Pēc Duaza uzskatiem, stereotipizācija ir process, kad dažādi vienas un tās pašas grupas locekļi tiek raksturoti līdzīgi, pietiekami nepazīnoties iespējamās atšķirības starp tiem.

Tedžfels apkopoja galvenos secinājumus sociālo stereotipu izpētes jomā šādās atziņās:

1. Cilvēki ir gatavi viegli un ātri raksturot plašas grupas (vai “sociālās kategorijas”) ar neidentificētām, rupjām un neobjektīvām pazīmēm.
2. Šāda kategorizācija tiecas palikt pilnīgi stabila ilgā laika periodā.
3. Sociālie stereotipi kaut kādā mērā var mainīties saistībā ar sociālajām, politiskajām vai ekonomiskajām izmaiņām, taču šis process notiek ļoti lēni.
4. Sociālie stereotipi kļūst izteiktāki un naidīgāki, ja starp grupām pieaug sociālā spriedze.
5. Tie tiek apgūti jau agrā bērnībā, un bērni tos izmanto jau ilgi pirms tam, kā rodas skaidrs priekšstats par grupām, kurām ir piederīgi.
6. Sociālie stereotipi nerada lielu problēmu, ja grupu attiecības nav naidīgas, taču spriedzes un konfliktu gadījumos tos ir ļoti grūti pārvaldīt un modificēt.

Sākot jau ar pirmajiem pētījumiem, stereotipi zinātniekus galvenokārt interesēja negatīvā starpetnisko attiecību kontekstā, kad sociālās mijiedarbības galvenās formas bija sāncensība, konflikti, diskriminācija. Tāpēc

pētnieku attieksme pret etniskajiem stereotipiem pārsvarā ir negatīva. Viņi praktiski vai nu pieņēma etniskos aizspriedumus, vai arī izdalīja tos kā kognitīvos komponentus.

Vēl viens tādas pieejas iemesls etniskajiem stereotipiem slēpjas pašos etniskajos stereotipos. Starpetniskajiem nostādņu veidojumiem ir raksturīga aprobežotība, nekritiska uztvere un bieži vien – kognitīvā satura izkropļojums. Kaut arī tie veidojas sociālās percepcijas procesā un pilda “realitātes reprezentācijas” funkciju, šī reprezentācija bieži ir neprecīza.

Mūsdienu etnisko stereotipu pētījumos dominē “nevērtējošā” pieeja. Stereotipus sāka apskatīt nevis kā labus vai sliktus, bet gan kā dabiskus un likumsakarīgus pašapziņas elementus.

Stereotips ietekmē reakcijas novirzi uz stereotipa pusi, neatkarīgi vai tas ir labs vai slikts, saistībā ar etniskās identitātes izteiktību (Armenta 2010).

Etniskajos stereotipos, tāpat kā starpetniskajās nostādņēs kopumā, ir svarīga nevis to kognitīvā satura patiesība un nepatiesība, bet gan pārlicība par atbilstošajām zināšanām un to emocionālo pildījumu (Шихирев 1999). Starpetnisko nostādņu ciešo saikni ar etniskās pašapziņas emocionālo sfēru uzsver lielākā daļa zinātnieku. Veidojoties etnokultūras kontaktu pierobežas zonā, starpetniskās nostādnes nostiprina emocionāli vērtējošo attieksmi pret savu etnisko grupu, pret citām etniskajām grupām un pret atsevišķiem to pārstāvjiem.

Lī un viņa kolēģi koledžas studentu vidū pētīja televīzijā translēto stereotipu par dažādu etnisko grupu pārstāvju ietekmi uz priekšstatiem par šīm etniskajām grupām. Izmantojot personības Lielo Picinieku, tika pierādīta studentu priekšstatu novirze uz televīzijas stereotipu pusi (Lee, Bichard, Irey Walt, Carlson 2009).

Tieši tāpēc starpetniskās nostādnes kļūst “neobjektīvas”, “aizspriedumainas” vistiešākajā šī vārda nozīmē. Par nostādņu diferenciacijas galveno kritēriju var uzskatīt emocionālās piesātinātības līmeni, to “pozitīvismu” vai “negatīvismu”. Nostādņu afektīvās uzlādes līmenis saistīts ar starpetniskās mijiedarbības “normas” psiholoģisko izpratni. Tās kritērijs ir pozitīvā etniskā identitāte, kura obligāti paredz citu etnisko grupu pietiekami labvēlīgus tēlus, ja savas grupas tēls ir pozitīvāks.

Vēl viens nostādņu veidojumu diferenciacijas pamatojums ir to saturs. Etnisko nostādņu empīrisko pētījumu rezultāti kopumā pozitīvu starpetnisko attiecību kontekstā parādīja, ka to satura galvenais balsts ir tradicionālā etniskā kultūra. Tieši šādu starpetnisko nostādņu sauc par etnisko stereotipu, bet to aktualizācija etniskā tēla struktūrā tiek uzskatīta par

normālu starpetniskās saskarsmes komponentu. Etniskie stereotipi galvenokārt ir “kultūras” veidojumi. Tie būs dabiski un neizbēgami tik ilgi, kamēr pastāvēs tautas un etniskās grupas. Augstākminētais liek saistīt etnisko stereotipu ar tādām etniskajām nostādnēm kā aizspriedums un dziļa pārliecība un uzskatīt tos par pamatjēdzieniem.

Izskatīsim etniskā tēla struktūru, izmantojot etniskā stereotipa piemēru. Tā saturu pamatā veido dabiskās valodas semantiskie elementi – verbālās nozīmes. Lielākoties tās ir vispārcilvēciskās īpašības, ar kurām var raksturot jebkuru cilvēku kā cilvēku sugas pārstāvi. Protams, stereotipa verbalizācija nav vienīgā tā pastāvēšanas forma. Etniskos stereotipus pēta ne tikai ar tradicionālajiem abstraktajiem raksturojumiem, bet arī ar vizuālajām, uzvedības vai krāsu asociācijām (Simpson, Yinger, 1965). Etniskos stereotipus pēta dažādos lingvistiskajos līmeņos: fonētiskajā, sintaktiskajā, diskursīvajā, ideomātiskajā (Lukens, 1979).

Starpetnisko attiecību izpētē visoptimālākais ir tradicionālais sociālo nostādņu pētījumos izmantotais lingvosemantiskais līmenis. Šajā rakursā etniskais stereotips ir verbāla pazīmju apkopota sistēma, kurai ir sava noturīga struktūra. Pētnieki, kuri ar pazīmēm, raksturojumiem un īpašībām mēģina empīriski atklāt etniskos stereotipus, pārliecinās par to, ka nav iespējams tos adekvāti interpretēt atsevišķu etnofolismu vai atbilstošu dabiskās valodas izteikumu līmenī.

Tāpat kā jebkurus stereotipu veidus, arī etniskos stereotipus pēc būtības var sadalīt *autostereotipos* (apraksta savu grupu) un *heterostereotipos* (apraksta citu etnisko grupu). Autostereotipu īpatnība ir etniskās kopienas vēlme to saturā iekļaut sava etnosa ideālu īpašības. Piemēram, grupas ar augstāku statusu ekonomiskajā sfērā raksturo sevi kā kompetentākas un sasniegušas ekonomiskos panākumus, bet grupas ar zemāku statusu – kā tādus, kas atšķiras ar labsirdību, sirsnību, humānismu utt.

Heterostereotipa pamatā ir tāda etnisko stereotipu īpašība kā antropostereotipizācija, t.i., stereotipu nosaka indivīda ārējais veidols. Ārējais izskats tiešām bieži ir svarīga pazīme, kas sniedz informāciju par subjektu etnisko piederību. Pazīmēm, no kurām veidojas ārējais veidols un uzvedība, var būt informatīva nozīme un tās var pildīt regulatīvu funkciju (Conley, Rabinowitz, Rabow 2010). Heterostereotipos ikdienas apziņas līmenī atbilstošas etniskās kopienas pārstāvju ārējais veidols visbiežāk ir saistīts ar noteiktām cilvēka psiholoģiskajām īpašībām. Pamatojoties uz šiem stereotipiem, neizbēgami veidojas atbilstoši uzvedības un saskarsmes tipi starp cilvēkiem.

Starp *autostereotipiem* un *heterostereotipiem* ir vairākas atšķirības.

Heterostereotipi pēc satura ir vairāk “homogēni un monolīti” (Jasin-skaja-Lahti 2000), bet autostereotipi ir daudzveidīgāki un kompleksāki. Šo starpību nosaka informācijas deficīts pirmajā gadījumā un detalizētas zināšanas – otrajā. Tāpēc, lielākoties, izejas uzvedībai starpgrupu kontekstā ir mazāk brīvības pakāpju nekā iekšgrupas uzvedībai.

Etniskais stereotips veido to psiholoģisko zināšanu sistēmas daļu par pasauli, kura atspoguļo atšķirības starp tautām. Pamatojoties uz dihotomiju “Mēs – Viņi”, tā struktūrā var izdalīt divus pamatkomponentus. Tās ir *autosterotips* – atributīvo pazīmju kopums par esošajām vai iedomātajām savas etniskās grupas specifiskajām pazīmēm, un *heterosterotips* ir atributīvo pazīmju kopums par citām etniskajām grupām. Uzvēsim, ka autostereotips un heterostereotips nav autonomas vienības, bet strukturāli savstarpēji saistīti viengabalaini personības vai grupas pašapziņas veidojumi.

Klasiskā alternatīva “Mēs – Viņi” ir apkopots pretstatījums. Etniskais stereotips atspoguļo nevis divas, bet daudz vairāk etnisko realitāšu. Atšķirīgo heterostereotipu skaits etniskā stereotipa struktūrā ir atkarīgs gan no starpetnisko attiecību vēstures, gan arī no tiešās etnokontaktu vides īpatnībām. Autosterotipu skaits variējas arī no stereotipa īpašnieka etnokultūras marginalitātes.

Starpetnisko attiecību kontekstā atribūcijas parādās vai nu faktiskās pieredzes rezultātā, vai arī pamatojoties uz etnosociālo kategorizāciju. Par stereotipu veidošanās pamatu kļūst kultūras atšķirības, kuras ir viegli uztveramas uzvedības līmenī starpkultūras mijiedarbības līmenī (Enesco, Navarro, Paradela 2005). Ikdienas dzīvē etnokultūras atšķirības parādās pietiekami skaidri: valoda, ārējais veidols, dažādu dzīves situāciju reglamentēšana ar tradīcijām un paražām, dažas uzvedības īpatnības. Etnokultūras atšķirības aprakstošās atribūcijas (piešķirtās pazīmes) semantiski ir tuvas un savstarpēji saistītas. Tās veidojas par oriģināliem, noturīgiem kompleksiem un veido gan auto, gan arī heterostereotipu kodolu. Tie ir prototipiskais etniskā stereotipa pamats, un tiem ir centrālās spēks. Kognitīvajā līmenī pildot sistēmveidojošo funkciju, tie organizē specifisku semantisko lauku un apkārt sev grupē pārējās atribūcijas. Pamatojoties uz stereotipiskajiem kodoliem, veidojas etnointegrejošie (autostereotips) un etnodiferencējošie atributīvie kompleksi (heterostereotips). Sakarā ar to etnisko stereotipu var uzskatīt par viengabalainas identificējošas matricas “etnokultūras” sastāvdaļu. Problemātiskās etnokontaktu situācijās, kad etniskums pārvēršas par vienu no identifikācijas matricas pamatkategorijām, etniskais stereotips kļūst par dominējošo vērtējošo sistēmu, kas organizē sociālo uztveri.

Daudzi pētnieki uzskata, ka viens no svarīgākajiem stereotipa raksturojumiem ir noturība. Lielā mērā to nosaka paša stereotipa mehānismi, kuri, no vienas puses, nodrošina stereotipa saglabāšanos un norobežo no pretrunīgas informācijas, bet, no otras puses, uzkrāj iespējamo izmaiņu potenciālu. Bez kopējām (izdalāmajām) atribūcijām – priekšstatiem, etniskajā pašapziņā ir atrodami arī “nepareizie” raksturojumi. Tieši šādas atribūcijas, kuru pamatā ir personīgā subjektīvā pieredze, veido tiešā etniskā stereotipa struktūrkomponenta – “kontrstereotipa” – saturu. Ja auto un heterostereotipa saturu var saistīt ar starpgrupu attiecību pieredzes koncentrāciju (kultūras, ideoloģisko un vēsturisko projekciju), tad kontrstereotips ir starpgrupu attiecību personības projekcija, kas atspoguļo apgūtajai grupas pieredzei pretrunīgus privātus etnisko situāciju modeļus.

Rudmana un Felana pētījumos (Phelan, Rudman 2010) tika pierādīts, ka kontrstereotipiskā uzvedība rada atgriezenisku reakciju – stereotipa atbalstu. Piemēram, balto reperu novērtējumā afroamerikāņi izrāda aizspriedumus, jo repu uzskata par afroamerikāņu kultūras daļu, kas nav raksturīga baltajiem, un viņu etniskais stereotips nostiprinās.

Etniskā stereotipa struktūrā ir atribūciju grupa, kuru saista nevis ar visu etnisko grupu kopumā, bet gan ar atsevišķiem “netipiskiem” pārstāvjiem. Ikdienas apziņas līmenī šīs atribūcijas integrējas “kontrstereotipā” pēc principa “izslēgšana no noteikumiem”. Tas it kā aizēno auto un heterostereotipus un apstiprina to ticamību. Kontrstereotips ir “netipisku” gadījumu rezervuārs, kuri krājas līdz zināmai robežai, nejaucot divu pamatkomponentu līdzsvaru. Lielas “kontrstereotipa” kompensatoru īpašības īpaši spilgti parādās tādos iekšējos līdzsvarotos veidojumos kā stereotips un aizspriedums. Pēc šī darba autora uzskata, tas ir “iekšējs” izskaidrojums šādu veidojumu apbrīnojamajai noturībai.

Tajā pašā laikā tieši kontrstereotipā, kurš “ieslēdzas” personības līmenī, ir ietvertas starpetnisko nostādņu izmaiņas kopumā (Солдатова 1999). Šo struktūru veidojošās atribūcijas vienmēr ir konkrētākas un daudzveidīgākas nekā auto vai heterostereotipa atribūcijas. Atkarībā no tā, cik lielā daudzumā uzkrājas heterostereotipiskās pazīmes un pieaug afektīvā spriedze, kontrstereotips sasniedz kritisko līmeni un spēj ietekmēt visa nostādņu veidojuma kvalitatīvu pārveidošanos. Starpetniskās nostādnes struktūras līdzsvara izmaiņas nosaka tās transformācijas vektorus, piemēram, no stereotipa caur pārlicību uz aizspriedumu. Pārlicības kā starpetniskās nostādnes veidotājformas struktūra ir nenoturīga tieši tāpēc, ka palielinās kontrstereotipa īpatsvars. Šajā gadījumā tam vairs nav tikai aizņēmumu “absorbenta” emocionālā nozīmība, kas ietekmē visa stereotipa struktūru.

Svarīgi ir apskatīt atribūcijas, kas veido etniskā stereotipa saturu, no tā aspekta, cik adekvāti tiek atspoguļota faktiskā uzvedība. Salīdzinot ar etnokultūras atribūcijām, kuras veido stereotipa kodolu un kurām ir stingri uzvedības ekvivalenti, vispārcilvēciskās atribūcijas auto un heterostereotipos mazāk adekvāti apraksta savas vai citu etnisko grupu pārstāvju iespējamo uzvedību. Taču arī šo atribūciju vidū var izdalīt stingru uzvedības referentu grupu. Tie ir raksturojumi, kuri ir viegli novērojami: muzikāls, nekārtīgs, rupjš u.c. Tās apraksta uzvedību pietiekami viennozīmīgi. Saskaņā ar Rotbarta un Džona hipotēzi, tieši šādi raksturojumi visvieglāk mainās, ja saduras ar pretrunīgu informāciju (Rothbart, John 1985).

Tomēr ikdienas dzīvē bieži sastopamas situācijas, kad dalībnieku uzvedība tiek izskaidrota visdažādākajā veidā. Interpretācijas nosaka emocionāli vērtējošā attieksme un etnosociālais konteksts. Piemēram, vienu un to pašu uzvedību, atkarībā no tā, vai konkrētās kultūras ikdienas praksē to nosoda vai atbalsta, var aprakstīt ar semantiski tuvām, taču emocionāli pretējām ikdienas valodas verbālajām nozīmēm. Tādi atribūciju pāri ir afektīvi pretēji, taču pēc nozīmes ir gandrīz vienādi, un tie veido lielu vispārcilvēcisko pazīmju grupu pašapziņas struktūrā. Šādas pārus mēs saucam par “atribūcijām – vilkačiem”, bet to darbības atributīvo mehānismu – par “emocionālo inversiju” (no latīņu valodas *inversio* – pārvietošana). Par “atribūcijas – vilkača” pāra piemēru var minēt situāciju, kad, pēc viesu uzņemšanas vienas un tās pašas darbības, vienu un to pašu saimnieci atkarībā no attieksmes nosauc vai nu par “skopu”, vai par “taupīgu” (Стефаненко 2000).

Saistībā ar etnokontaktu situāciju divas pēc afektīvās spriedzes pretējas atribūcijas, kuras veido “vilkači”, tiek izskatītas kā attaisnojošs vai nosodošs iespējamās uzvedības verbālais ekvivalents. Pie tam, attaisnojošās atribūcijas biežāk saista ar savu etnisko grupu. Atbilstoši starpetnisko attiecību autostereotipam galvenokārt ir “attaisnojošs” raksturs, bet heterostereotipam – “nosodošs”.

Uztveres pretējā fokusā šīs negatīvās atribūcijas, savukārt, var aizvietot ar “attaisnojošu” pozitīvo ekvivalentu. Tomēr šis process norit daudz lēnāk. Rotbarts un Džons atklāja augstu korelāciju starp raksturojuma zīmi un piemēru skaitu, kas nepieciešami tās apstiprinājumam vai noliegumam. Izrādījās, ka jo negatīvāks ir raksturojums, jo mazāk argumentu vajadzīgs tā apstiprinājumam un vairāk, lai to uzlabotu vai mainītu (Rothbart, John 1985). Tādējādi pozitīvās “attaisnojošās” atribūcijas, ja reiz tās bija aktualizētas kā daļa no stereotipa, izmainīt ir

daudz grūtāk, jo ir vajadzīgi daudzi pierādījumi, lai apstiprinātu to neatbilstību objektam.

Kaut arī stereotipu veidojošās atribūcijas pārsvarā ir pozitīvas, tas nenozīmē, ka pozitīvās “vilkaču” īpašības piemīt tikai autostereotipam, bet negatīvās ietvertas heterostereotipā. “Vilkacis” ir vienots, tajā pozitīvais un negatīvais ir “salīmēts” kopā. Tas eksistē gan autostereotipā, gan heterostereotipā – tikai viens to tā poliem atrodas latentā stāvoklī. Piemēram, “vilkača” negatīvā pola aktualizācija heterostereotipā “dzēs” pozitīvās atribūcijas.

Etniskais stereotips kā etnisko pašapziņu regulējošs elements pilda tās funkcijas: izzinošo, komunikatīvo un pozitīvās etniskās identitātes aizsardzības funkciju.

Etniskā stereotipa izzinošā funkcija plaši tika pētīta kognitīvās pieejas kontekstā, kad etnisko stereotipu pētīja kā jēdzienu, konceptu, apkopojumu veidošanās procesu (Hamilton, Gifford 1976; Rothbart, Fulero, Jensen, Howard, Birrel 1978; Vinacke 1957), kā kategorizācijas procesu (Allport, 1954; Harding, Proshansky, Kutner, Chein 1969; Secord, Backman 1964; Simpson, Yinger 1965; Tajfel 1981). Rezultātā noskaidrojās, ka stereotips padara vienkāršāku starpternisko deferenciāciju, “taupa” uztveri etnokontaktu situācijās. Nostrādā vēsturiskā un personīgā pieredze, kas ļauj operēt ar informāciju par cilvēkiem tikpat vienkārši kā ar citām objektu kategorijām. Nav ne teorētisko, ne empīrisko iemeslu, lai pieļautu, ka apkopojumu veidošanās par etniskām grupām radikāli atšķiras no apkopojumu veidošanās par citām objektu kategorijām. Stereotipizācija starpgrupu kontekstā ir tāds pats domāšanas procesa “īssavienojuma” rezultāts.

Etniskais stereotips ir ne tikai noteiktā veidā noformēta informācijas sistēma, to izmanto arī apkopošanai. Veidojoties kultūras kontaktu pierobežas zonā, pamatojoties uz etnisko priekšstatu sistēmu par iedomātajām un esošajām savas un citu grupu pazīmēm, stereotips psiholoģiski nostiprina attieksmi pret savu etnisko grupu, attiecības starp etniskajām grupām un, protams, arī attieksmi pret atsevišķiem pārstāvjiem. Tāpēc etniskā stereotipa funkcionēšanas zona bez izzinošās sfēras ietver arī komunikatīvo.

Pamatojoties uz etniskā stereotipa kā pazīmju – priekšstatu sistēmas aktualizāciju, var prognozēt otras puses uzvedību un, atbilstoši prognozei, veidot psiholoģisko komunikatīvo distanci, kas reāli reglamentē starpterniskās saskarsmes procesu (Lu, Nicholson-Crotty 2010). Etnisko stereotipu var izmantot par savas rīcības un darbības realizācijas līdzekli

starpetniskās saskarsmes situācijās. Sociālās percepcijas līmenī tas izpaužas attiecību izskaidrošanā – attaisnošanā (no savas grupas interešu pozīcijām) starp etniskajām grupām, konkrētu etnokontaktu situāciju vai savu uzvedību saistībā ar citu etnisko grupu pārstāvjiem (Hamilton 1981; Tajfel 1981). Negatīvās emocionālās spriedzes koncentrācija aizspriedumā nosaka to iracionalitāti, kas ir raksturīga tā regulatīvajai funkcijai starpetniskajās attiecībās. Daži pētnieki stereotipus sauc par “iespējamās uzvedības paredzējumu” (Levine, Campbell 1972). Augstākminētais paredz etnisko stereotipu apskatīt kā veidojošās intences (vēlmes) izdarīt kādas darbības etnokontakta situācijā un, protams, kā kognitīvi emocionālo starpkultūru komunikatīvās uzvedības regulēšanas pamatu.

Trešā etniskā stereotipa funkcija ir pozitīvās etniskās identitātes nostiprināšana un uzvedība (Tajfel 1978; Tajfel 1981). Katras veselas etniskās kultūras socializācijas sistēmā ir ietverts tās pārstāvju audzināšanas mehānisms, lai veidotu viņos ne tikai cieņu pret citām kultūrām, bet arī izdalīt dzimtās etnokultūras vērtību priekšrocības. Zināms, ka daudzas tautas jaunajā paaudzē jau kopš agras bērnības veido pozitīvākas nostādnes pret savas kultūras vērtībām. Tie ir ne tikai etniskās kultūras elementi, bet arī svarīgākie psiholoģiskie apstākļi, kas ļauj etnisko kopienu saglabāt kā viengabalainu un neatkārtojamo objektu. Atspoguļojot cilvēku vēlmi saglabāt un nostiprināt pozitīvo etnisko identitāti, etniskajam stereotipam ir svarīga sociāla loma kā etniskās grupas konsolidācijas un fiksācijas faktoram.

Etniskie stereotipi ir kognitīvie instrumenti, kas uztur optimālu etnisko robežu pārkāpšanu. Optimālais nozīme to, ka etnisko robežu stiprumam, no vienas puses, nav jābūt mazākam par to, kas vajadzīgs grupas kā patstāvīga un viengabalaina etnokultūras veidojuma saglabāšanai. No otras puses, tam nav jābūt lielākam par to, kas vajadzīgs, lai nebeigtos mijiedarbība un apmaiņa starp dažādām tautām. Etnisko stereotipu noturība liecina par to, ka kognitīvajā līmenī pastāv noteikta atšķirību konstante starp grupām. Kultūru unifikācija tehnoloģiskajā līmenī rada pretējus procesus psiholoģiskajā līmenī. Ne velti atšķirīgums kļūst par mūsdienu pasaules svarīgāko vērtību. Kultūras atšķirību deficīts aktivizē etnisko stereotipu sistēmu.

Etnisko stereotipu visu funkciju izpausmes notiek starpetnisko attiecību kontekstā, un to nosaka etniskā “vairākuma” un “mazākuma” sadzīvošanas īpatnības sistēmā “vara – pakļautība”, sociālo labumu un dabas resursu sadalē, etnisko grupu statusa raksturojumi, to mērķi un mijiedarbības apstākļi utt.

Etniskā stereotipa aktualizācija etnokontaktu situācijā paredz priekšstatu veidošanos par etnisko grupu “ārējām” īpatnībām.

Izlases raksturojums

Pētījuma tika izveidotas eksperimentālās grupas. To veidošanā izmantoti šādi kritēriji: respondenta deklarētā etniskā identitāte; respondenta vecāku etniskā identitāte; dzimtā valoda; ģimenē izmantotā valoda; respondenta referento vidi. Rezultātā tika izveidotas šādas grupas: 1) jaunieši ar latviešu etnisko identitāti, dzimtā valoda ir latviešu valoda, abi vecāki ir latvieši, ģimenē runā latviski, kopj sava etnosa tradīcijas, referento vidi veido vienas etniskās grupas pārstāvji – tā bija jauniešu grupa no latviešu monokultūras ģimenēm; 2) jaunieši ar krievu etnisko identitāti, dzimtā valoda ir krievu valoda, abi vecāki ir krievi, ģimenē runā krieviski, kopj sava etnosa tradīcijas, referento vidi veido vienas etniskās grupas pārstāvji – tā bija jauniešu grupa no krievu monokultūras ģimenēm; 3) jaunieši ar latviešu, krievu, poļu, baltkrievu vai citu etnisko identitāti, dzimtā valoda ir latviešu, krievu, poļu vai cita valoda, vecākiem ir dažāda konstatētā etniskā identitāte, ģimenē runā divās valodās, kopj divu etnosu tradīcijas, referento vidi veido dažādu etnisko grupu pārstāvji – tā bija jauniešu grupa no multikultūras ģimenēm.

Monokultūras ģimene ir tāda, kurā ikdienas saskarsmē izmanto vienu dzimto valodu, tiek ievērotas vienas etniskās grupas reliģiskās un kultūras tradīcijas, referento vidi veido vienas etniskās grupas pārstāvji. Multikultūras ģimene ir tāda, kurā ikdienas saskarsmē netiek izmantota viena dzimtā valoda, piemēram, ģimenē runā krievu un latviešu valodās, tiek ievērotas divu vai vairāku etnisko grupu reliģiskās un kultūras tradīcijas, referento vidi veido dažādu etnisko grupu pārstāvji. Lai izveidotu izlasi, anketās tika iekļauti jautājumi par jauniešu valodas, etniskam jūtam, referento vidi, reliģiskajām un kultūras tradīcijām ģimenē.

Balstoties uz Latvijas sociāl-demogrāfiskajiem datiem, atlase tika veidota Latgales un Vidzemes reģionos. Latgalē vēsturiski ir izveidojusies multikultūras mikrosociāla vide un dzīvo liels procents krievu valodā runājošo iedzīvotāju (pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem latviešu – 44.1%, krievu – 38.8%; Daugavpilī pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem latviešu – 18%, krievu – 51.8%), bet Vidzemē, īpaši lauku teritorijā eksistē latviešu monokultūras mikrosociāla vide (pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem latviešu – 85.3%, krievu – 9.7%).

Pētījums notika Latgales un Vidzemes reģionos, tajā piedalījās 344 respondenti (skat. 1. tabulu).

1. tabula

**Respondentu sadalījums grupās atkarībā no piederības
noteiktam kultūrvides veidam**

Piederība grupai	Biežums	%
Latviešu monokultūras ģimenes	126	36,6
Krievu monokultūras ģimenes	110	32,0
Multikultūras ģimenes	108	31,4
Summa	344	100,0

Pētījuma organizācija un metodes

Lai pētītu etniskos stereotipus tika izmantota metodika “Kellija repertuāra režģi”. Pateicoties repertuāra režģu tehnikai, tika iegūti dati par respondentu personības identitātes īpatnībām un vienlaicīgi varēja noskaidrot, kādas identifikācijas viņi izmanto etniski nosacītu objektu salīdzināšanai.

Metodikas galvenā ideja: cilvēks ārējās pasaules parādības uztver un interpretē pēc savas konstruktīvas – parametru sistēmas, kas ļauj arī savstarpēji salīdzināt cilvēkus un notikumus. Katrs konstruktīvs ir bipolāra skala.

Pēc Kellija, konstruktīvas sistēmas nozīme ir saistīta ar to, ka ļauj prognozēt nākotnes notikumu cik vien iespējams precīzi. Respektīvi, konstruktīva sistēma mainās tad, ja ar tās palīdzību vairs nevar pareizi un konsekventi prognozēt esošos notikumus. Izmaiņas mūsu konstruktīvajā sistēmā notiek tad, kad mēs sastopamies ar jaunām vai nezināmām parādībām, kas vairs nav saskaņojamas ar mūsu iepriekšējo konstruktīvo sistēmu. Pēc Kellija, cilvēka pieredze ir viņa dzīves pārveide, kuru pamatā ir konstruktīva izvērtējums esošo notikumu iespaidā. Taču pastāv arī stabili konstruktīvi, kurus īpaši neiespaido un nemaina esošie apstākļi – tie ir stereotipi. Izanalizējot konstruktīvo sistēmu, var izdalīt gan individuālos, gan sociālos grupas priekšstatus. Mūsu gadījumā var pētīt auto vai heterostereotipus jauniešiem no mono vai multikultūras ģimenēm.

Režģu repertuāra sarakstā bija iekļauti dažādu etnisko grupu pārstāvju nosaukumi, kuri tika atlasīti pēc iespējamības principa – cik bieži var rasties etnokontakta situācijas ar šo etnisko grupu pārstāvjiem. Pirmais grupā tika iekļauti to etnisko grupu pārstāvji, kuri dzīvo Latvijā un tiešā etnokontakta situācijā: latvieši, latgalieši, krievi, poļi, baltkrievi, ukraiņi, romi, ebreji, lietuvieši, igauņi. Otrā grupā veidoja to etnisko grupu pārstāvji, kuri reti dzīvo Latvijā, vai arī dzīvo valstīs, ar kurām

Latvijai nav kopīgu robežu, līdz ar to, etnokontaktu situācija ir iespējama ļoti reti: amerikāņi, angļi, vācieši, gruzīni.

Salīdzinājuma triādes tika veidotas, ņemot vērā etnokontaktu situācijas iespējamību. Triādē tika iekļauti vai nu to etnisko grupu pārstāvji, kuri ir etnokontaktu situācijā, vai arī divu etnokontaktā esošo grupu un trešās “tālā” loka grupas pārstāvji, vai arī divu grupu ar zemu etnokontaktu iespēju un vienas grupas, kas atrodas etnokontaktu situācijā, un visbeidzot – pārstāvji, no trim grupām, kas visas ir bijušas no “tālā” mijiedarbības loka.

Tādējādi pēc Kellija režģu aizpildīšanas varēja iegūt ne tikai datus par respondentu identifikācijas īpatnībām, bet arī par tiem konstruktiem, ar kuru palīdzību viņi atrada objektu atšķirīgās pazīmes. Līdz ar to tika iegūta informācija, lai varētu izpētīt sociālo attiecību uztveres un “pasaules sociālās ainas” īpatnības respondentiem, kuri atrodas mono vai multikultūras mikrosociālā vidē.

Atlasītie konstrukti tika iedoti ekspertu grupai kontentanalīzes veikšanai. Eksperti ņēma vērā, ka kontentanalīzes būtība ir semantisko vienību (mūsu gadījumā tie ir konstrukti) satura izpēte un klasifikācija. Visbiežāk sastopamie ar etnisko grupu saistītie konstrukti veido priekšstatu par sociālā stereotipa pamatu. Tādējādi ar kontentanalīzes palīdzību tiek izdalīti ar savu etnisko grupu saistītie etniskie stereotipi – autostereotipi un ar citām etniskajām grupām saistītie stereotipi – heterostereotipi.

Tālāk, lai izpētītu etnisko stereotipu izpausmes īpatnības jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm, respondentiem tika piedāvāts novērtējuma režģis, kurā bija jānovērtē katrs personāžs pēc katra konstrukta. Īpašības tika atlasītas no to personīgo raksturojumu masīva, kurus visbiežāk piedēvē savas un citu etnisko grupu pārstāvjiem un kuri sociāli psiholoģiskajos pētījumos tika izdalīti kā stereotipi (Солдато́ва 2000; Кинунен 2009; Tajfel 1981; Zhang 2010).

Lai noteiktu, kuras no īpašībām, kas veido jauniešu no mono un multikultūras ģimenēm auto un heterostereotipus, veidos to savstarpējās atšķirības, tika izmantota diskriminantu analīze. Šī metode ļauj izdalīt tos notikumus, kuri ļauj pēc diskriminantu mainīgo nozīmēm katru objektu sašķirot, pieskaitīt noteiktai klasei. Mūsu gadījumā par diskriminantu mainīgajiem bija noteiktas personības stereotipiskās īpašības, kas bija izdalītas kontentanalīzes gaitā. Par neatkarīgo mainīgo tika noteikta piederība latviešu monokultūras ģimenēm, krievu monokultūras ģimenēm vai multikultūras ģimenēm.

Diskriminantu analīze sniedz atbildes uz diviem jautājumiem:

1. Cik lielā mērā vienu neatkarīgā mainīgā klasi var atšķirt no citas?
2. Kuri mainīgie ir nozīmīgāki klašu atšķirības konstatēšanai. Tas viss ļauj uzzināt to, pēc kādām īpašībām jaunieši no mono un multikul-tūras ģimenēm viens otru atšķir.

Tālāk, izmantojot viena faktora dispersijas analīzi ANOVA katram izdalītajam konstruktam, var izpētīt un noteikt auto un heterostereotipu izpausmes īpatnības jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm.

Pētījumu rezultāti un to analīze

Pamatojoties uz speciāli izdalīto etnisko grupu pārstāvju trijnieku salīdzinājumu, tika izdalīti šī salīdzinājuma pamatkonstrukti. Ar kontent-analīzes palīdzību izdalītie konstrukti jauniešiem no mono un multikul-tūras ģimenēm tika apvienoti grupās, un tika veikta to satura kvantitatīvā un kvalitatīvā analīze.

Lai izpētītu auto un heterostereotipu īpatnības, tika izstrādāts otrs – vērtējumu repertuāra režģis. Repertuāra sarakstā tika ietverts jau minētais etnisko grupu saraksts un papildus tika pievienoti personāži “Es” un “Ideāls”. Šie personāži ļauj analizēt to, cik lielā mērā auto un heteroste-reotipi sakrīt ar sevis un ideālā tēla uztveri jauniešiem no pētītajām gru-pām. Par vērtējošajiem konstruktiem tika piedāvātas 12 pozitīvas un 12 negatīvas personības īpašības, kuras visbiežāk tika minētas auto un hete-rostereotipu iepriekšējā pētījuma posmā.

2. tabula

Visbiežāk minētie pozitīvie un negatīvie konstrukti, kuri tika iegūti kontentanalīzes rezultātā (n=344)

	Pozitīvie konstrukti	Biežums	Negatīvie konstrukti	Biežums
1	2	3	4	5
1	Aktīvs	146	Agresīvs	124
2	Diplomātisks	115	Viltīgs	97
3	Sabiedrīks	112	Vājš raksturs	93
4	Akurāts	104	Uzbāzīgs	88
5	Apķērīgs	99	Spītīgs	79
6	Asprātīgs	93	Bailīgs	77
7	Uzstājīgs	87	Liekulīgs	71
8	Lepns	85	Ātras dabas	69
9	Uzmanīgs	77	Skops	63

1	2	3	4	5
10	Piekāpīgs	56	Augstprātīgs	58
11	Temperamentīgs	56	Dzēlīgs	43
12	Ekonomisks	44	Nekārtīgs	37

Veiksim etnisko auto un heterostereotipu izpausmes analīzi jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm. Lai novērtētu esošos auto un heterostereotipus, tika izmantots attieksmes koeficients pret etnisko grupu, kuru aprēķināja, kā pozitīvo un negatīvo stereotipu novērtējumu summu dažādības attiecību pret stereotipu summu. Sakarā ar to, ka multikultūras ģimeņu jauniešu grupā tika minēti dažādi izvēlētās etniskās grupas varianti, bet otrā grupa tika uzskatīta par savējo, tad šajā gadījumā var runāt nevis par auto un heterostereotipiem, bet gan par krievu un latviešu etnisko grupu saistītajiem stereotipiem.

Salīdzināsim to etnisko stereotipu izteiktību un virzību, kuri ir saistīti ar latviešu un krievu etnisko grupu jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm, izmantojot viena faktora dispersiju analīzi ANOVA.

Tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības “tipiska krieva” uztverē jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm $F=63,178$, $p=0,000<0,001$.

Jauniešiem no latviešu monokultūras ģimenēm attieksmes indekss pret krievu etnisko grupu, kas raksturo ar krievu etnisko grupu saistīto heterostereotipu, ir faktiski neitrāls pret negatīvās uztveres tendenci. Tātad krievu negatīvās īpašības tiek novērtētas augstāk par pozitīvajām, kas liecina par saspringtu krievu etniskās grupas pārstāvju uztveri.

Jauniešiem no krievu monokultūras ģimenēm attieksmes indekss pret savu etnisko grupu ir pozitīvs, taču nav augsts. Tātad autostereotipa pozitīvo īpašību novērtējums ir augstāks nekā negatīvo īpašību novērtējums, taču savas grupas idealizācija nenotiek.

Jauniešiem no multikultūras ģimenēm attieksmes indekss pret krievu etnisko grupu ir tuvāks krievu autostereotipam nekā latviešu heterostereotipam. Tātad multikultūras ģimeņu jaunieši uztver krievus pozitīvāk nekā jaunieši no latviešu monokultūras ģimenēm.

Tika konstatētas nozīmīgas atšķirības “tipiska latvieša” uztverē jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm $F=20,273$, $p=0,000<0,001$.

Jauniešiem no latviešu monokultūras ģimenēm attieksmes indekss pret savu etnisko grupu ir pozitīvs, taču nav augsts, līdzīgi kā krieviem. Tātad autostereotipa pozitīvo īpašību novērtējums ir augstāks kā negatīvo

īpašību novērtējums, lai gan attieksme pret savu etnisko grupu ir pietiekami kritiska. Jaunieši redz gan savas pozitīvās, gan arī negatīvās īpašības.

Jauniešiem no krievu monokultūras ģimenēm attieksmes indekss pret latviešu etnisko grupu ir gandrīz neitrāls ar vāju pozitīvas uztveres tendenci. Tātad heterostereotipa pozitīvo īpašību novērtējums ir gandrīz vienāds ar negatīvo īpašību novērtējumu.

Jauniešiem no multikultūras ģimenēm attieksmes indekss pret latviešu etnisko grupu ir tuvāks krievu heterostereotipam, taču tā vidējā izteiktība ir tuvāka nullei, t.i., neitrāla.

Lai noteiktu, kādas auto un heterostereotipos ietvertās īpašības jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm veido savstarpējās atšķirības, veiksīm datu diskriminantu analīzi.

Nākamajā posmā tiek analizēti tie auto un heterostereotipi, kas ir saistīti ar “tipiska latvieša” uztveri jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm, kas ļauj atklāt tās stereotipiskās īpašības, kuras veido pētīto grupu pārstāvju auto un heterostereotipus.

Katra diskriminantā mainīgā secīgā analīze atklāj, ka novērtējot “tipisku latvieti” pēc piedāvātajiem konstruktiem, 10 konstruktos no tiem bija atšķirīgais jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm: asprātīgs, ietiepīgs, akurāts, augstprātīgs, dzēlīgs, agresīvs, uzbāzīgs, ekonomisks, aktīvs, liekulīgs.

Pirmā kanoniskā funkcija paredz 77,6% atšķirību starp grupām un to veido šādas īpašības: asprātīgs ($r=-0,632$), liekulīgs ($r=0,475$), augstprātīgs ($r=0,451$), ietiepīgs ($r=0,357$). Otrā kanoniskā funkcija paredz 22,4% atšķirību starp grupām un to veido šādas īpašības: akurāts ($r=0,469$), aktīvs ($r=0,465$), uzbāzīgs ($r=-0,380$), dzēlīgs ($r=-0,326$), agresīvs ($r=0,271$), ekonomisks ($r=-0,236$). Iekavās norādīta korelācijas koeficienta nozīme ar iegūto kanonisko funkciju. Citiem vārdiem sakot, jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm izpaužas šādas auto un heterostereotipu likumsakarības.

Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autosterotipa novērtējuma kanonisko funkciju centroīds ir izvietots kanonisko funkciju telpā ($-1,032$; $0,107$). Tātad viņi savas etniskās grupas pārstāvjus uzskata par vairāk asprātīgiem un mazāk liekulīgiem, augstprātīgiem un ietiepīgiem nekā citu grupu pārstāvjus. Tajā pašā laikā viņi ir vairāk akurāti, aktīvi un agresīvi un mazāk uzbāzīgi, ekonomiski un dzēlīgi.

“Tipiska latvieša” heterostereotipa kanonisko funkciju centroīds krievu monokultūras ģimeņu jauniešiem ir izvietots kanonisko funkciju

telpas pozitīvajā polā (0,787; 0,462). Tātad viņu heterostereotipā “tipisks latvietis” izskatās mazāk asprātīgs un vairāk liekulīgs, augstprātīgs un ietiepīgs nekā latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipā un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipā. Tajā pašā laikā krievu monokultūras ģimeņu jaunieši “tipisku latvieti” vērtē kā vairāk akurātu, aktīvu, agresīvu un mazāk uzbāzīgu, dzēlīgu un ekonomisku par citu pētīto grupu pārstāvjiem.

“Tipiska latvieša” heterostereotipa kanonisko funkciju centroīds multikultūras ģimeņu jauniešiem ir izvietots kanonisko funkciju telpā (0,406; -0,600). Tātad viņu stereotipā “tipisks latvietis” ir mazāk asprātīgs un vairāk liekulīgs, augstprātīgs un ietiepīgs nekā latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipā un krievu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipā. Tajā pašā laikā multikultūras ģimeņu jaunieši “tipisku latvieti” uzskata par mazāk akurātu, aktīvu, agresīvu un vairāk uzbāzīgu, dzēlīgu un ekonomisku nekā citu pētīto grupu pārstāvji.

Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotips pirmajā kanoniskajā funkcijā atšķiras no krievu monokultūras ģimeņu un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipiem, bet otrajā kanoniskajā funkcijā ir tuvāks krievu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipam.

Tālāk analizēsim mono un multikultūras ģimeņu jauniešu auto un heterostereotipus, izmantojot viena faktora dispersiju analīzi ANOVA.

3. tabulā ir redzams, ka “tipiska latvieša” novērtējumā mono un multikultūras ģimeņu jauniešu vidū tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības 1% nozīmības līmenī 7 no 10 konstruktiem: uzmācīgs, augstprātīgs, liekulīgs, aktīvs, asprātīgs, ietiepīgs un akurāts. Divos konstruktos – dzēlīgs un agresīvs – statistiski nozīmīgas atšķirības bija 5% nozīmības līmenī. “Tipiska latvieša” novērtējums pēc īpašības ekonomisks neatšķiras jauniešiem no mono un multikultūras ģimeņiem ($F=2,137$, $p=0,12$).

Salīdzinot konstrukta *uzmācīgs* novērtējumu jauniešiem no mono un multikultūras ģimeņiem, var konstatēt, ka ir statistiski nozīmīgas atšķirības visu pētīto grupu vidū. Visaugstāk pēc šīs īpašības “tipisku latvieti” novērtē jaunieši no multikultūras ģimeņiem. Viszemākais īpašības *uzmācīgs* vērtējums ir latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipā. Tātad multikultūras ģimeņu jaunieši “tipisku latvieti” uzskata par vairāk uzmācīgu nekā citu grupu jaunieši. Krievu monokultūras ģimeņu jauniešu “tipiska latvieša” vērtējums pēc šīs īpašības arī ir augstāks par autostereotipu, taču zemāks par multikultūras jauniešu vērtējumu.

3. tabula

Konstruktu salīdzinājums, kuri veido “tipiska latvieša” novērtējuma mono un multikultūras ģimeņu jauniešu auto un heterostereotipu atšķirības

Konstrukts	Mainīguma avots	Kvadrātu summa SS	Brīvības līmeņu skaits df	Vidējais kvadrāts MS	Fišera F kritērijs	P – nozīmības līmenis
1	2	3	4	5	6	7
uzmācīgs	starpgrupu	23,467	2	11,734	16,527**	,000
	grupas iekšējais	241,390	340	,710		
	kopējais	264,857	342			
augstprātīgs	starpgrupu	33,074	2	16,537	22,697**	,000
	grupas iekšējais	247,719	340	,729		
	kopējais	280,793	342			
liekulīgs	starpgrupu	40,063	2	20,031	27,362**	,000
	grupas iekšējais	248,905	340	,732		
	kopējais	288,968	342			
aktīvs	starpgrupu	11,161	2	5,580	7,662**	,001
	grupas iekšējais	247,632	340	,728		
	kopējais	258,793	342			
asprātīgs	starpgrupu	52,768	2	26,384	44,080**	,000
	grupas iekšējais	203,506	340	,599		
	kopējais	256,274	342			
dzēlīgs	starpgrupu	7,599	2	3,800	4,530*	,011
	grupas iekšējais	285,153	340	,839		
	kopējais	292,752	342			
agresīvs	starpgrupu	5,104	2	2,552	3,661*	,027
	grupas iekšējais	237,007	340	,697		
	kopējais	242,111	342			
ekonomisks	starpgrupu	2,487	2	1,244	2,137	,120
	grupas iekšējais	197,834	340	,582		
	kopējais	200,321	342			

1	2	3	4	5	6	7
ietiepīgs	starpgrupu	23,743	2	11,872	16,476**	,000
	grupas iekšējais	244,980	340	,721		
	kopējais	268,723	342			
akurāts	starpgrupu	11,484	2	5,742	8,511**	,000
	grupas iekšējais	229,373	340	,675		
	kopējais	240,857	342			

* – 5% nozīmības līmenis

** – 1% nozīmības līmenis

Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa vērtējums konstruktam “aktīvs” faktiski sakrīt ar krievu monokultūras ģimeņu jauniešu vērtējumu, bet ir krietni augstāks par multikultūras ģimeņu jauniešu vērtējumu. Tātad multikultūras ģimeņu jaunieši “tipisku latvieti” uzskata par pasīvāku nekā paši latvieši.

Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešiem konstruktā asprātīgs autostereotipa vērtējums statistiski nozīmīgi atšķiras no krievu monokultūras ģimeņu un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipu novērtējuma. Tātad jaunieši no latviešu monokultūras ģimenēm uzskata, ka “tipisks latvietis” ir asprātīgāks nekā citu pētīto grupu pārstāvji.

Nākamā konstrukta – dzēlīgs – novērtējumā latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotips un krievu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotips faktiski sakrīt, bet ir krietni zemāks par multikultūras ģimeņu jauniešu vērtējumu. Tātad jaunieši no multikultūras ģimenēm “tipisku latvieti” uzskata par dzēlīgāku nekā paši latvieši un krievi.

Konstruktā agresīvs latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa vērtējums un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa vērtējums arī faktiski sakrīt, bet ir būtiski zemāks nekā krievu monokultūras ģimeņu jauniešu vērtējums (skat. 5. attēlu), jo tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības 5% nozīmības līmenī. Tātad krievi uzskata latviešus par agresīvākiem nekā paši latvieši un jaunieši no multikultūras ģimenēm. Multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotips ir tuvāks latviešu autostereotipam nekā krievu heterostereotipam.

Konstruktā *ietiepīgs* latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotips statistiski nozīmīgi atšķiras no krievu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipiem. Tātad latviešu monokultūras ģimeņu jaunieši uztver “tipisku latvieti” kā mazāk ietiepīgu nekā citu pētīto grupu pārstāvji.

Konstruktā akurāts visaugstākais “tipiska latvieša” vērtējums ir krievu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipā, bet viszemākais vērtējums ir multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipā. Tātad krievi “tipisku latvieti” uzskata par akurātāku nekā paši latvieši un multikultūras ģimeņu jaunieši.

Kopumā latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotips ir pozitīvāks nekā krievu monokultūras un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipi. Viņu priekšstatos “tipisks latvietis” ir mazāk uzmācīgs, augstprātīgs, liekulīgs, dzēlīgs, agresīvs un ietiepīgs, kā arī ir aktīvāks un asprātīgāks nekā citu pētīto grupu pārstāvju priekšstatos. Multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipi ir kritiskāki nekā krievu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipi.

Tālāk tiks analizētas auto un heterostereotipu īpatnības, kas saistītas ar “tipiska krieva” uztveri jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm. Tas ļaus atklāt stereotipiskās īpašības pētīto grupu pārstāvju auto un heterostereotipos.

Katra diskriminantā mainīgā secīgā analīze atklāj to, ka novērtējot “tipisku krievu” pēc piedāvātajiem konstruktiem, mono un multikultūras ģimeņu jauniešu priekšstati atšķiras 8 konstruktos: sabiedrīks, dzēlīgs, apķērīgs, agresīvs, satīcīgs, temperamentīgs, aktīvs, uzbāzīgs.

Pirmā kanoniskā funkcija paredz 87,5% atšķirību starp grupām un tās veido šādas īpašības: sabiedrīks ($r=0,594$), atjautīgs ($r=0,516$), dzēlīgs ($r=0,441$), agresīvs ($r=-0,390$). Otrā kanoniskā funkcija paredz 12,5% atšķirību starp grupām un tās veido šādas īpašības: temperamentīgs ($r=0,570$), uzbāzīgs ($r=0,460$), aktīvs ($r=-0,384$). Iekavās ir norādīta korelācijas koeficienta nozīme ar iegūto kanonisko funkciju. Citiem vārdiem sakot, jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm tika novērotas šādas likumsakarības auto un heterostereotipos.

Krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa novērtējuma kanonisko funkciju centroids atrodas kanonisko funkciju telpā (0,691; $p=-0,425$). Tātad viņi savas etniskās grupas pārstāvjus uzskata par vairāk sabiedrīkiem, atjautīgiem un satīcīgiem un mazāk dzēlīgiem un agresīviem nekā viņu novērtē citu grupu pārstāvji. Tajā pašā laikā arī uzskata sevi par vairāk uzbāzīgiem un temperamentīgiem, kā arī mazāk aktīviem.

Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu “tipiskā krieva” heterostereotipa kanonisko funkciju centroids atrodas kanonisko funkciju telpā ar koordinātēm (-1,199; 0). Heterostereotipā “tipisks krievs” ir mazāk sabiedrīks, atjautīgs un satīcīgs un ir dzēlīgāks un agresīvāks nekā krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipā un multikultūras ģimeņu

jauniešu heterostereotipā. Otrā kanoniskās funkcijas koordināte ir 0, un tas nozīmē, ka šo funkciju veidojošo konstruktū novērtējumi viens otru līdzsvaro un neviens no poliem nav izteikts. Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu “tipiskā krieva” novērtējums pēc konstruktiem temperamentīgs, uzbāzīgs, aktīvs atrodas starp šo konstruktū vērtējumiem jauniešiem no krievu monokultūras ģimenēm un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipā.

Multikultūras ģimeņu jauniešu “tipiskā krieva” heterostereotipa kanonisko funkciju centroīds atrodas kanonisko funkciju telpas pozitīvajā polā (0,69; 0,437). Tātad viņu heterostereotipā “tipisks krievs” ir vairāk sabiedrīks, atjautīgs un satīcīgs, kā arī mazāk dzēlīgs un agresīvs nekā latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipā. Tajā pašā laikā pirmās kanoniskās funkcijas nozīmes jauniešiem gandrīz sakrīt, t.i., viņu vērtējumi ir līdzīgi. Otrās kanoniskās funkcijas nozīme atklāj, ka “tipisks krievs” tiek vērtēts kā vairāk temperamentīgs, uzbāzīgs un mazāk aktīvs nekā citu pētīto grupu pārstāvji.

Krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotips pēc pirmās kanoniskās funkcijas atšķiras no latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa un ir tuvs multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipam. Pēc otrās kanoniskās funkcijas atšķirības ir vērojamas visu triju grupu vērtējumos.

Tālāk analizēsīm mono un multikultūras ģimeņu jauniešu auto un heterostereotipu īpatnības, izmantojot viena faktora dispersiju analīzi ANOVA.

4. tabulā redzams, ka “tipiska krieva” vērtējumā jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm ir vērojamas statistiski nozīmīgas atšķirības 1% nozīmības līmenī visos 8 konstruktos: uzbāzīgs, sabiedrīks, aktīvs, satīcīgs, dzēlīgs, agresīvs, atjautīgs un temperamentīgs.

Salīdzinot konstrukta uzbāzīgs vērtējumu jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm, jāuzsver, ka ir konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības 5% nozīmības līmenī krievu monokultūras ģimeņu pārstāvjiem, latviešu monokultūras ģimeņu pārstāvjiem un multikultūras ģimeņu pārstāvjiem. Visaugstāko vērtējumu “tipiskam krievam” pēc šīs īpašības sniedz jaunieši no latviešu monokultūras ģimenēm. Viszemākais īpašības uzbāzīgs vērtējums ir krievu monokultūras ģimeņu jauniešiem autostereotipā. Tātad jaunieši no latviešu monokultūras un multikultūras ģimenēm “tipisku krievu” uzskata par uzbāzīgāku nekā krievu monokultūras ģimeņu jaunieši.

4. tabula

Konstruktu salīdzinājums, kuri veido “tipiska krieva” novērtējuma mono un multikultūras ģimeņu jauniešu auto un heterostereotipu atšķirības

Konstrukts	Mainīguma avots	Kvadrātu summa SS	Brīvības līmeņu skaits df	Vidējais kvadrāts MS	Fišera F kritērijs	p – nozīmības līmenis
uzbāzīgs	starpgrupu	18,208	2	9,104	10,091**	,000
	grupas iekšējais	306,725	340	,902		
	kopējais	324,933	342			
sabiedrīgs	starpgrupu	59,419	2	29,709	52,014**	,000
	grupas iekšējais	194,202	340	,571		
	kopējais	253,621	342			
aktīvs	starpgrupu	41,435	2	20,717	20,848**	,000
	grupas iekšējais	337,866	340	,994		
	kopējais	379,300	342			
saticīgs	starpgrupu	39,723	2	19,861	28,207**	,000
	grupas iekšējais	239,408	340	,704		
	kopējais	279,131	342			
dzēlīgs	starpgrupu	42,276	2	21,138	26,682**	,000
	grupas iekšējais	269,351	340	,792		
	kopējais	311,627	342			
agresīvs	starpgrupu	36,298	2	18,149	22,206**	,000
	grupas iekšējais	277,883	340	,817		
	kopējais	314,181	342			
apķēriģa	starpgrupu	54,299	2	27,149	39,728**	,000
	grupas iekšējais	232,349	340	,683		
	kopējais	286,647	342			
temperamentīģs	starpgrupu	10,554	2	5,277	6,853**	,001
	grupas iekšējais	261,039	339	,770		
	kopējais	271,594	341			

* – 5% nozīmības līmenis

** – 1% nozīmības līmenis

Konstrukta sabiedriska vērtējums krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipā un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipā statistiski nozīmīgi atšķiras no latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa vērtējuma. Tātad latviešu monokultūras ģimeņu jaunieši uzskata “tipisku krievu” par mazāk sabiedrisku nekā citu pētīto grupu pārstāvji.

Nākamais vērtētais konstrukts – aktīvs. Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipā ir viszemākais novērtējums šim konstruktam un tas statistiski nozīmīgi atšķiras no multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa un krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa.

Tātad latvieši uzskata “tipisku krievu” par mazāk aktīvu nekā paši krievi un multikultūras ģimeņu jaunieši. Pie tam, multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotips ir tuvāks krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipam nekā latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipam.

Konstrukta satīcīgs krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa vērtējumā un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa vērtējumā ir statistiski nozīmīgas atšķirības no latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa vērtējumā. Tātad latviešu monokultūras ģimeņu jaunieši “tipisku krievu” uztver par mazāk satīcīgu nekā citu pētīto grupu pārstāvji.

Salīdzinot mono un multikultūras ģimeņu jauniešu vērtējumus konstruktam dzelīgs, jāuzsver, ka statistiski nozīmīgas atšķirības konstatētas latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu vērtējumos un krievu monokultūras ģimeņu jauniešu vērtējumos. Visaugstāko novērtējumu šajā īpašībā “tipiskam krievam” sniedz latviešu monokultūras ģimeņu jaunieši. Viszemākais šīs īpašības novērtējums ir krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipā. Tātad latviešu monokultūras ģimeņu jaunieši “tipisku krievu” uzskata par vairāk dzelīgu nekā jaunieši no krievu monokultūras un multikultūras ģimeņiem.

Konstrukta agresīvs augstākais novērtējums “tipiskam krievam” ir no latviešu monokultūras ģimeņu pārstāvjiem, bet viszemākais novērtējums – no multikultūras ģimeņu jauniešiem. Tātad heterostereotipi ir atšķirīgi. Latvieši krievus uztver kā vairāk agresīvus nekā multikultūras ģimeņu jaunieši un arī nekā paši krievi uztver sevi.

Konstrukta atjautīgs latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu novērtējums ir viszemākais un statistiski nozīmīgi atšķiras no multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa un krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa. Tātad latvieši “tipisku krievu” uzskata par mazāk apķē-

rīgu nekā paši krievi un multikultūras ģimeņu pārstāvji. Pie tam, multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotips ir tuvāks krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipam nekā latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipam.

Konstruktā temperamentīgs “tipisku krievu” visaugstāk novērtē jaunieši no multikultūras ģimenēm, bet viszemāk – paši jaunieši no krievu monokultūras ģimenēm. Tātad heterostereotipā ir augstāks šīs īpašības novērtējums nekā autostereotipā.

Kopumā krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotips ir pozitīvāks nekā latviešu monokultūras ģimeņu un multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipi. Bez tam, multikultūras ģimeņu jauniešu heterostereotips ir pozitīvāks nekā latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotips.

Pēc veiktās analīzes var secināt, ka etniskie stereotipi jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm ir atšķirīgi, un to saturā un izteiktības līmenī ir vērojamas noteiktas īpatnības.

Secinājumi

Atbildot uz pētījuma jautājumu: “Kādas ir etnisko auto un heterostereotipu īpatnības jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm?”, var secināt:

- Pamatojoties uz metodikas “Kellija repertuāra režģi” rezultātu analīzi, tika iegūti 12 pozitīvās un 12 negatīvās stereotipiskās īpašības, kuras visbiežāk izmanto starpetniskajos salīdzinājumos: aktīvs, asprātīgs, uzstājīgs, lepns, uzmācīgs, satīcīgs, temperamentīgs, ekonomisks, agresīvs, viltīgs, uzbāzīgs, ietiepīgs, bailīgs, liekulīgs, karstasinīgs, skops, augstprātīgs, dzelīgs, nekārtīgs.
- Attieksmes analīzē pret savu grupu koeficients tika aprēķināts kā pozitīvo un negatīvo stereotipu novērtējumu summas dažādību attiecība pret to summu, un tas parāda, ka latviešu (0,18) un krievu (0,2) autostereotipam ir pozitīva tendence. Tātad savas etniskās grupas pozitīvo īpašību novērtējums ir augstāks nekā negatīvo īpašību novērtējums, kas liecina par pozitīviem autostereotipiem.
- Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu (-0,07) un krievu monokultūras ģimeņu jauniešu (0,05) heterostereotipu kopējā izteiktība ir tuva nullei, tātad gandrīz neitrāla. Tas liecina par pietiekami objektīvu abu grupu uztveri un par to, ka vienam pret otru praktiski nav aizspriedumu.

- Multikultūras ģimeņu jauniešu attieksmes vidējie koeficienti pret krievu (0,17) etnisko grupu un latviešu (0,035) etnisko grupu ir tuvāki krievu monokultūras ģimeņu jauniešu vidējam koeficientam.
- Tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības “tipiska latvieša” uztverē jauniešiem no monokultūras un multikultūras ģimenēm par šādām stereotipiskajām īpašībām: asprātīgs (F=44,08, p=0,000), ietiepīgs (F=16,476, p=0,000), akurāts (F=8,511, p=0,000), iedomīgs (F=22,697, p=0,000), dzēlīgs (F=4,53, p=0,011), agresīvs (F=3,661, p=0,027), uzbāzīgs (F=16,527, p=0,000), aktīvs (F=7,662, p=0,001), liekulīgs (F=27,362, p=0,000).
- Tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības “tipiska krieva” uztverē jauniešiem no mono un multikultūras ģimenēm pēc šādām īpašībām: sabiedrīks (F=52,014, p=0,000), dzēlīgs (F=26,682, p=0,000), atjautīgs (F=39,728, p=0,000), agresīvs (F=22,206, p=0,000), satīcīgs (F=28,207, p=0,000), temperamentīgs (F=6,853, p=0,001), aktīvs (F=20,848, p=0,000), uzbāzīgs (F=10,091, p=0,000).
- Latviešu monokultūra ģimeņu jauniešu un krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipi ir pozitīvāki nekā heterostereotipi.
- Krievu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa īpatnība ir tāda, ka viņi savas etniskās grupas pārstāvjus uzskata par vairāk sabiedriskiem, atjautīgiem un satīcīgiem un mazāk dzēlīgiem un agresīviem, nekā viņus novērtē citu grupu pārstāvji. Tajā pašā laikā viņi ir mazāk temperamentīgi un uzbāzīgi, kā arī mazāk aktīvi.
- Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu autostereotipa īpatnība ir tāda, ka viņi savas etniskās grupas pārstāvjus uzskata par vairāk asprātīgiem un mazāk liekulīgiem, augstprātīgiem un ietiepīgiem, nekā viņus novērtē citu grupu pārstāvji. Tajā pašā laikā viņi ir vairāk akurāti, aktīvi un agresīvi un mazāk uzbāzīgi, ekonomiski un dzēlīgi.
- Krievu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa īpatnība ir tāda, ka viņi latviešu etniskās grupas pārstāvjus uzskata par mazāk asprātīgiem un vairāk liekulīgiem, augstprātīgiem un ietiepīgiem nekā viņus novērtē citu grupu pārstāvji. Tajā pašā laikā viņi latviešus uzskata par vairāk akurātiem, aktīviem, agresīviem un mazāk uzbāzīgiem.
- Latviešu monokultūras ģimeņu jauniešu heterostereotipa īpatnība ir tāda, ka viņi krievu etniskās grupas pārstāvjus uzskata par mazāk sabiedriskiem, atjautīgiem un satīcīgiem un vairāk dzēlīgiem un agresīviem nekā viņus novērtē citu grupu pārstāvji.

- Multikultūras ģimeņu jauniešu etnisko stereotipu izteiktība statistiski nozīmīgi atšķiras no monokultūras ģimeņu jauniešu etnisko stereotipu izteiktības. Pie tam, vairumā gadījumu multikultūras ģimeņu jauniešu etniskie stereotipi ir tuvāki krievu monokultūras ģimeņu jauniešu stereotipam.

Bibliogrāfija

- Aboud, F. E. (1987). The development of ethnic self-identification and attitudes. *Children's ethnic socialization: Pluralism and development*. Newbury Park., P. 32–55.
- Armenta, Brian E. (2010). Stereotype Boost and Stereotype Threat Effects: The Moderating Role of Ethnic Identification. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, Jan, Vol. 16 Issue 1, p. 94–98.
- Bandura, A. (2002). Social Cognitive Theory in Cultural Context. *Applied Psychology* Volume 51, Issue 2, p. 269–290.
- Vince, J., (2002). Which vary more in repertory grid data: constructs or elements? *Journal of Constructivist Psychology*, 15, 305–314.
- Berry, J.W. (1993). Ethnic identity in plural society. Edited by Bernal M.E., Knight G. P. Ethnic identity: formation and transmission among Hispanics and other minorities, Published by State University of NY Albany., P. 271–276.
- Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., Dasen, P. R. (2002). *Cross-cultural psychology: Research and applications*. New York: Cambridge University Press.
- Brenick, A., Killen, M., Lee-Kim, J. (2010). Social Understanding in Young Israeli-Jewish, Israeli-Palestinian, Palestinian, and Jordanian Children: Moral Judgments and Stereotypes. *Early Education and Development*, 21–6, p. 886–911.
- Brubaker, R., Cooper, F. (2000). “Beyond ‘Identity’.” *Theory and Society*, 29, 1–47.
- Conley, T. D., Rabinowitz, J. L., Rabow, J. (2010). Gordon Gekkos, Frat Boys and Nice Guys: The Content, Dimensions, and Structural Determinants of Multiple Ethnic Minority Groups’ Stereotypes About White Men. *Analyses of Social Issues & Public Policy*, Dec, Vol. 10 Issue 1, p. 69–96.
- Cote, J. E., Levine. Ch.(2002). *Identity Formation, Agency, and Culture*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Doise, W. (1998). Social representations in personal identity. *Social identity: International perspective*. S. Worchel, J.F. Morales, D. Paez, J. De-schamps (eds.). N. Y.: Sage Publ., P. 13–25.
- Enesco, I., Navarro, A., Paradela, I. (2005). Stereotypes and Beliefs about Different Ethnic Groups in Spain: A Study with Spanish and Latin American Children Living in Madrid. *Journal of Applied Developmental Psychology: an international lifespan journal*, vol. 26, p. 638–659.

- Gardner, R. C.; Kirby, D. M.; Gorsope, F. H.; Villamin, A. C. (1972). Ethnic stereotypes: an alternative assessment technique, the stereotype differential. *Journal of Social Psychology*, Vol. 87 Issue 2, p. 259–267.
- Guéguen, N. (2008). Helping on the Web: Ethnic Stereotypes and Computer–Mediated Communication. *Research Journal of Social Sciences*, Vol. 3., p. 1–3.
- Harter, S.L., Erbes, C.R., Hart, C.C. (2004). Content analysis of the personal constructs of female sexual abuse survivors elicited through repertory grid technique. *Journal of Constructivist Psychology*, Volume 17, Number 1, pp. 27–43.
- Helms, J. E., Carter, R. T. (1990). Development of the White Racial Identity Attitude Inventory, In J. E. Helms (Ed.), *Black and White racial identity: Theory, research, and practice* (pp. 67–80). Westport, CT: Greenwood.
- Juang, L. P., Nguyen, H.H. (2010). Ethnic Identity Among Chinese–American Youth: The Role of Family Obligation and Community Factors on Ethnic Engagement, Clarity, and Pride. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, Vol. 10, Issue 1, p. 20–38.
- Kelly, G. (1955). *The Psychology of Personal Constructs* New York: W W Norton.
- Koshmanova, T., Hapon, N. (2007). Exploratory Study of Changing Ethnic Stereotypes of the Ukrainian Teacher Candidates towards Peaceful Attitudes. *Journal of Peace Education*, Vol. 4, p. 75–93.
- Lee, M. J., Bichard, Sh. L., Irey, M. S., Walt, H. M., Carlson, A. J. (2009). Television Viewing and Ethnic Stereotypes: Do College Students Form Stereotypical Perceptions of Ethnic Groups as a Result of Heavy Television Consumption? *Howard Journal of Communications*, Vol. 20, Issue 1, p. 95–110.
- Lu, L., Nicholson-Crotty, S. (2010). Reassessing the Impact of Hispanic Stereotypes on White Americans' Immigration Preferences Reassessing the Impact of Hispanic Stereotypes on White Americans' Immigration Preferences Impact of Hispanic Stereotypes on Whites' Immigration Preferences. *Social Science Quarterly*, Vol. 91, Issue 5, p. 1312–1328.
- Marsia, J. (1980). *Identity in adolescence. Handbook of Adolescence psychology*. N.Y., p. 159–187.
- Moscovici, S. (1997). Social Representations Theory and Social Constructionism. Pieejams: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/mosc1.htm>
- Peaget, J. (1966). Children's implicit and explicit ethnic group attitudes, ethnic group identification, and self–esteem *International Journal of Behavioral Development*, September 1, 2007, 31: 514–525.
- Phinney, J., Baldelomar, O. (2006). *The conceptualization and measurement of ethnic identity development: Exploration, commitment, and statuses*. Unpublished manuscript. Pieejams: www.lifespanresilience.human.cornell.edu/.../Phinney.Ong.2007.pdf (2009.23.08.)

- Reyna, C. (2008). Ian Is Intelligent but Leshau Is Lazy: Antecedents and Consequences of Attributional Stereotypes in the Classroom. *European Journal of Psychology of Education*, Vol. 23, p. 439–458.
- Ridanp, J., Pasanen, A. (2009). From the Bronx to the Wilderness: Inari–Sami Rap, Language Revitalisation and Contested Ethnic Stereotypes. *Studies In Ethnicity & Nationalism*, Vol. 9, Issue 2, p. 213–230.
- Roberts, R. E., Phinney, J. S., Masse, L. C., Chen, Y. R., Roberts, C. R., Romero, A. (1999). The structure of ethnic identity of young adolescents from diverse ethnocultural groups. *Journal of Early Adolescence*, 19 (3), p. 301–322.
- Stevens, P. A. J., Gorgoz, R. (2010). Exploring the importance of institutional contexts for the development of ethnic stereotypes: a comparison of schools in Belgium and England. *Ethnic & Racial Studies*, Vol. 33, Issue 8, p. 1350–1371.
- Taifel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, Vol. 33, p. 1 – 39.
- Taifel, H., Turner, J.C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. W.G. Austin, S. Worchel (eds.). *The social psychology of intergroup relations*. Monterey.
- Tajfel, H., Turner, J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago: Nelson–Hall. Pieejams: www.stanford.edu/~apadilla/PadillaPerez03a.pdf (2009.17.04.)
- Timberlake, J. M., Estes, S.B. (2007). Do racial and ethnic stereotypes depend on the sex of target group members? Evidence from a Survey–Based Experiment. *Sociological Quarterly*, Vol. 48, Issue 3, p. 399 – 433.
- Turner, J.C. (1987). *Rediscovering the social group: A self– categorization theory*. Oxford: Next year.
- Woolf, K., Cave, J., Greenhalgh, T., Dacre, J. (2008). Ethnic stereotypes and the underachievement of UK medical students from ethnic minorities: qualitative study. *British Medical Journal (International Edition)*, Vol. 337, Issue 7670, p. 611–615
- Zhang, Q. (2010). Asian Americans Beyond the Model Minority Stereotype: The Nerdy and the Left Out. *Journal of International & Intercultural Communication*, Vol. 3, Issue 1, p. 20–37.
- Аринушкина, Н.С. (2004). Об определении и типах идентичности. *Мир Психологии: Научно-методический журнал Академии Педагогических и Социальных наук*, № 2 (38), с. 48–53.
- Асмолов, А. (2004). По ту сторону бессознательного. М.: Смысл.
- Баранова, Т.С. (1993). Теоретические модели социальной идентификации личности. *Социальная идентификация личности*. Под ред. В.А. Ядова. М.: Институт социологии РАН, с. 35–46.
- Барт, Ф. (2006). Этнические группы и социальные границы. *Социальная организация культурных различий / Сб. ст. М.: Новое издательство.*

- Герасимова, М. Г. (2001). Этническая толерантность и этнические стереотипы подростков. – В кн.: *Россия: трансформирующееся общество*. М.: КАНОН–пресс–Ц.
- Грушевицкая, Т.Г., Попков, В.Д., Садохин, А.П. (2003). *Основы межкультурной коммуникации*. М.: Юнити–Дана.
- Гулевич, О.А., Онучин, А.Н. (2002). Основные направления изучения эффектов межгруппового восприятия. *Вопросы психологии*, №3, 132–145.
- Гусева, О.Ю. (2003). Особенности развития этнической идентичности в процессе межкультурного взаимодействия и в ситуации моноэтнической среды. *Журнал прикладной психологии*, № 6, с. 38–43.
- Дробизева, Л. М. (2010). Идентичность и этнические установки русских в своей и иноэтнической среде. *Социологические исследования*, № 12, с. 49.
- Зверева, М.А. (2010). Психологические особенности взаимосвязи этнических автостереотипов и этнической идентичности в подростковом возрасте. *Электронный журнал PSYEDU.ru*. №3, Pieejams: http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2010/n3/Zvereva.shtml
- Левкович, В.П., Кузмицкайте, Л.Д. (1992). Формирование этнического сознания подростка в семье. *Психологический журнал*, Т. 13, № 6, с. 35–42.
- Микляева, А. В., Румянцева, П. В. (2008). *Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования*: Монография. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, с. 8–47.
- Московичи, С. (1995). Социальные представления: исторический взгляд. *Психологический журнал*, № 2, с. 3–14.
- Райе, Ф. (2000). Психология подросткового и юношеского возраста. СПб: Питер. Селезнева, Д.В. (2011). Этнические стереотипы русских и японских студентов. *Практическая этнопсихология: актуальные проблемы и перспективы развития*. с. 98–99.
- Солдатова, Г. У. (1998). Психология межэтнической напряженности. М.: Смысл.
- Стефаненко, Т.Г., Шлягина, Е.И., Ениколопов, С.Н. (1993). Методы этнопсихологического исследования. М.: Изд-во МГУ.
- Хотинец, Ю.В. (2001). К вопросу об основных подходах к изучению этничности в зарубежной и отечественной науке. *Мир психологии*, № 4, с. 135–146.

Peculiarities of Ethnical Stereotypes of the Youth from Mono and Multicultural Families

Summary

The aim of this research is to study the peculiarities of ethnical stereotypes of the youth from mono and multicultural families. For the research a question was raised: what are the peculiarities of ethnical auto and hetero stereotypes of the youth from mono and multicultural families? 344 youths from Latgale and Vidzeme regions took part in the research, out of which 126 – youths from Latvian monocultural families, 110 – youths from Russian monocultural families and 108 youths from multicultural families.

The results of the research showed that auto stereotypes of youths from Latvian monocultural families and Russian monocultural families are more positive than hetero stereotypes. The peculiarity of youths from Russian monocultural families is that they see the representatives of their ethnical group more social, witty, and easy to get on with and less caustic and aggressive than they are assessed by representatives of other groups. In the same time, they are less temperamental and intrusive, as well as less active. In turn, youths from Latvian monocultural families find the representatives of their ethnical group smarter and less hypocritical, arrogant and stubborn than they are assessed by the representatives of other groups. In the same time they are more accurate, active and aggressive and less intrusive, economical and caustic. Manifestation of ethnical stereotypes of the youth from multicultural families statistically significantly differs from manifestation ethnical stereotypes of the youth from monocultural families. In addition, in the most cases ethnical stereotypes of the youth from multicultural families are closer to stereotypes of youths from Russian monocultural families.

Key words: ethnical stereotypes, monocultural families, multicultural families, youth, Latvians, Russians.

FEATURES OF COPING BEHAVIOR IN ADOLESCENCE AND YOUNG ADULTHOOD

The paper discusses the concept of coping. It presents the review of studies of different approaches to the typology of coping strategies through which coping behavior is regulated. The age aspects of coping strategies and coping behavior in adolescence and young adulthood are considered. Analysis of coping with adverse life events in each age period indicates that in ontogeny one or the other coping method has no equivalent weight. The purpose of the research is to identify the individual psychological resources of the modern teenagers and young people, which defines features of his or her coping with adverse life events. Further perspectives for the empirical research of the features of coping behavior (or coping) in the two age groups are outlined.

Key words: coping behavior, coping strategies, adolescence, young adulthood.

In recent years the phenomena of coping behaviour acquired the worldwide interest which was resulted in a number of publications dedicated to researches of the given phenomena. The urgency of these problems is indisputable, since with the increasing number of frustrating, stressful situations in contemporary every-day life there is a need for a detailed, through examination of strategies of resolution and removal of threats of the various subjective difficulties faced by a person.

The fundamental theory in this field of psychological knowledge is the theory of stress and coping developed by Lazarus. In the context of this theory, the concept of “coping” is regarded as the activity of personality to maintain or preserve the balance between the demands of the environment and the resources that satisfy these requirements (Lazarus 1984).

In the ontogenesis, a particular way of coping does not have the equivalent weight. In the process of overcoming the difficulties of life in every age period a person can both get a new experience, to expand the range of behavioural repertoire, and to show the inadequacy of behaviour and reduce his or her own adaptive capacity.

The present paper suggests a theoretical research of coping behaviour of a person in periods of life, where there is an active development and the formation of coping style taking place. We are talking about adolescence and young adulthood.

The changing social situation of individual development is largely left an adolescent “face to face” with difficult life circumstances. In today’s world, not every adult can cope with the increasing number of economic, political, physical and other threats, not to mention the difficulties of the younger generation, whose social experience is immeasurably small and not always filled with experience of adults. Teens feel themselves particularly unprotected and vulnerable as they are developing coping skills, skills to resolve difficult situations in terms of deficit circumstances. Nevertheless, it is during adolescence where an active form of individual style of coping behaviour occurs (Kryukova 2005). The development of theoretical framework of coping in the process of its formation allows to find out the source of adolescents’ abilities, to identify a set of necessary and sufficient resources for development of adaptive coping, as well as adverse factors that can lead to maladaptive patterns of coping.

Adolescence is the critical period between childhood and adulthood, which is characterized by qualitative changes. Personality at this moment is going through, according to E. Spranger, awareness of his or her identity, the discovery of “Self”, the emergence of reflection (Spranger, 1928; cit. by Obuhova, 1999).

With the transition to adolescence there is a recession of dependence on adults. Sense of maturity that appears in adolescence, is expressed in the manifestation of the independent behaviour in familiar, everyday situations, decision of which does not give the teen too much difficulty. However, social support does not lose its role – if in primary school age children receive support from adults, then, beginning from the young adolescence, they receive support from peers. Taking the support from peers, teenagers form a “field” for developing communication skills. Social support of peers provides an adolescent with mental health, the realization that he or she is valued, and that he or she is a member of a social network with the mutual obligations that allow effectively cope with stressors. In communication with peers it is easier for teenager to satisfy his or her higher needs in self-affirmation, partnership, provision – receiving support.

Adolescence are puzzled finding ways to meet several needs, including: the need for security, which appears in belonging to a group, the need for independence, the need for affection and the need to develop the “Self”. Expansion of aid recipients, the inclusion of peers into the list allows them to find the objects of identification. In connection with the change of the dominant activity (from learning to intimate personal communication), the amount of communication with peers begins to exceed

communication with adults. Recourse for support to a coeval may satisfy the need for communication with peers. Expanding the number of assistants increases adaptability of the adolescent and facilitates the process of socialization, his/her entry into the big society.

In addition to the above, the period of maturation is characterized by a particular contradictory, and increasingly growing demands of the social environment reinforce emotional stress accompanied by manifestations of various conflicts and crisis situations, which in turn contributes to increased growth of irrational behaviors. Herewith adolescence is characterized not only by particularly sensitivity to stresses that entails various manifestations of maladjustment, but, as mentioned above, by sensitivity in the development of style (way) of coping behavior.

A period of youth is saturated with reflections on the possibilities of the potential implementation of the resources and personal self-realization, attempts to understand the place in society, awareness of the meaning of the proposed or implemented life program. It is also characterized by the need to take decisions on significant personal and professional issues in the situation of many choices. All of these conditions have put a person in a situation of motivational conflict, where the psychological comfort would depend on the individual opportunity to cope with the alarming, inconsistent with the usual ideas and information about the self, important people and events.

Of particular importance for the harmonious development of the personality of adolescent and youth on the stage of entry into adult life is the development of constructive coping strategies, their balance on cognitive, emotional and behavioural levels.

During these periods, adaptive coping mechanisms or mechanisms of non-coping with difficulties are being formed. Coping strategies encompass different orientations of a person. To cope with the situation, individuals either attack others, or try to get support from them, or run away from the situation, or set themselves apart from the problem, or confer a positive value to the situation, or focus on their emotional state and behaviour (the desire to keep their feelings and escape of such mistakes in future), or, finally, focus on solving the problem. In general, these strategies are mutually exclusive, but sometimes complement each other. Researches show that one in two people in difficult situations uses multiple strategies simultaneously.

Heim (Heim 1988) divided coping strategies into 3 main groups according to a degree of their adaptive capacity: adaptive – constructive, rela-

tively adaptive – relatively constructive, and non-adaptive – not constructive.

Adaptive coping is a behavior aimed at the analysis of the difficulties encountered and possible ways out of them, increase of self-esteem and self-control, a greater awareness of self-worth as a person, belief in the existence of his/her own resources to overcome difficult situations, emotional state with an active attitude towards difficulties. This is a behavior in which a person enters into partnership with significant (more experienced) people, seeks support in the immediate social environment or offers help to loved ones to overcome difficulties.

Maladaptive coping is a passive form of behaviour with the rejection of overcoming difficulties due to lack of belief in one's own abilities and intellectual resources with deliberate underestimation of troubles; depressed emotional state, a state of hopelessness, obedience and avoidance the other senses, the experience of anger and laying the blame on oneself and others; passivity, privacy, peace, isolation, desire to get away from the active interpersonal contacts, refusal to solve the problems.

Relatively constructive – relatively adaptive coping behaviours depend on the significance and severity of the situation. These forms of behaviour are designed to assess the difficulties in comparison with the other, giving special meaning to overcome them, faith in God and perseverance in the faith when faced with difficult problems; a behaviour that is directed either to the release of tension, emotional acting out, or to the transfer of responsibility to resolve difficulties to others; the behaviour characterized by the desire for a temporary departure from the solutions of problems with alcohol and drugs; immersion in a favourite activity, the journey, the performance of the deepest wishes.

The task of coping behaviour is either to overcome the difficulties, or to reduce their adverse consequences, or to avoid these difficulties, or simply tolerate, or even ignore their presence. When the situation is assessed as a man driven, an individual uses a strategy aimed at solving the problem. If the situation seems to be unchangeable, then he/she is likely to choose a strategy for managing emotional reactions.

Psychologists point out that a growing person should be provided with certain psychological means to resolve the age crises. In working with adolescence to overcome age-related and psychological situations many practical psychologists focus on the development of social skills, creating a high level of “I can.”

One of the theorists of cognitive direction in psychology A. Beck pointed out on the insufficiency of social skills and learning errors as reasons for ineffective behavior in a given situation. This direction is connected with adolescence socialization and difficulties overcoming due to social skills, especially communication (Beck 2011).

But there is another view, considering that for the personal development it is more important to help adolescence to feel “off” from society, from the existing forms of collectivity, that such a “departure from the external functioning, self-absorption is a necessary phase of personal development.” The awareness of the isolation helps a person to maintain his/her independent integrity (Kryukova 2005).

Thus, in each age period a human has some internal resources to optimally cope with life’s difficulties, but these resources can often remain unclaimed, if not deliberately focus on their identification and development (Sirota, Jaltonskij 1994).

Internal resource of adolescence helping to cope with life’s difficulties, is in part similar to the children, and is associated with the flexibility of thinking, behaviour and emotional response. This is manifested in the rapid development of new standards, mastery of skills, switching attention from one situation to another, in an emotional flexibility and protection work of the imagination. However, it is impossible to overestimate the importance of internal resources of adolescence. The value of the external factors of coping with difficult life situations for adolescence is much higher than that of the inner factors. It is the social and emotional support of important people that is an important factor in coping with difficult situations in the adolescence.

And also in the period of youth, as the beginning of entering into adulthood, the most important resource in coping behaviour is the ability to self-awareness of the psychological reality, the adoption of this reality, the understanding of one’s own capabilities and limitations in various areas of life.

Thus, it is important to understand what can be considered as an additional resource of coping of adolescence and youth, contributing to the search for effective solutions of problems and more productive and plastic coping (Ababkov, Perre 2004).

Studies on adolescent coping are often accompanied by a number of methodological difficulties. Highlighting this age group as a special, researchers, however, use the same theoretical foundations and approaches as in the study of coping in older age groups. Although it is clear that

coping behavior in the adolescent group is of particular characteristics and requires different approaches of the study. This is due to the dynamics and instability of psychology in this age period. More often it is not considered that adolescence are just learning ways to cope with psychological difficulties of life. In these circumstances, to consider coping as a kind of a stable model is not feasible. It is advisable to assume that the process of mastering coping behaviour, “learning” self-overcoming difficulties in adolescents is determined by a different set of resources than in adults. Comparing adolescent and adult in a difficult situation, you can see that the latter has much bigger baggage of social and intellectual experience. And if adults coping is largely a selection of already available ways of their overcoming social experience, then for an adolescent it is largely a kind of “creativity.”

In the researches based on the transactional model of coping developed by Lazarus-Folkman (Lazarus, Folkman 1984) evidences that children’s reactions to stressful events evolve along with the development of children were obtained (Knapp, Stark, and Spirito 1991). Australian authors Frydenberg and Lewis constantly received such age-related changes in the choice of coping strategies in researches, conducted with the application of the instrument ACS (Adolescent Coping Scale). The research results demonstrated the growing importance of situational and contextual determinants of coping (Frydenberg, Lewis 2004). Certain stressors are closely linked to specific periods of development. Growing up, teenagers rely more on internal forms of coping and less use such specific active coping as discussion with parents. Social support from peers increases steadily between 12 and 19 years. All these and similar researches have shown that during childhood, individuals gain direct and immediate acting style of coping through learning and observation. Less obvious and more sophisticated ways of coping can be learned in adolescence, when the meta-cognitive skills are becoming an integral part of the system of self-regulation (Boekaertis 2002).

It can be said that young people changing with age and maturity acquisition, become more aware of the changes around them and in themselves. Their developing capacity for self-reflection portends a better self-understanding (Znakov 2003) and structural changes in coping behavior in the future.

In conclusion we would like to outline the future prospects: Since this work is a theoretical research of coping behavior in adolescence and young adulthood, so in terms of further research the empirical study of

the characteristics of coping in these two age groups is of particular interest. This research shows the promise of the development of theoretical models of adolescents and young adults coping behaviors taking into account the diversity of resources and the prevalence of some of them. The researched model of the interaction of coping behavior and complex of personal and social resources can enrich the understanding of the psychological preconditions for the formation of productive coping strategies of adolescents and young adults, and can be used in researches of a variety of behavioural problems in these age groups. Also, the results of empirical studies can provide the opportunity to plan a focused strategy of adolescents support; researched patterns of coping, the use of internal and external resources can be widely applied in the practice of psychological counseling and can be the basis for the development of psychoprophylactic programs.

References

- Beck, A.T., Creed, T.A., Reissweber, J. (2011). *Cognitive Therapy for Adolescents in School Settings* Guilford Press.
- Boekaertis, M. (1996). "Coping with Stress in Childhood and Adolescence." In: Zeidner, M., Endler, N., ed. *Handbook of Coping: Theory. Research. Applications*. N.Y.: Wiley & Sons. pp. 452-484.
- Heim, E. (1988). Coping and Psychosocial Adaptation. *Journal of Mental Health Counseling*. Vol. 10. pp. 136-144.
- Folkman, S., Lazarus, R. S. (1998). Coping as a Mediator of Emotion. *Journal of Personal and Social Psychology*. Vol. 54. pp. 466-475.
- Frydenberg, E. (2004). Coping Competencies. *Theory into Practice*. Vol. 43. № 1. pp. 14-22.
- Frydenberg, E., Lewis, R. (1991). Adolescent coping styles and strategies. Is there functional and dysfunctional coping? *Australian J. of Guidance and Counseling*. № 1, pp. 35-43.
- Knapp, L.G., Stark, L.J., Spirito, A. (1991). Assessing Coping in Children and Adolescents: Research and Practice. *Educational Psychology Review*. Vol. 3. № 4.
- Абабков, В.А., Перре, М. (2004). *Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии*. Санкт-Петербург: Речь.
- Крюкова, Т. Л. (2005). Возрастные и культурные различия в стратегиях совладающего поведения. *Психологический журнал*. Том 26.
- Lazarus, R.S., Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. N.Y: Springer Publishing House.
- Обухова, Л. Ф. (1999). *Возрастная психология*. Москва: Российское педагогическое агентство.

Сирота, Н.А., Ялтонский, В.М. (1994). Копинг—поведение и психопрофилактика психосоциальных расстройств у подростков. *Обзор психиатрии и медицинской психологии* — 1994. — № 1. — С. 63–74.

Знаков, В.В. (2003). Психология субъекта как методология понимания человеческого бытия. *Психологический журнал*. Т. 24. № 2. С. 95–106.

Stresa pārvarēšanas uzvedības īpatnības pusaudžiem un jauniešiem

Копсавилкумс

Rakstā tiek izskatīts stresa pārvarēšanas (kopinga) jēdziens. Iesniegts pētījumu pārskats par dažādām pieejām stresa pārvarēšanas stratēģiju, kas regulē stresa pārvarēšanas uzvedību, tipoloģijai. Izskatīti stresa pārvarēšanas stratēģijas un stresa pārvarēšanas uzvedības vecuma aspekti pusaudžu un jauniešu vecumā. Dzīves grūtību pārvarēšanas analīze katrā vecuma periodā norāda, ka dažādiem stresa pārvarēšanas veidiem ontogēnēzē nav vienādas nozīmes. Pētījuma mērķis ir atklāt mūsdienu pusaudža un jaunieša psiholoģiskos resursus, kas nosaka viņa nelabvēlīgu dzīves notikumu pārvarēšanas uzvedības īpatnības. Tiek iezīmētas šo divu vecumposmu empiriska stresa pārvarēšanas uzvedības (kopinga) īpatnību pētījuma turpmākās perspektīvas.

Atslēgas vārdi: stresa pārvarēšanas uzvedība, stresa pārvarēšanas stratēģijas, pusaudžu un jauniešu vecums.

LAULĪBAS PĀRKĀPUMU KAUZĀLO ATRIBŪCIJU ĪPATNĪBAS SIEVIETĒM UN VĪRIEŠIEM

Latvijas statistika rāda, ka neskatoties uz pozitīvām izmaiņām noslēgto laulību skaitā, pēdējo gadu laikā ir novērojama tendence uz stabili laulības šķiršanu palielinājumu. Dati liecina, ka 2003. gadā no noslēgtajām laulībām puse tika šķirtas, bet 2011. gadā šis skaitlis palielinās par trešdaļu. Pētījumi liecina, ka pusē gadījumā šķiršanās dažādās kultūrās notiek tieši partneru neuzticības dēļ. Pēc sava stresa intensitātes neuzticība tiek pielīdzināta vardarbībai ģimenē vai ilgstošam partnera alkoholismam. Sociālās psiholoģijas teorija uzsver, ka cilvēkam ir tieksme meklēt izskaidrojumu notikumiem, kuriem ir negatīva nozīme vai arī netipiskām situācijām, un kā vienu no šādām situācijām cilvēka dzīvē var minēt laulības pārkāpumu. Šī pētījuma mērķis ir izpētīt laulības pārkāpumu kauzālo atribūciju saturu un īpatnības sievietēm un vīriešiem, atklājot pārkāpumu satura izpratni un atributīvo procesu īpatnības attiecībā uz savu un citu grupu. Pētījuma gaitā tika pārbaudīti divi pētījuma jautājumi: 1) kāds ir laulības pārkāpumu kauzālo atribūciju saturs sievietēm un vīriešiem; 2) vai pastāv atšķirības starp sieviešu un vīriešu laulības pārkāpumu kauzālajām atribūcijām? Pētījumā tika pielietota kvantitatīvā INFQ aptauja un kvalitatīvā kontentanālizē metode. Pētījuma rezultāti liecina, ka laulības pārkāpuma izskaidrošanā respondenti izmanto objektvērsto un iekšējo atribūciju, tomēr kvalitatīvās analīzes dati uzrāda vairākas nozīmīgas atšķirības starp dzimumiem laulības pārkāpumu kauzālo atribūciju saturā.

Atslēgas vārdi: laulības pārkāpums, kauzālās atribūcijas, dzimumatšķirības.

Pirmie, kas veic ārī laulības uzvedības pētījumus ir zinātnieki Alfreds Kinsijs, Vardells Pomerijs un Klaidis Martins 1948. gadā (Kinsey, Pomeroy, Martin 1948). Pētījuma rezultāti liecināja, ka ap 50 % vīriešu uzrādīja, ka viņiem ir bijuši ārī laulību sakari ar neprecētām sievietēm. Pētījuma dati atklāja, ka laulības pārkāpšana biežāk sastopama starp jaunākiem vīriešiem, augstāki laulības pārkāpumu rādītāji ir zemākos sociāli-ekonomiskajos sabiedrības slāņos, mazāk ir sastopamas reliģiskajās un lauku populācijās (Kinsey, Pomeroy, Martin 1948).

1953. gadā šie paši zinātnieki veica līdzīgu pētījumu, taču šoreiz fokusā bija sievietes seksuālā uzvedība. Pētījuma dati liecināja, ka 26 % sieviešu ir bijuši ārī laulības dzimumsakari (Kinsey, Pomeroy, Martin, Gebhard 1953).

Kopš tā laika bija veikti ārkārtīgi daudzi pētījumi dažādās pasaules valstīs saistībā ar minēto problēmloku; pētījumi rāda, ka vīrieši pārkāpj laulību 35–75 % gadījumu, bet sievietes 20–69 % gadījumu, kas liecina, ka vīrieši biežāk ielaižas ārļaulības sakaros (Habben 2000). Taču pētījumi, kuros laulības pārkāpšanas izpratne tiek definēta ne tikai ar seksuālajām darbībām, bet paplašina to ar emocionāliem pārdzīvojumiem, iemīlēšanos, intimitāti u.c. parāda, ka 40 % gadījumu respondenti uzskata, ka ir pārkāpuši laulību, kaut arī “nekad nav mīlējušies ar citu personu” (Glass, Wright 1985).

Maikovičs, veicot starpkultūtu pētījumu par amerikāņu un japāņu sievietēm, atklāja, ka atšķirības parādās ne pārkāpumu biežumos, bet attieksmē pret pašu laulības neuzticību. Konservatīvajā japāņu sabiedrībā attieksme bija noraidošāka, atšķirībā no liberālās Amerikas (Maykovich 1976). Turklāt atļaujošāka attieksme pret ārļaulības sakariem ir vīriešiem, salīdzinājumā ar sievietēm; jaunākiem cilvēkiem, salīdzinājumā ar vecākiem; izglītotiem indivīdiem no vidējiem vai labklājīgākiem sociālajiem slāņiem; nereliģiskām un pilsētas kopienām (Buunk, Bakker 1995; Sprecher, Regan, McKinney 1998). Pētāmie uzskata, seksuāli-emocionālās attiecības ir nepieņemamas, salīdzinājumā ar citiem ārļaulības attiecību veidiem, piemēram, seksuālās attiecības vai emocionālā pieķeršanās bez fiziska kontakta (Glass, Wright 1985).

Tā kā pats laulības pārkāpuma fenomēns ir gan starpdisciplinārs, gan daudzdimensionāls, arī tipoloģija nav vienota. Literatūrā var sastapt: vienas nakts sakarus, ilglaicīgas attiecības, flirtēšanu un dziļu pieķeršanos, emocionālos sakarus un seksuālās dēkas, on-line sakari, attiecības darbā, seksuālās darbības u.c. (Zare 2011). Tomēr vispārpieņemtais un populārākais iedalījums ir šāds: fizisks laulības pārkāpums, emocionālie sakari un kombinētie laulības pārkāpuma veidi (Glass, Wright 1992).

Habbens (Habben 2000) savā teoriju pārskatā izveido laulības pārkāpumu tipoloģiju. Viņš secina, ka laulības pārkāpumu var sadalīt pēc attiecību ilguma: īslaicīgas – ilglaicīgas (Leigh 1985; Pittman 1989), pēc attiecību veida: seksuālās – emocionālās (Glass, Wright 1992), pēc partnera iesaistīšanās pakāpes: partneris zina/nezina par partnera paralēlajām attiecībām (Brown 1991; Luster mann 1997; Lawson 1988), pēc kompensācijas veida: emocionālais – fiziskais, pēc lēmuma pieņemšanas pakāpes: impulsīvs, neapzināts – izvērtēts lēmums (Pittman 1989; Kyбep 1969, kā minēts Лысова 2003).

Var šķist, ka laulības pārkāpumam tradicionāli ir spontāns raksturs, bet analizējot to detaļās, ir redzams, ka seksuālajam scenārijam vienmēr

ir divi aspekti: ārējais (starppersonu, kontekstuālais, kas paredz gatavību uz seksuālo aktivitāti, labvēlīgu situāciju) un iekšējais (fiziskais stāvoklis, motivācija). Šie iekšējie uzvedības scenāriji balstās uz indivīda vērtību sistēmu par laulību un ģimeni (Лысова 2003).

Starp svarīgākajiem faktoriem, kas ietekmē ārlaulības uzvedību, pētnieki min *attiecību kvalitāti*, ko bieži vien raksturo neapmierinātība vai izjūta, ka laulība ir nelaimīga, neveiksmīga. Pētījumi liecina, ka vīrieši izmanto neapmierinātību ar laulību kā attaisnojumu savai uzvedībai, bet sievietes to uzskata par svarīgu faktoru, kas ietekmē sievietes iesaistīšanos ārlaulības sakarā, it īpaši meklējot emocionālos pārdzīvojumus. Interessants ir fakts, ka neapmierinātība ar laulību var būt gan iemesls ārlaulības attiecībām, gan sekas (Buunk, Bakker 1995).

Kā atsevišķs faktors tiek definēta *seksuālā neapmierinātība*, kas ir mijattiecībās ar kopējo attiecību kvalitātes novērtējumu – paaugstinoties konfliktiem, krīzēm, vajadzībām, krītas vēlme pēc tuvības un interese par seksu (Лысова 2003). Gan antropologi, gan sociologi, gan psihologi ir nonākuši pie viennozīmīga secinājuma, ka seksualitātes fizioloģiskajam komponentam ir liela nozīme ārlaulības seksuālās uzvedības interpretācijā. Vīrietis ir vairāk tendēts uz seksuālo daudzveidību, kas paaugstina viņa reproduktīvo veiksmi, bet sagaida no partneres uzticību, kas izslēdz cita vīrieša apaugļošanas iespējas. Savukārt sievietes ir ieinteresētas viena vīrieša uzmanības saglabāšanā, lai nodrošināt vīrieša resursu piesaisti sev un saviem pēcnācējiem (Schackelford, Buss 1997).

Citi zinātnieki uzsver, ka svarīgākais faktors ir *pirmslaulības pieredze*. Sievietes, kurām nav bijis pirmslaulības sekss, nav tendētas laulības laikā meklēt ārlaulības sakarus. Turklāt pašai *seksuālai pieredzei* kā tādai ir liela nozīme. Ja ārlaulības sekss ir bijis veiksmīgs, tas pats par sevi tiek uztverts kā faktors, kas veicina iesaistīšanos arī citos ārlaulības sakaros. Arī citu cilvēku ārlaulības pieredze var kalpot par paraugu, kas veicina atdarināšanu (Atwaters 1982).

Kā papildus faktori tiek izdalīti: *bailes būt noraidītam, zems pašvērtējums, negatīvs ķermeņa tēls, bailes no neveiksmes, "novērotāja" efekts, seksualitātes represija, nereālistiskās gaidas, pretestība izmaiņām un jauninājumiem, nepatika pret partneri, laulāto konflikts*. Šie faktori ir iekšējie, bet tiek projicēti uz laulāto partneri, saasinoties kādai seksuālai problēmai, kompensācijai tiek meklēts jauns partneris (Лысова 2003).

Genders un dzimums tiek izdalīts kā viens no atslēgas faktoriem, kas ietekmē laulības pārkāpumus; tas iekļauj sevī lomu sadali, varas un resursu sadalījumu ģimenē (Лысова 2003). Salīdzinot ar gendera piederību, tādi

sociāli demogrāfiskie rādītāji, kā vecums, izglītības un ienākumu līmenis, politiskie vai reliģiskie uzskati, mazākā mērā ietekmē ārļaulības aktivitāti (Scakelford, Buss 1997).

Kā tika noskaidrots, neuzticības kontekstā dzimums ir bijis arī visvairāk pētītais mainīgais lielums (Ruza, Ruza 2010). Agrākie pētījumi liecina par ievērojamu dzimuma faktora ietekmi. Regresijas analīze, kurā tika izmantots "laulības pārkāpumu sakaru" absolūtais skaitlis kā atkarīgais mainīgais un vecums un dzimums kā neatkarīgais mainīgais, parādīja dzimuma kā sakaru skaita prognozējošā faktora noteicošo lomu (Lawson, Samson 1988, kā minēts Ruza, Ruza 2010).

Var apgalvot, ka pastāv dažas konstantas genderu atšķirības saistībā ar laulības pārkāpumiem, kuras pierāda daudzi empīriski pētījumi, piemēram, vīrieši biežāk par sievietēm ielaižas ārļaulības dēkās vai viņiem ir vairāk partneru (Blauenstein, Schwartz 1983). Vīrieši izrāda lielāku interesi un vēlēšanos stāties ārļaulības sakaros, lielāku aktivitāti ārļaulības partneru meklējumos un zemāku nosodījuma līmeni par laulības pārkāpumu, salīdzinājumā ar sievietēm (Oliver, Hyde 1993; Buunk, Backer 1995); vīriešu attieksme pret seksu ārpus laulības nav tik aizspriedumaina (Liberman 1988; Thompson 1984). Vīriešu aktīvā ārļaulības uzvedība tiek saistīta ar poligāmās dabas īpatnībām, kas ietekmē sabiedrībā valdošos uzskatus par normām vīrieša un sievietes lomas izpratnē (Prins, Buunk, Van Yperen 1993). Daudzkārt zinātnieki to skaidro ar vīriešu testosterona līmeni, kas stimulē seksuālo interesi, citi izskaidro šādu aktivitāti ar evolucionāri-bioģisko teoriju, kas paredz, ka iesaistoties dzimumattiecībās ar dažādām sievietēm, vīrieši nodrošina iespējami lielāko pēcnācēju skaitu. Sievietes ir ieinteresētas vienā partnerī, nodrošinot sevi un savus pēcnācējus ar izdzīvošanai nepieciešamajiem resursiem (Munsch 2012).

Saskaņā ar atribūcijas teorijas pamatprincipiem, cilvēks vienmēr mēģina izskaidrot, kāpēc pasaulē notiek noteiktas parādības. Tā kā kauzālās atribūcijas jēdziens ir saistīts ar pasaules izziņāšanu, it īpaši atributīvo procesu iedarbina netipiskas situācijas, negatīvas ar turpmākām nozīmīgām sekām. Personai ir svarīgi izprast cēloņus šādām situācijām, lai nākotnē būtu iespējams no tām izvairīties, tādā veidā kontrolējot apstākļus, kuros indivīds nonāk (Winer 1986, kā minēts Kleine 2007). Kā viena no šādām netipiskām, negaidītām un negatīvām situācijām kalpo laulības pārkāpšana, kas ģimenē tiek pārdzīvota kā smags stress un pārbaudījums.

Kauzālo atribūciju pētījumi ir nozīmīga sociālās psiholoģijas joma; daudzos literatūras avotos atribūcija tiek izcelta kā sociālpsiholoģijas pamatproblemātika. Svarīgākie atribūcijas pētījuma loki ir starppersonu

atribūcija, pašutveres atribūcija un vispārējās atributīvā procesa likum-sakarības. Uzvedības cēloņu piedēvēšana ne vienmēr ir precīza, un notiek kā sociālā objekta “raksturojums” izejot no dažādām attiecībām ar citiem objektiem; līdz ar to var runāt par vienas informācijas izdalīšanu par kādu sociālo objektu no citas. Krievu literatūras avotos ir sastopams termins “sociālā izdalīšana” (Юревич 2006).

Pirmo vienkāršāko atribūcijas teoriju izstrādāja Haiders (Heider) – rīcības analīzes pieeju, kurā Haiders nosauc cilvēkus par “naiviem zinātniekiem”. Savā teorijas pamatā Haiders izvirza pieņēmumu, ka cilvēks meklē izskaidrojumu apkārtējās vides notikumiem, lai paredzēt un kontrolēt šādas rīcības atkarīgos nākotnē. Cēloņus Haiders iedala pēc to “kauzālā lokusa” jeb centra iekš vai ārpus indivīda. Savos kauzalitātes izskaidrojumos Haiders pievēršas atbildības līmeņa apzināšanai par kādas noteiktas uzvedības cēloņiem. Pēc atbildības līmeņa Haiders izdala: asociāciju – atbildību par rīcību, kurā pats indivīda nav cēloniski iesaistīts, kauzālo atbildību jeb rīcību, kurā indivīds ir iesaistīts, bet negrasījās to darīt, paredzamību – uzvedību, kuras sekas indivīds varēja paredzēt, un attaisnojamo uzvedību – uzvedības veidu, par kuru indivīds ir atbildīgs, bet tā ir attaisnojama ar apstākļiem (Kleine 2007).

Vainers izskaidro atribūcijas, izmantojot kauzālās dimensijas: lokus, stabilitāte, vadāmība un globāls/specifisks. Tā lokus norāda, kādi faktori tiek izvēlēti skaidrojumam – iekšējie vai ārējie; stabilitāte variē no stabila (nevariāta) uz nestabila (variāta); vadāmība norāda uz apzinātās ietekmes līmeni pār notikumu (Weiner 1985, kā minēts Graham, Weiner 1987). Turklāt savu pētījumu rezultāta Vainers nonāca pie secinājuma, ka atribūcijas process nenotiek pastāvīgi, bet gan šī atributīvā domāšana ir spontāna, un tās galvenie faktori ir: negaidīti notikumi un situācijas, kad mērķis netika sasniegts (Hewstone, Fincham 2001).

Viena no populārākajām atribūciju teorijām ir Harolda Kellijs kauzālās atribūcijas teorija (Kovariācijas modelis). Tā tiek uzskatīta par normatīvo, kas demonstrē, kā indivīdam būtu jāizdara pareiza un korekta atribūcija (Hewstone, Fincham 2001). Kellijs izveido trīsdimensionālo modeli. Viņš izdala trīs tipiskākos izskaidrojumu veidus, kurus izmanto cilvēki, lai saprast citu un savas uzvedības cēloņus: uz subjektu virzīta, uz objektu virzīta un uz apstākļiem virzīta. Šie trīs elementi veido “kauzālo telpu”, kuru raksturo “validitātes kritēriji”: līdzība, atšķirība un atbilstība. Pēc šiem kritērijiem Kellijs piedāvā dažādas kombinācijas, kuras precīzi norāda uz noteiktu atribūcijas veidu, kura būtu adekvāta noteikta notikuma vai uzvedības skaidrojumā (Андреева 1997). Tādējādi, ja parādās

izmaiņas divos objektos, šīs izmaiņas tiek uztvertas kā cēloņsakarības. Taču, kaut arī izmaiņu reālie cēloņi var būt vairāki, cilvēks izvēlās parasti kādu vienu, un šī izvēle nav apzināta, bet gan to ietekmē tādi faktori, kā šī brīža prioritātes vai pieejamā informācija, kas izpaužas kā konfigurācijas princips (Андрюенко, Слостенин 2004).

Organizacionālajās zinātnēs daudzu nianšu izpratnei darba attiecībās tiek izmantota divvērtīgās atribūcijas teorija *relational (dyadic) attribution* – t.i. attiecību atribūcija, kauzālās atribūcijas veids, kurš nav klasificējams kā iekšējā vai ārēja atribūcija, un nav arī minēto atribūcijas veidu kombinācija, bet gan atribūcijas veids, kas tiešā veidā izriet no divu partneru interakcijas, to nevar reducēt uz viena partnera uzvedību vai personības īpašībām (Eberly, Holley, Johnson, Mitchell 2011).

Runājot par atribūcijas kļūdām, tās var iedalīt divos lielos blokos: fundamentālās (kognitīvās) un motivācijas (jeb vajadzību) deformācijas. Motivācijas kļūdas saistās ar pašapziņu un vēlmī saglabāt sevi pozitīvākā veidolā, izvērtējot savu un citu uzvedību. Fundamentālās kļūdas saistās ar informētības līmeni par notikumu vai uzvedību un kognitīvajiem procesiem atribūciju veidošanā. Svarīgākais, ka izmantojot atribūcijas kļūdas teorijas var pašu kauzālās atribūcijas procesu aprakstīt daudz pilnīgāk nekā to var izdarīt normatīvās teorijas kompleksā (Hewstone, Fincham 2001).

Atribūciju teorijas ietveros “kļūda” (*bias, error*) netiek saprasta kā atkāpe no normatīvā modeļa vai arī atšķirība no pieņemtā kritērija vai lieluma, tai ir visai relatīva nozīme; “kļūda” tiek izprasta drīzāk kā deformācija vai aizspriedums (Fiske, Taylor 1991, kā minēts Hewstone, Fincham 2001). Kļūdaina atribūcija ietekmē cilvēka attieksmi pret atribūcijas objektu, kas savukārt var iespaidot faktisko rīcību, kas ir vērsta pret šo objektu. Tā, piemēram, cilvēki, kas izskaidro nabadzību un bezdarbu ar dispozicionāliem cēloņiem (“Viņš ir nabadzīgs, jo ir slinks”), izvēlās piekrist politikai, kas nav empātiska un aktīva attiecībā pret trūcīgo iedzīvotāju slāni, viņi pretojas jebkāda palīdzības sniegšanai minētai sociālajai grupai (Feather 1983; Furnham 1982; Pandey et. al. 1982; Wagstaff 1983; Zucker, Weiner 1993, kā minēts Майерс 2002).

Izprotot laulības pārkāpumu kauzālās atribūcijas, var izveidot objektīvus, reālistiskus priekšstatus par laulības pārkāpuma īpatnībām katram dzimumam, kas ļauj krīzē nonākušajiem partneriem, nezaudējot sevi zemajā pašvērtējumā un depresijā, saglabāt laulību un partneri, izvairoties no liekās agresijas, formējot adekvātu taktiku par savu uzvedību, lai pieņemt pareizo lēmumu par turpmāko attiecību attīstību (Васильева, Хмарук 1999).

Pētījuma mērķis

Pētījuma mērķis ir izpētīt sieviešu un vīriešu laulības pārkāpuma kauzālo atribūciju saturu un īpatnības. Pētījuma gaitā tika pārbaudīti vairāki pētījuma jautājumi: 1) kāds ir laulības pārkāpumu kauzālo atribūciju saturs sievietēm un vīriešiem; 2) vai pastāv atšķirības starp sieviešu un vīriešu laulības pārkāpumu kauzālajām atribūcijām, izvērtējot sava dzimuma un cita dzimuma grupas laulības pārkāpumu iemeslus, vai parādās atributīvo procesu kļūdas.

Metode

Dalībnieki

Pētījumā piedalījās 90 respondenti (51 sieviete un 39 vīrieši), vecumā no 19–63 gadiem esoši vai neesoši attiecībās no dažādām Latvijas pilsetām: Rīga, Daugavpils, Ventspils, Krāslava, Bauska un Jelgava, kuri ir nodarbināti dažādās sfērās, ar atšķirīgu izglītības līmeni. Pēc vecuma sieviešu grupa tika sadalīta šādās vecuma grupās: 31% vecumā no 19 līdz 30 gadiem, 49% no 30 līdz 50 gadiem un 20% vecumā virs 50 gadiem. Vidējais sieviešu grupas vecums ir 37,7 gadi, minimālais vecums ir 19, bet maksimālais 60 gadi. Vīriešu grupas vidējais vecums ir 38,3 gadi, minimālais vecums ir 20, maksimālais 63, šādās vecuma grupās: 30% no 20–30 gadi, 46% vecumposmā 30–50 gadiem, 23% vecumposma grupā virs 50 gadiem. Pēc χ^2 ($\chi^2=38,43$, $\alpha=0,589>0,05$) pēc vecuma kritērija grupas ir ekvivalentas. Tika noskaidrots, ka 14% sieviešu šobrīd neatrodas attiecībās, 37% sieviešu grupas respondentu ir romantiskās attiecības, laulībā atrodas 49% sieviešu. No vīriešu grupas respondentiem 23% šobrīd nav attiecību, 21% atrodas romantiskajās attiecībās, 56% no vīriešiem atrodas laulībā. Pēc attiecību veida sadalījuma ($\chi^2=3,383$, $\alpha=0,184>0,05$) grupas ir ekvivalentas.

Procedūra

Anketēšana lielākoties norisinājās distancēti. Aptaujas tika nosūtītas pa e-pastu, kā arī tika sameklēti respondenti dažādos interneta forumos. Dažās organizācijās aptaujas respondentiem tika iesniegtas personīgi, respondenti piedalījās anketēšanā grupās (5–10 cilvēki). Respondenti tika informēti par pētījuma mērķi un par datu anonimitāti un konfidencialitāti. Diemžēl atsaucība no respondentu puses tiek novērtēta kā zema – daudzi attiecās piedalīties, uzzinot par pētījuma mērķi, citi atteicās pēc iepazišanās

ar aptauju. Jāatzīmē, ka tēmas specifika, neskatoties uz brīviem valdošiem sabiedrībā uzskatiem, joprojām paliek par nevēlamu apspriešanai, it īpaši tas tiek attiecināts uz vīriešiem.

Instrumentārijs

Pētījuma kvantitatīvajā daļā tika izmantota metodikas “*Laulību pārkāpumu aptauja INFQ*” (*Infidelity Questionary*), kuru 2006. gadā izstrādāja Zuhail Yencery un Dogan Kokdemir, Latvijas adaptētais variants (Ruža, Ruža 2010). Aptauja sastāv no 24 verbāliem apgalvojumiem, kurus respondentam ir jānovērtē pēc Likerta skalas no 1 (“pavisam nenozīmīgs iemesls”) līdz 5 (“ļoti svarīgs iemesls”). Minētie apgalvojumi faktoranalīzes rezultātā tika apvienoti sešās iespējamo laulības pārkāpumu iemeslu grupās jeb skalās: leģitimitāte (likumība), kārdinājums, normalizācija, seksualitāte, sociālā vide, jaunu izjūtu meklēšana.

Kvalitatīvajā daļā respondentiem bija jāatbild uz trīs atvērtiem jautājumiem: “Formulējiet saviem vārdiem, kas ir laulības pārkāpums. Uzrakstiet trīs svarīgākos iemeslus, kāpēc sieviete krāpj savu partneri. Uzrakstiet trīs svarīgākos iemeslus, kāpēc vīrieši krāpj savu partneri.” Kvalitatīvās daļas datu analīzei pielietota kontentanalīze, salīdzināšanai tika izmantots Pīrsona neparametriskais χ^2 .

Rezultāti

Lai pārbaudīt pirmo pētījuma jautājumu, kāds ir laulības pārkāpumu saturs sievietēm un vīriešiem, tika veikta kvalitatīvās pētījumu daļas datu kontentanalīze.

1. tabula
Jautājuma “Kas ir laulības pārkāpšana?” respondentu verbālo atbilžu kontentanalīze un salīdzinājums starp grupām pēc χ^2

Kategorija	Vīrieši (n=39)		Sievietes (n=51)		χ^2	α
	f	f (%)	f	f (%)		
Seksuālais aspekts	12	31	20	35	0,145	0,806
Emocionālais aspekts	7	18	12	21	0,092	0,806
Morālais aspekts	9	23	15	26	2,399	0,301
Attiecību aspekts	6	15	10	18	0,053	0,818

Pastāv statistiski nozīmīga atšķirība, ja * $\alpha < 0,05$ ** $\alpha < 0,01$

Rezultāti liecina, ka gan sievietes, gan vīrieši skata laulības pārkāpumu primāri kā fizisko vai seksuālo kontaktu ar citu personu, kas tiek uztverta kā nodevība un ciešanas, taču abu grupu respondenti uzsver arī emocionālā pārdzīvojuma nozīmi un uzskata, ka laulības pārkāpums ir cieši saistīts ar attiecību turpmāko attīstību (pārtraukšanu, jaunu attiecību uzsākšanu u.c.). Starp grupām laulības pārkāpuma definēšanā atšķirības neparādās.

2. tabula

Respondentu verbālo atbilžu kontentanalīzes rezultāti par laulības pārkāpumu iemesliem (2. un 3. jautājums) un salīdzinājums pēc χ^2

Kategorijas	Sievietes		Vīrieši		χ^2	α
	f	f (%)	f	f (%)		
Neapmierinātība ar partneri	67	24	45	17	3,905	0,053
Neapmierinātība ar attiecībām	44	16	37	14	0,421	0,547
Personīgie iemesli	38	14	20	8	5,086*	0,026
Atriebība	33	12	13	5	8,225**	0,004
Iemesli citā personā	22	8	22	8	0,145	0,751
Stimulācija	21	8	38	14	6,964**	0,008
Seksuālā neapmierinātība	20	7	31	12	3,593*	0,042
Sociālā vide	11	4	4	2	2,923	0,087
Apstākļi	9	3	15	6	2,009	0,156
Kārdinājums	9	3	22	8	6,745**	0,009
Normalizācija	0	0	16	6	17,703**	0,000

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības, ja * $\alpha < 0,05$ ** $\alpha < 0,01$

Rezultātu analīze rāda, ka par primāro iemeslu laulības pārkāpumiem gan sievietes, gan vīrieši uzskata neapmierinātību ar partneri un/vai attiecībām. Tam seko sieviešu neuzticības personīgie iemesli (finanses, nauda, vēlme dibināt jaunas attiecības, pašaplicināšanās, vēlme justies jaunai un iekārotai u.c.) un atriebība (par krāpšanu vai aizvainojumiem un sliktu attieksmi). Abu šo kategoriju novērtējumā pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības (“personīgie iemesli” $\chi^2=5,086$ $\alpha=0,026 < 0,05$; “atriebība” $\chi^2=8,225$ $\alpha=0,004 < 0,01$), un tie tiek novērtēti kā izteiktāki sievietēm, salīdzinājumā ar vīriešiem. Savukārt vīriešu laulības pārkāpuma iemesli, tiek saistīti ar stimulāciju un seksuālo neapmierinātību (vēlmi pēc daudz-

veidības, jaunajām izjūtām, baudas un asu izjūtu meklējumi u.tml.). Šīs kategorijas tiek novērtētas kā izteiktākas vīriešiem un šīs atšķirības ir statistiski nozīmīgas (“stimulācija” $\chi^2=6,964$ $\alpha=0,008<0,01$; “seksuālā neapmierinātība” $\chi^2=3,594$ $\alpha=0,042<0,05$). Turklāt statistiski nozīmīgas atšķirības parādās kategorijas “kārdinājums” novērtējumā (sievietēm $f=9, 3\%$; vīriešiem $f=22, 8\%$), tas ir izteiktāks vīriešu neuzticības iemesls ($\chi^2=6,745$ $\alpha=0,009<0,01$.) Kategorija “normalizācija” (polīgāma daba, normāla uzvedība u.tml.) parādās tikai attiecībā uz vīriešu grupu un nav attiecināma pret sievietēm vispār ($\chi^2=17,703$ $\alpha=0,000<0,01$).

Līdz ar to var teikt, ka primārie iemesli par laulības pārkāpumu gan vīriešiem, gan sievietēm tiek iznesti uz “ne-subjektīvo” līmeni jeb iemesli tiek meklēti partnerī vai attiecībās. Tikai tad seko iemesli, kurus var definēt kā iekšējās atribūcijas izpausmes – vīriešiem tās saistās ar pašapliecināšanos, vēlmju pēc daudzveidības, brīvības realizāciju, godkāri, bet sievietēm ar finansiālā stāvokļa uzlabošanu, jaunu attiecību uzsākšanu, vēlmi justies jaunai u.c. Zīmīgi ir tas, ka vismazākā nozīme ir ārējās atribūcijas izpausmei, piemēram, apstākļiem un sociālās vides faktoriem, normalizācija vai pavadināšanas momentam.

Lai atbildētu uz otro pētījuma jautājumu: vai pastāv atšķirība starp sieviešu un vīriešu laulības pārkāpumu iemesliem, tika izmantota “Laulības pārkāpumu aptauja INFQ”, kvantitatīvajiem datiem tika piemērota statistiskā kritēriālā analīze.

3. tabula

Grupu salīdzinājums par sieviešu (S) un vīriešu (V) laulības pārkāpumu kauzālajām atribūcijām pēc t–Stjūdenta kr. neatkarīgajām izlasēm

INFQ skalas par sievietēm	Sievietes (S), n=51		Vīrieši (S), n=39		F	α (F)	t	α (t)
	M	SD	M	SD				
Legitimitāte	16,00	3,00	15,44	2,95	0,021	0,884	0,890	0,376
Seksualitāte	13,63	3,16	13,41	3,21	0,001	0,976	0,321	0,749
Jaunas izjūtas	12,00	4,09	12,54	3,69	0,249	0,619	-0,645	0,521
Sociālā vide	10,88	3,62	10,95	3,62	0,125	0,724	-0,086	0,932
Kārdinājums	10,10	3,25	10,77	3,88	2,102	0,151	-0,892	0,375
Normalizācija	9,22	3,25	10,56	3,34	0,190	0,664	-1,929	0,057

3. tabulas turpinājums

INFQ skalas par vīriešiem	Sievietes (V), n=51		Vīrieši (V), n=39		F	α (F)	t	α (t)
	M	SD	M	SD				
Leģitimitāte	16,29	3,15	15,08	4,35	5,484*	0,021	1,476	0,145
Seksualitāte	16,06	2,72	14,54	3,85	3,187	0,078	2,196*	0,031
Jaunas izjūtas	14,96	3,54	13,46	4,10	2,076	0,153	1,857	0,067
Kārdinājums	13,59	3,38	12,44	4,14	2,884	0,093	1,455	0,149
Sociālā vide	12,24	3,63	10,44	3,38	1,018	0,316	2,411*	0,018
Normalizācija	11,06	3,53	10,23	3,59	0,243	0,623	1,095	0,276

Pastāv statistiski nozīmīga atšķirība, ja * $\alpha < 0,05$ ** $\alpha < 0,01$

Aprēķini parāda, ka starp sieviešu un vīriešu grupu vidējiem nepastāv statistiski nozīmīgu atšķirību nevienā no sieviešu laulības pārkāpumu aptaujas skalām, t.i. sievietes un vīrieši vienādi novērtē sieviešu laulības pārkāpumu iemeslus un to nozīmi.

Savukārt izvērtējot apgalvojumus, attiecībā uz vīriešiem, parādās atšķirības skalas “seksualitāte” un “sociālā vide” novērtējumos. Tas tiek interpretēts ar vīriešu paaugstināto seksuālo aktivitāti un sieviešu tieksmi pievērsties sociālās vides faktoriem, piemēram, audzināšanai vai iepriekšējai pieredzei, vērtējot laulības pārkāpumus iemeslus.

4. tabula

Respondentu laulības pārkāpumu kausālo atribūciju salīdzinājums par savu un citu grupu pēc t-Stjudenta kr. atkarīgām izlasēm

Siev. (n=51) par savu un citu grupu	Sievietes (S)	Sievietes (V)	(S/V)	SD	t	α
	M	M	M atšķir.			
Leģitimitāte	16,00	16,29	-0,29	2,700	-0,778	0,440
Seksualitāte	13,63	16,06	-2,43	3,055	-5,684**	0,000
Jaunas izjūtas	12,00	14,96	-2,96	3,376	-6,263**	0,000
Sociālā vide	10,88	12,24	-1,35	2,938	-3,288**	0,002
Kārdinājums	10,10	13,59	-3,49	3,489	-7,143**	0,000
Normalizācija	9,22	11,06	-1,84	2,887	-4,559**	0,000

4. tabulas turpinājums

Vir. (n=39) par savu un citu grupu	Virieši (S)	Virieši (V)	(S/V)	SD	t	α
	M	M	M atšķir.			
Leģitimitāte	15,44	15,08	0,359	2,805	-0,778	0,44
Seksualitāte	13,41	14,54	-1,128	2,821	-2,498*	0,017
Jaunas izjūtas	12,54	13,46	-0,923	4,17	-1,382	0,175
Sociālā vide	10,95	10,44	0,513	2,349	1,363	0,181
Kārdinājums	10,77	12,44	-1,667	3,231	-3,222**	0,003
Normalizācija	10,56	10,23	0,333	2,399	0,868	0,391

Pastāv statistiski nozīmīga atšķirība, ja * $\alpha < 0,05$ ** $\alpha < 0,01$

Dati liecina, ka novērtējot savas un citas grupas laulības pārkāpumu kausālās atribūcijas, sievietes demonstrē krasākas atšķirības.

Pirmajā un vienīgajā skalā “leģitimitāte” atšķirības neparādās – sievietes uzskata, ka likumības princips jeb loģiskās sekas par nepietiekamu uzmanību no partnera puses, vienaldzību un attiecību bezjēdzības apzināšanos ir vienlīdz svarīgs iemesls meklēt attiecības ārpus laulības gan sievietēm, gan vīriešiem. Skala “seksualitāte” rāda, ka sievietes abām grupām to izvirza kā otro svarīgāko iemeslu, bet vīriešu rezultāts ir augstāks, kas nozīmē, ka ar seksuālo attiecību kvalitāti saistītie iemesli sieviešu skatījumā vīriešiem ir nozīmīgāki, ($t=5,684$, $\alpha=0,000 < 0,01$). No vidējām vērtībām var secināt, ka pēc sieviešu domām seksualitāte un leģitimitāte vīriešiem ir vienlīdz svarīgi iemesli, jo amplitūda starp skalu pozīcijām ir maza. Atšķirība parādās arī skalā “jaunu izjūtu meklējumi” ($t=6,263$ $\alpha=0,000 < 0,01$). Ceturtajā vietā sievietes nostāda sievietēm sociālās vides faktoros ($M=10,88$), kurus vīriešiem piedēvē kā piekto ($M=12,24$), bet vīriešiem ceturtajā vietā nāk kārdinājums ($M=13,59$), kas ir izvietots piektajā pozīcijā sieviešu grupai ($M=10,10$). Starp šīm skalām pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības (“sociālā vide” $t=3,288$ $\alpha=0,002 < 0,01$; “kārdinājums” $t=7,143$ $\alpha=0,000 < 0,01$). Šīs atšķirības tiek interpretētas ar sieviešu tieksmi savas grupas laulības pārkāpumus skaidrot lielākā mērā ar audzināšanas un sociālās vides īpatnībām, bet vīriešu grupas laulības pārkāpumu ar “rakstura vājību”, t.i. vieglu pakļaušanos apstākļiem vai citai personai (fundamentālās atribūcijas kļūdas iezīmes – sava negatīvā pieredze tiek izskaidrota ar ārējo atribūciju, bet otras personas negatīvai rīcībai tiek piedēvēta iekšējā). Sievietes atšķirīgi novērtē iemeslus “normalizācija”. Vīriešu rezultāts ir zīmīgi augstāks ($t=4,559$ $\alpha=0,000 < 0,01$).

Vīrieši novērtējot savu un citu grupu, neuzrāda tādas krasas atšķirības par laulības pārkāpumu kauzālajām atribūcijām kā sievietes, statistiski nozīmīgas atšķirības parādās tikai divās skalās: seksualitāte un kārdinājums. Par svarīgākiem iemesliem gan savai grupai, gan citai grupai vīrieši piedēvē leģitimitātes skalu. Tas pilnībā saskan ar sieviešu grupas rezultātiem. Un šajā pozīcijā nekādas atšķirības neparādās. Otrajā vietā vīrieši deklarē “seksualitāti”. Tomēr neskatoties uz vienādo pozīciju, vīrieši norāda, ka šīs skalas iemesli ir nozīmīgāki vīriešiem ($M=14,54$), nekā sievietēm ($M=13,41$), šai atšķirībai ir statistiski nozīmīgs raksturs. Statistiski nozīmīgas atšķirības parādās skalā “kārdinājums”. Vīrieši šīs grupas iemeslus savai grupai izvirza ceturtajā vietā ($M=12,44$), bet sievietēm piektajā vietā ($M=10,77$), savukārt sievietēm ceturtajā vietā tiek nostādīti “sociālās vides” iemesli ($M=10,95$), kas vīriešu grupai novirzās piektajā pozīcijā. Šajā gadījumā, atšķirībā no sieviešu grupas rezultātiem, kur šo skalu pozīcijas parāda statistiski nozīmīgas atšķirības gan “sociālajā vidē”, gan “kārdinājumā”, vīrieši lielāku nozīmi piešķir tieši skalai “kārdinājums”, norādot to kā nozīmīgāku, salīdzinājumā ar sieviešu laulības pārkāpumu iemesliem ($t=3,222$ $\alpha=0,003<0,01$). Tādējādi var secināt, ka vīrieši uzskata, ka laulības pārkāpumu iemesli, kas saistīti ar citas personas vilinājumu vai pakļaušanos labvēlīgiem apstākļiem ir izteiktāka vīriešiem, nekā sievietēm.

Diskusija

Pētījuma mērķis bija atklāt laulības pārkāpumu saturu un īpatnības sievietēm un vīriešiem. Šim nolūkam tika organizēts kvalitatīvi-kuantitatīvs pētījums, kurā tika iesaistīti 90 respondenti no dažādām Latvijas pilsētām. Pētījumā tika pārbaudīti divi jautājumi: kāds ir laulības pārkāpumu kauzālo atribūciju saturs sievietēm un vīriešiem; un vai pastāv atšķirība starp sieviešu un vīriešu laulības pārkāpumu kauzālo atribūciju?

Runājot par laulības pārkāpuma jēdziena izpratni, ir redzams, ka gan sievietes, gan vīrieši skata laulības pārkāpumu primāri kā fizisko vai seksuālo kontaktu ar citu personu, kas tiek uztverta kā nodevība un ciešanas, taču abu grupu respondenti uzsver arī emocionālā pārdzīvojuma nozīmi un uzskata, ka laulības pārkāpums ir cieši saistīts ar attiecību turpmāko attīstību (pārtraukšanu, jaunu attiecību uzsākšanu u.c.). Tas uzsver seksuālās ekskluzivitātes nozīmi pāra attiecībās un saistās laulības monogāmijas principu neievērošanu (Zare 2011), satur sevī Tompsona piedāvātos kritērijus: uzvedību, attiecības un atklāšanu (Лягонда 2007).

Šāds uzskats saskan arī ar Glasas un Vraitas emocionālo un seksuālās neuzticības tipoloģiju (Glass, Wright 1988).

Dati liecina, primārie laulības pārkāpumu vērtējumi tiek saistīti ar objektvērsto vai attiecību atribūciju, kas ir svarīgs atzinums, jo pierāda, ka cilvēki neuzņemas personīgo atbildību par notikumu, bet attaisno to ar neapmierinājumu attiecībās vai ar partneri.

Pirmajā vietā abu grupu respondenti nostāda likumības faktoros. Šī iemelsu grupa “lēģitimizācija” norāda uz likumsakarīgu laulības pārkāpuma parādīšanos, ja partneris investē vairāk, nekā iegūst (“nepietiekama partnera uzmanība”, “vienaldzība” u.c.), tā tad nostrādā kompensācijas mehānisms: partneris meklē ārpus attiecībām to, ko neiegūst esošajās vai arī meklē jaunu attiecību dibināšanas iespēju, ja izprot esošo attiecību bezjēdzību. Kontentanalīzes dati parāda, ka sievietes un vīrieši izskaidro vīriešu laulības pārkāpumus biežāko iemeslu minot neapmierinātību ar partneri (uzmanības trūkums, vēsums, vienaldzība, nesakopts ārējais izskats u.c.) vai neapmierinātību ar attiecībām (nav kopējo interešu, garlaicība, konflikti, savstarpējā nesapratne u.c.). Minētās atziņas saskan ar Kubera piedāvāto teoriju par frustrācijas kompensāciju, kuru izjutot cilvēks kā vienu no iespējamiem stresa mazināšanas veidiem izvēlās ārpus laulības attiecības (Cuber 1969, kā minēts Habben 2000).

Iegūtie dati uzskatāmi parāda, ka teorētiku atziņas par “dubultstandarta” pastāvēšanu (Васильева, Хмарук 1999) mūsdienās nav tik stingri, un ir tendence uz tā izlīdzināšanos, bet atšķirības joprojām pastāv. Vīrieši un sievietes laulības pārkāpumu iemeslus pēc nozīmības ranžē praktiski identiski. Tas savukārt saskan ar mūsdienu zinātnieku veiktajiem pētījumiem par atšķirīgo sociālo parametru izlīdzināšanos starp grupām: stereotipi, attieksmes un priekšstatu maiņa laulības pārkāpumu novērtējumā (Barta, Kiene 2005; Burdette, Ellison, Sherkat, Gore 2007, kā minēts Ruža, Ruža 2010). Kvalitatīvās pētījuma daļas dati pastiprina šo pieņēmumu, jo uzskatāmi parāda, ka svarīgāko un biežāko iemeslu izpratnē sievietes un vīrieši ir vienisprātis, nianses parādās mazsvarīgāko iemelsu uzskaitījumā. Tostarp kategorijā “normalizācija”, kura ir aktuāla kā vīriešu pārkāpumu faktors, bet neparādās attiecībā pret sievietēm, kas ļauj secināt, ka atšķirības tomēr nav izlīdzinājušās pilnībā.

Laulības pārkāpums tradicionāli tiek saistīts ar seksuālajām attiecībām, jo to simboliskajā nozīme seksuālās attiecības sasaistās ar dziļiem emocionāliem pārdzīvojumiem (Лагонда 2007; Лысова 2003), ko pierāda empīriski iegūtie dati – kā otrais svarīgākais iemesls (sievietēm) un viens

no pirmajiem svarīgākajiem iemesliem (vīriešiem) tiek minēti tieši ar seksuālo attiecību kvalitāti saistītie iemesli.

Kontenatanalīzes rezultātā tika noskaidrots, ka kategorijai “neapmierinātība ar partneri” parādās saturs atšķirības: starp sieviešu neuzticības iemesliem parādās tāds faktors, kā “partnera alkoholisms”, kas norāda uz sabiedrībā pastāvošo problēmu saistībā ar vīriešu alkoholismu, kas graujoši ietekmē pāra attiecības un tādējādi norāda, ka citas attiecības sievietes izvēlās kā atrisinājumu sarežģītajai situācijai esošajās. Caur šādu rīcību ir novērojama tendence bēgt no grūtībām, kas rodas ikdienā, kad ģimene kļūst līdzīga “tukšai ligzdai”, kura ir nepieciešama drošības nodrošināšanai, bet emocionāli ir neapmierinoša (Brown 1991, kā minēts Habben 2000).

Savukārt starp vīriešu iemesliem parādās aspekts: neapmierinošs sievietes ārējais tēls (nekopj savu ārieni, izskatās nepievilcīga), kas parāda, ka vīrieši lielākā mērā piešķir nozīmi sievietes ārienei un uzskata to par nozīmīgu faktoru neuzticībai. Tas saskan datiem, ka vīrieši novērtējot savas grupas laulības pārkāpumu iemeslus, faktoru “kārdinājums” (citas sievietes skaistums, pievilcība) novērtē augstāk salīdzinājumā ar šī faktora ietekmi uz sievietēm.

Kategorija “personīgie iemesli” līdzīgi parāda saturiskās atšķirības. Tā, sievietēm, šī kategorija iekļauj tādus iemeslus kā finansiālās labklājības uzlabošana, materiālais aspekts, kas norāda, ka sabiedrības uzskatos sieviete meklē savā partnerī materiālu atbalstu (apgalvojumi, ka “esošajam partnerim ir nepietiekams naudas”) un no šī skatupunkta, joprojām tiek uztverts, ka tieši vīrietis ir “avots”, kas var sniegt materiālu stabilitāti. Bet vīriešu “personīgie iemesli” iekļauj sevī pašrealizācijas iespēju un iespēju apmierināt savu “ego” vēlmes (godkāre, azarts, pašapliecināšanās u.c.).

Līdzīgi kā iepriekš aprakstītais, arī “kategorija” apstākļi atklāj atšķirības. Sieviešu laulības pārkāpumu iemesli no šī viedokļa ir meklējami “kontroles zudumā alkohola ietekmē”, kas ir piesātinātākais faktors starp pārējiem, bet starp vīriešu šīs grupas iemesliem, ir redzami arī citi – partneres prombūtne, gadījums, apstākļu sagādīšanās u.c. To var izskaidrot ar sabiedrības uzskatiem, ka vīrieši salīdzinājumā ar sievietēm vieglāk pakļaujas apstākļu ietekmei un to ir daudz vairāk, kas norāda uz vīrieša seksuāli aktīvo dabu, t.i. pie labvēlīgiem apstākļiem izmantot iespēju, sieviešu uzvedībai tas nav raksturīgs.

Interesants fakts, kas tiek atklāts kategorijā “normalizācija”, kas skata laulības neuzticību kā normatīvo parādību; sabiedrības acīs šīs kategorijas iemesli ir attiecināmi tikai uz vīriešiem. Tādā veidā ir redzams, ka neska-

toties uz plašo iemeslu klāstu, ar kuriem tiek attaisnota neuzticība, vīriešu ārļaulības uzvedība ir pieņemamāka, nekā sievietes, jo tā ir pretrunā ar viņas dabu.

Analizējot sieviešu un vīriešu savas un citas grupas laulības pārkāpumu kauzālās atribūcijas, tika noskaidrots, ka gan sievietes, gan vīrieši primāros iemeslus laulības neuzticībai savai un citai grupai vērtē vienādi – leģitimitāte, neapmierinātība ar attiecībām, neapmierinātība ar partneri, seksuāls nepamierinājums.

Sievietes salīdzinot kauzālās atribūcijas par savu un citu grupu, visās skalās uzrāda zīmīgi augstākus datus par vīriešiem, kas liecina, ka sieviešu uzskatos dominē atziņa, ka vīrieši ir tendēti lielākā mērā staties ārļaulības sakaros aprakstīto iemelsu dēļ, nekā sievietes. Rezultāti akcentē sieviešu uzskatus par augstāku vīriešu ārļaulības aktivitāti kopumā (Allen et al. 2005; Klein 2007; Blaumstein, Schwartz 1983; Liberman 1988; Thompson 1984 u.c.).

Vīrieši salīdzinot savu un citu grupu, savas grupas novērtējumā piešķir lielāku nozīmi tikai seksuāliem un sociālās vides faktoriem. Tas saskan ar zinātnieku atziņām par augstāku seksuālās aktivitātes līmeni vīriešiem gan no bioloģiskās, evolucionārās un vēsturiskās pieejas viedokļa, gan no lomu un varas sadalījuma teorijām (Zilbergeld, 1992; Byers 1996; Cavendish 2009; Munsch 2010; kā minēts Ruža, Ruža 2010; Munsch 2012). Izteiktāks seksuālais motīvs vīriešiem gan pēc sieviešu, gan pēc vīriešu uzskatiem saskan ar citu teorētiku atziņām par šo faktu (Saunders, Edwards 1984; Glass, Wright 1985; Atkins, Dimidjian, Jacobson 2001).

Sieviešu kauzālo atribūciju analīze par savu un citu grupu rāda, ka parādās fundamentālās atribūcijas kļūdas iezīmes: sievietes izskaidrojot sieviešu laulības pārkāpumus, pievēršas sociālās vides un audzināšanas īpatnībām (ārējā atribūcija), bet vīriešu laulības pārkāpumus skaidro ar skalu “kārdinājums” jeb rakstura “vājību” t.i. pakļaušanos apstākļiem vai cita cilvēka ietekmei. Vērtējot savu un citu grupu, vīrieši atributīvo procesu kļūdas neuzrāda.

Līdz ar to jāsecina, ka primārie iemesli par laulības pārkāpumu gan vīriešiem, gan sievietēm tiek iznesti uz “ne-subjektīvo” līmeni, t.i. iemesli tiek meklēti partnerī vai attiecībās. Tikai tad seko iemesli, kurus var definēt kā iekšējās atribūcijas izpausmes – vīriešiem tās saistās ar pašapliecināšanos, vēlmju pēc daudzveidības, brīvības realizāciju, godkāri, bet sievietēm ar finansiālā stāvokļa uzlabošanu, jaunu attiecību uzsākšanu, vēlmi justies jaunai u.c. Zīmīgi ir tas, ka vismazākā nozīme ir ārējās atribūcijas

izpaušmei, piemēram, apstākļiem un sociālās vides faktoriem, normalizācija vai pavadināšanas momentam.

Pētījuma mērķis bija izprast mehānismus, kādā veidā cilvēki izprot un izskaidro neuzticības iemeslus attiecībā uz savu un citu grupu, un tas tika sasniegts, bet turpmākajos pētījumos būtu lietderīgi izpētīt atšķirības, izmantojot arī citus demogrāfiskos rādītājus (piemēram, vecumu, izglītību, attiecību ilgumu u.c.) un izpētīt kultūras atšķirības.

Balstoties uz iegūtiem rezultātiem, var izstrādāt korekcijas programmas cilvēkiem, kas nonākuši krīzes situācijās, parādot viņiem, ka sieviešu un vīriešu attieksmē parādās gan kopīgais, gan atšķirīgais, pastāv objektīvi faktori un subjektīvais novērtējums. Cilvēki var apzināties atšķirības, kas pastāv mūsdienu sabiedrībā; izstrādāt izglītības programmas, kas būtu vērstas uz cilvēku izglītošanu savstarpējo attiecību īpatnību izskaidrošanā, lai indivīds, stājoties attiecībās, apzinātos cilvēka būtību un jebkādas grūtības attiecībās negrautu viņa psihi un neradītu viņa veselībai graujošas sekas, lai cilvēks varētu objektīvi analizēt notikumu un pieņemt pareizo lēmumu, kas būtu lietderīgs viņam pašam un viņa ģimenei.

Bibliogrāfija

- Allen, E. S., Atkins, D. C., Baucon, D. H., Snyder, D. K., Coop Gordon, K., Glass, S. P. (2005). Intrapersonal, interpersonal, and contextual factors in engaging in and responding to extramarital involvement. *Clinical Psychology: Science and Practice*. Vol. 12 (2), pp. 101–130.
- Aron, A., Aron, E. (1986). *Love and the Expansion of the Self: Understanding Attractions and Satisfaction*. New York: Hemisphere.
- Atkins, D. C., Dimidjian, S., Jacobson, N. S. (2001). Why do people have affairs? *Attribution, Communication Behavior, and Close Relationships*. Ed. by Manusov V. & Harvey J. H. UK: Cambridge University Press.
- Atwaters, L. (1982). *The Extramarital Connection: Sex, Intimacy and Identity*. USA: Irving Publisher Inc.
- Blumstein, P., Schwartz, P. (1983). *American couples: Money, work and Sex*. NY: William Morrow.
- Brown, E. M. (2001). *Patterns of Infidelity and Their Treatment*. 2nd Ed. USA; UK: Brunner-Routledge.
- Buunk, B. P., Bakker, A. B. (1995). Extradyadic Sex. The role of descriptive and injunctive norm. *The Journal of Sexual Research*. Vol. 32 (4), p. 313–318.
- Eberly, M. B., Holley, E. C., Johnson, M. B., Mitchell, T. R. (2011). Beyond internal and external: A dyadic theory of relational attributions. *Academy of Management Review*. Vol. 36 (4), pp. 731–753.

- Glass, S. P., Wright, T. L. (1985). Sex differences in type of extramarital involvement and marital dissatisfaction. *Sex Roles*. Vol. 12 (9), pp. 1101–1120.
- Glass, S. P., Wright, T. L. (1992). Justifications for extamarital relationships: The association between attitudes, behaviors, and gender. *The Journal of Sex Reaserch*. Vol 29 (3), pp. 361–387.
- Graham, S., Weiner, B. (1987). Some educational implications of sympathy and anger from an attributional perspective. *Attitude, Learning and Instruction*. Vol. 3: *Conative and Affective Process Analysis*. Ed. By Snow R. E. & Farr M. J. pp. 199–219. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Habben, C. (2000). Differentiation as a predictor of extramarital involvement. Dissertation fo Doctor's degree of Philosophy in Human Development Marriage and Family Therapy Programme. Virginia Polytechnic Institute and State University. <http://scholar.lib.vt.edu/thesu/available/etd-06062000-00490029/unrestricted/etd.pdf>
- Hewstone, M., Fincham, F. (2001). Attribution theory and reaserch: from basic to applied. *Introduction to Social Psychology. Third edition*. Ed. by Hewstone M. & Stroebe W. pp. 197–239. Blackwell Publishing Ltd.
- Kinsey, A.C. Pomeroy, W.B., Martin, C.E. (1948). *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia: Saunders & Company.
- Kinsey, A.C., Pomeroy, W.B., Martin, C.E., Gebhard, P.H. (1953). *Sexual Behavior in Human Female*. W.B. Sounders Company.
- Kleine, K. M. (2007). For better or for worse? The impact of accounts and attributions following marital infidelity. Piecejams: <https://mospace.umsystem.edu/xmlui/bitstream/handle/10355/4685/research.pdf?sequence=3>
- Lawson, A. (1988). *Adultery: An analysis of Love and Betrayal*. NY: Basic Books.
- Liebermann, B. (1988). Extra-premarital intercourse: attitudes toward a neglected sexual behavior. *Journal of Sex Research*. Vol. 24, pp. 291–299.
- Lusterman, D. (2001). *Infidelity: a Survival Guide*. Oakland, CA: New Harbinger Pbl.
- Mark, K. P., Janssen, F., Milhausen, R. R. (2009). Infidelity in heterosexual couple: Demographic, interpersonal and personality-related predictors of extradyadic sex.
- Maykovich, M.K. (1976). Attitudes versus behavior in extramarital sexual relations. *Journal of Marriage and the Family*. Vol. 38(4), pp. 693–699.
- Munsch, C. (2012). The science of two-timing: the state of infidelity research. *Sociology Compass*. Vol. 6, pp. 46–53.
- Oliver, M. B., Hyde, J. S. (1993). Gender differences in sexuality: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*. Vol. 114, pp. 29–51.
- Pittman, F. (1993). Beyond betrayal: Life after infidelity (Comments on book “Private Lies: Infidelity and the Betrayal”, 1989). *Psychology Today*. <http://www.psychologytoday.com/articles/200910/beyond-betrayal-life-after-infidelity>

- Prins, K. S., Buunk, B. P., Van Yperen, N. W. (1993). Equity, normative disapproval, and extramarital relationships. *Journal of Society and Personal Relationships*. Vol. 10, pp. 35–53.
- Ruza, A., Ruza, I. (2010). Causal Attributions of Infidelity of Latvian Residents with Different Kinds of Infidelity Experience. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*. Vol. 5 Issue 2, p. 535–547.
- Schackelford, T.K., Buss, D.M. (1997). Cues to infidelity. *Personality and Social Psychology Bulletin*. Vol. 23 (10), pp. 1034–1045.
- Sprecher, S., Regan, P. C., McKinney, K. (1998). Beliefs about the outcomes of extramarital sexual relationships as a function of the gender of the “cheating spouse”. *Sex–Roles*. Vol. 38 (3–4), pp. 301–311.
- Tompson, A. P. (1984). Extramarital sex: a review of the research literature. *Journal of Sex Research*. Vol. 19, pp. 1–22.
- Yeniçeri, Z., Kökdemir, D. (2006). University students’ perceptions of, and explanations for, infidelity: The development of the Infidelity Questionnaire (INFQ). *Social Behavior and Personality*. Vol. 34 (6), pp. 639–650.
- Zare, B. (2011). Review of studies on infidelity. *3rd International Conference on Advanced Management Science*. Vol. 19. Singapore: IACSIT Press.
- Андреева, Г. М. (1997). Атрибутивные процессы. *Психология социального познания*. Москва: Аспект Пресс.
- Андриенко, Е. В., Слостенин, В.А. (2004). *Социальная психология*. Санкт-Петербург: Питер.
- Васильева, О. С., Хмарук, И. Н. (1999). Супружеская измена как предмет социально-психологического исследования. *Прикладная психология*. № 2.
- Лагонда, Г. В. (2007). Экспектационный подход к психологическому анализу супружеской измены. *Психологический журнал*. № 4, стр. 45–50.
- Лысова, А. В. (2003). Сексуальное поведение человека и сексуальность в браке. *Психология семьи*. Часть 2, стр. 47–57. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета.
- Майерс, Д. (2002). *Социальная психология. Интенсивный курс. Секреты влияния мотивов и поступков подчинения власти*. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак.
- Юревич, А. В. (2006). Социальная релевантность и социальная ниша психологии. *Психологический журнал*. № 4.

Particularities of Casual Attributions of Infidelity among Men and Women

Summary

Latvian statistics shows that despite the positive changes in the number of marriages in recent years, the quantity of divorces is still increasing. For example in 2003 half of the married couples were divorced, but in 2011 this number increased by one-third. Studies showed that half of all divorces in different cultures results from partner's infidelity. Level of stress caused by infidelity is compared to the one caused by violence at home or long-lasting partner's alcoholism. The theory of social psychology emphasizes that people tends to explain negative events or situations that are not typical for them. Partner's infidelity is identified as one these phenomena in human life. The aim of the study is to explore the contents and characteristics of casual attributions of infidelity among men and women, to find out the notions of infidelity and to study gender differences in attributions about themselves and the group of the others. During the research there were examined two questions: 1) what is the content of casual attributions of infidelity among men and women? 2) are there any differences between casual attributions of men and women which they use to explain reasons for infidelity in their own and other group? The study used quantitative INFQ survey and qualitative content analysis. The study shows that men and women in their explanation of infidelity use both object – oriented and internal attributions, but qualitative data analysis specifies a number of significant gender differences in contents of causal attributions of infidelity.

Key words: infidelity, causal attributions, gender.

Ingrida Trups-Kalne (Latvija), *Girts Dimdins* (Latvija)

RELATION BETWEEN MORAL COMPETENCE, MORAL FOUNDATIONS, AND SOCIAL CONSERVATISM

The aim of the study was to examine whether moral foundations mediate the negative relation between moral reasoning and conservative political orientation (e.g. see Emler, Renwick, Malone, 1983). The participants (N = 361, aged 16 to 74) completed the Moral Judgment Test (Lind, 1978, 2008), the 30-Item Full Version of the Moral Foundations Questionnaire (Graham, Haidt, Nosek, 2008), and an 8-item scale measuring social conservatism. Mediation analysis revealed that the 'binding' moral foundations of in-group loyalty, respect for authority, and purity mediate the negative relation between moral competence and conservatism. No such mediating role was found for the 'individual' foundations of harm avoidance and justice. These results are in line with Lind's theoretical prediction that if individuals have more criteria to consider when making moral judgment (as is the case with more conservative respondents who take into account all five moral foundations), it may hamper their performance on moral competence measures, which are typically based on the individual foundations of harm avoidance and justice. The study contributes to understanding differences in social cognition between liberals and conservatives.

Key words: moral competence, moral foundations, political ideology.

Based on the theoretical assumptions of Piaget (Piaget 1932/1965) and Kohlberg (Kohlberg 1968) and the findings of their empirical research, Georg Lind (Lind 2002) has proposed the Dual-Aspect Theory of Moral Development, according to which moral reasoning is formed by two aspects that are inseparable in real life but are theoretically independent: the affective aspect (moral reasoning content formed by motivation and values, which corresponds to Kohlberg's six-stage model of moral development) and the cognitive aspect (moral reasoning structure that is characterised by consistency of moral reasoning). Lind (2002, 2003a) deemed that, living in a modern society, an individual needs a highly developed moral competence in order to implement his/her declared ideals and solve moral dilemmas and conflicts in everyday life. The bigger the number of moral values and virtues an individual considers important, the higher a moral competence is necessary for him/her to make a decision in a moral conflict situation.

Cross-cultural research in the field of moral reasoning development (see Snarey, 1985 for a review) has shown that the level of moral development in Eastern and traditional cultures is in general lower than in the developed Western cultures. A number of studies (see Emler 2002, for a review) have revealed that individuals with conservative political orientation show lower scores on moral tests. This brings up the question of how morality is measured and compared, and how different social groups understand the concept of morality. Within the cognitive-rational approach, any values that are not related to “justice, rights, and welfare” (such as patriotism, authority, purity and sanctity) are considered non-moral and relegated to the domains of social convention or personal choice (Turiel, Hildebrandt, Wainryb 1991). However, in numerous social groups the concept of morality is broader than the one outlined by the cognitive-rational approach, represented in Kohlberg’s model of moral development.

An alternative perspective, which accommodates other criteria for defining the moral domain, is social intuitionist approach (Haidt 2001, 2007). Haidt and colleagues (Haidt 2007; Haidt, Joseph 2004) have concluded that there are five psychological systems that give rise to moral intuition across cultures. Each system produces affective reactions of liking or disliking when certain patterns are perceived in the social world. Cultures then vary in the degree to which they construct, value, and teach virtues based on the five intuitive foundations: harm/care, fairness/reciprocity, in-group/loyalty, authority/respect, and purity/sanctity. A number of empirical studies (Graham, Haidt, Nosek 2009; Graham, Haidt, Nosek, Iyer, Koleva, Ditto 2011) have shown that these five factors can be further reduced to two factors. The first factor, formed by the harm and fairness foundations, can be considered the factor of individualizing morality. The second factor, formed by the loyalty, authority, and purity/sanctity moral foundations, can be considered the factor of binding morality. Cross-cultural studies by Graham, Haidt, and Nosek (2009) have revealed that strongly liberal individuals evaluate the individualizing foundations (harm/care and fairness/reciprocity) as more important in their moral judgments, whereas the binding foundations are evaluated as relatively unimportant. At the same time, highly conservative respondents state that all five moral foundations are almost equally important for them.

One possible explanation for the results that individuals with conservative political orientation show lower scores on moral reasoning tests

is that these tests are largely based on moral dilemmas related to the individualizing moral foundations. For conservative respondents, when solving the dilemmas, there are additional criteria to consider, related to the binding moral foundations, which are not reflected in the measurements and test results. Liberal respondents, for whom the individualizing moral foundations are of stronger importance, thus show higher scores in measurements of moral reasoning. Thus, an assumption can be made that the importance of binding moral foundations is negatively related to moral competence scores. According to Lind (2002), the moral competence score reflects the consistency of reasoning in relation to the values that are of importance for an individual. One may argue that it is easier to preserve this consistency of reasoning for individuals with a lesser number of morally important values (and thus achieve higher moral reasoning scores) than for individuals with a larger number of important moral values, such as conservative individuals. Thus, one may hypothesize that the importance of binding moral foundations is a mediator between an individuals' political orientation, and their moral reasoning scores.

Research hypotheses:

1. Moral competence is positively related to the importance of individualizing moral foundations and negatively related to the importance of binding moral foundations.
2. Binding moral foundations act as a mediator in the negative relationship between social conservatism and moral competence.

Method

Participants and procedure

The sample consisted of 361 residents of Latvia, aged 16 to 74 ($M=33.76$, $SD=11.25$). Of the respondents, 72.9 % were female and 27.1 % were male. The data were collected in May-June 2010. 269 respondents filled in the questionnaire electronically on the Internet, and 92 respondents filled in the questionnaire in a paper-and-pencil version, administered by the first author of this paper.

Instruments

Moral competence was measured using Lind's *Moral Judgement Test* MJT (Lind 1978, 2008), validated in the Latvian language by Malzubris (2002). Lind's Moral Judgement Test is designed as a multi-variate expe-

riment (6 moral development stages x 2 dilemmas x 2 types of pro and con arguments) of one participant (N=1). The test consists of two dilemmas – the *Workers' Dilemma* and the *Doctor's Dilemma* – in which the action of the characters must be evaluated according to a Likert scale from –3 to +3 depending on to what extent an individual supports or does not support the respective action. Each dilemma has six pro arguments and six con arguments in relation to the action of the story's protagonist that must also be evaluated according to a Likert scale from –4 to +4 depending on to what extent they are acceptable to the respondent. Pro and con arguments of each dilemma correspond to the six Kohlbergian stages of moral development. The moral judgement test measures an individual's ability to judge controversial arguments in a discussion about a moral problem on the basis of moral principles and orientations rather than on the basis of other criteria, such as personal opinion or social norms. The moral judgement test has two indices: the cognitive index and the affective index:

- the *moral competence index* corresponds to the cognitive aspect of morality and reflects a respondent's ability to judge moral arguments according to their moral quality rather than according to the respondent's agreement or disagreement with an argument. The moral competence index is computed from the structure of responses by a multivariate analysis of variance (see Lind 1999, 2008).
- the affective aspect of morality – *moral attitudes according to Kohlberg's six stages* – is expressed by stage indices that show to what degree an individual prefers or rejects arguments of the corresponding stage.

The importance of moral foundations was measured by the *Moral Foundations Questionnaire* MFQ-30 created by Graham, Haidt, and Nosek (Moral Foundations Questionnaire: 30-Item Full Version – MFQ-30, Graham, Haidt, Nosek 2008). A principal component analysis confirmed the two-component structure, which the authors of the instrument recognize as a psychometrically grounded option of summarizing the results (Graham et al. 2011). The first component includes the moral foundations of loyalty, authority, and purity, which form the binding moral foundations subscale with 18 items, whereas the second component includes the moral foundations of harm and fairness, which can be denoted as the individualising moral foundations subscale with 12 items. The Cronbach's Alpha for the individualizing moral foundations subscale was

$\alpha=.71$, and for the binding moral foundations subscale it was $\alpha=.84$. Indexes for the two subscales were calculated by summing up the responses across the corresponding items.

A *Social Conservatism Scale* (Trups-Kalne, Dimdins 2011; Trups-Kalne, Dimdins, Perepjolkina, under review) was constructed to measure political orientation. The participants were asked to indicate their opinion about a number of social phenomena, which, in accordance with previous research, are likely to polarize the opinions of conservatives and liberals: *abortion, homosexual marriage, prostitution, greater influence of religion upon education, living in an unregistered marriage, pornography, change of traditional gender roles, and the definition and protection of marriage in the constitution*. The sum of the eight issues, upon reversing the values of the reversed items, forms the social conservatism – liberalism index. High scores on the index indicate a tendency towards social conservatism while low scores tend to indicate social liberalism.

Results

To test the 1st hypothesis, correlation coefficients were calculated between the moral competence score on the one hand, and importance scores for individualizing moral foundations and binding moral foundations, on the other hand. There was no significant correlation between the moral competence index and the importance of individualizing moral foundations ($r = -.10, p > .05$), but there was a significant negative correlation between the moral competence score and the importance of binding moral foundations ($r = -.23, p < .001$).

A procedure suggested by Baron and Kenny (1986) was used to test the 2nd hypothesis (see Figure 1). The statistical significance of the mediator effect was determined using the Sobel test.

The calculated regression models showed that social conservatism explained 4% of the variation in the moral competence score ($R^2=0.04$, adjusted $R^2=0.04$, $F(1.360) 14.13, p<0.001$), while the importance of the binding moral foundations, controlling for social conservatism, explained 5% of the variation in the moral competence score ($R^2=0.05$, adjusted $R^2=0.05$, $F(1.360) 20.64, p<.001$). There was no statistically significant relationship between social conservatism and the moral competence score in Model 2, but the importance of binding moral foundations was a significant predictor for the moral competence score.

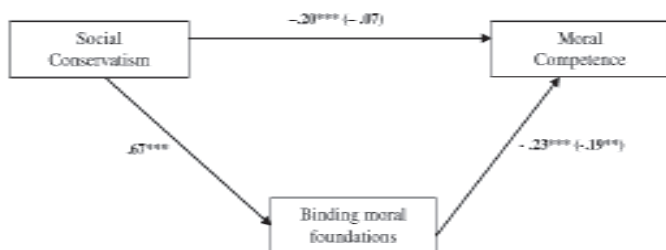

Figure 1. Mediation model of social conservatism, the importance of binding moral foundations, and moral competence with standardized regression coefficients β (coefficients for Model 2 in parentheses)

This finding confirms an effect of complete mediation for the importance of binding moral foundations. The Sobel test ($z = -2.66$, $p < .01$) also confirmed the statistical significance of the mediation model.

Discussion

According to Lind (Lind 2003), a large number of moral values and principles require a highly developed moral competence in order for an individual to be able to solve moral dilemmas and make balanced decisions. Consequently, the importance of the binding moral foundations impedes moral reasoning and makes the formation of moral judgment more difficult. An individual facing a morally sensitive situation (or moral dilemma) may come up with several, often competing, moral intuitions (Haidt 2001); such an internal conflict can be resolved by finding a meta-principle that is able to induce a new intuition and a new attitude toward the existing situation. Individuals for whom individualizing moral foundations are important, but binding moral foundations are less important, find it easier to cognize a meta-principle that can resolve such a moral conflict, while preserving consistency in reasoning in the evaluation of moral arguments.

To produce higher moral competence scores, the evaluation of the controversial arguments of Lind's Moral Judgement Test must be consistent, i.e. arguments of the higher Kohlbergian stages must be given preference irrespective of the conformity or nonconformity of these arguments with a personal opinion regarding the evaluation of a dilemma character's action, and the arguments of the lower stages must be rejected in a similar manner irrespective of the personal evaluation of a dilemma character's action. Coordinated and consistent evaluation of test argu-

ments according to their moral quality is the basis of a high moral competence index. Respondents who consider the importance of both individualizing as well as binding moral foundations were faced with a more complex analytical problem and produced lower moral competence scores in the Moral Judgement Test. Moreover, insufficient cognitive resources or constraining circumstances (e.g. not enough time to study issues in-depth) often influence the resolution of complicated cognitive issues. It is possible that the conservative respondents did not try to analyze the moral quality of the pro and con arguments included in the Moral Judgement Test, but relied instead on an evaluation of the respective problems as suggested by ideological prescriptions that are more easily accessible in the memory.

If a moral dilemma is formed by a conflict between more than two moral intuitions, then more highly developed moral competence is necessary for the resolution of this more complicated moral conflict, though due attention is often not paid to the development of this competence in conservative and religious education. Therefore Lind (Lind 2002, 2003, 2008) emphasizes that one must not be guided by affective aspects only – the mastering of moral principles and values in the moral upbringing of a new generation, but moral competence must be developed as well, because a one-sided emphasis on moral ideals can lead to moral dogmatism and a tendency to solve conflicts by force, due to a lack of development of an individual's abilities to solve the moral conflicts that inevitably arise when living in a democratic society.

References

- Baron, R. M., Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173–1182.
- Emler, N. (2002). Morality and political orientations: An analysis of their relationship. *European Review of Social Psychology*, 13, 259–291.
- Emler, N., Renwick, S., Malone, B. (1983). The relationship between moral reasoning and political orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(5), 1073–1080.
- Graham, J., Haidt, J., Nosek, B. (2008). Moral Foundations Questionnaire, MFQ 30 revised in July 2008. Extracted 8.12.2008. from <http://faculty.virginia.edu/haidtlab/mft/index.php?t=questionnaires>
- Graham, J., Haidt, J., Nosek, B. A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 1029–1046.

- Graham, J., Haidt, J., Nosek, B. A., Iyer, R., Koleva, S., Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 366–385.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review* 108, 814–834.
- Haidt, J. (2007). The new synthesis in moral psychology. *Science*, 316, 998–1002.
- Haidt, J., Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98–116.
- Haidt, J., Joseph, C. (2004). Intuitive ethics: How innately repaired intuitions generate culturally variable virtues. *Daedalus*, Fall, 55–66.
- Kohlberg, L. (1968). Moral Development. In *International Encyclopedia of the Social Sciences* (pp. 483–494). New York: Crowell, Collier & Macmillan.
- Lind, G. (1978). Der ‘Moralisches–Urteil–Test’ (m–u–t). Anleitung zur Anwendung und Weiterentwicklung des Tests. [The moral judgment test MJT: guide to the application and further development of the test]. In L.H. Eckensberger, Ed., *Entwicklung des moralischen Urteils – Theorie, Methoden, Praxis*. [Development of moral judgment – theory, methods, practice]. Saarbrücken. University print, pp. 337–358.
- Lind, G. (1999). Scoring of the Moral Judgment Test (MJT). Extracted 1.10.2007 from http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1999_MJT-Scoring-E.pdf
- Lind, G. (2000b). The importance of role-taking opportunities for self-sustaining moral development. *Journal of Research in Education* 10(1), 9–15.
- Lind, G. (2002). *Ist Moral lehrbar? Ergebnisse der modernen moralpsychologischen Forschung* [Can morality be taught? Research findings from modern moral psychology]. Berlin: Logos Verlag.
- Lind, G. (2003). *Moral ist lehrbar. Handbuch zur Theorie und Praxis der moralischen und demokratischen Bildung* [Morality can be taught. Handbook on theory and practice of moral and democratic education]. München: Oldenbuorg Schulbuchverlag GmbH.
- Lind, G. (2008). The meaning and measurement of moral judgment competence revisited – A dual-aspect model. In: D. Fasko, W. Willis, Eds., *Contemporary Philosophical and Psychological Perspectives on Moral Development and Education*. Cresskill, NJ: Hampton Press, S. 185–220.
- Malzubris G. (2002). *Morālās spriešanas un emocionālās inteliģences saistība* [Relation between moral competence and emotional intelligence]. University of Latvia, Faculty of pedagogy, psychology and arts, unpublished bachelor thesis.
- Piaget, J. (1932/1965). *The moral judgment of the child*. New York: Free Press.
- Snarey, J. R. (1985). Cross-cultural universality of social-moral development: A critical review of Kohlbergian research. *Psychological Bulletin*, 97, 202–232.

- Trups-Kalne, I., Dimdins, G. (2011). *Development of a Latvian Social Conservatism Scale*. Poster presented on the 11th European Conference on Psychological Assessment, 31.08.–03.09.2011., Riga, Latvija.
- Trups-Kalne, Dimdins, Perepjolkina (under review). Construction and validation of social conservatism scale in Latvian. *Latvijas Universitātes raksti, Psiholoģija*.
- Turiel, E., Hildebrandt, C., & Wainryb, C. (1991). Judging social issues: Difficulties, inconsistencies, and consistencies. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 56, 1–103.

Saikne starp morālo kompetenci, morāles pamatiem un sociālo konservatīvismu

Kopsavilkums

Pētījuma mērķis ir izpētīt morālās spriešanas spēju, morāles intuitīvo pamatu, un sociālā konservatīvisma savstarpējās sakarības. Pētījuma teorētiskais pamats ir kognitīvi racionālā pieeja morāles psiholoģijā (Linda morāles divu aspektu teorija) un sociāli intuitīvā pieeja morāles psiholoģijā (morāles intuitīvo pamatu teorija). Dotais pētījums ir teorētisks un empīrisks mēģinājums izpētīt abu morālās psiholoģijas pieeju – kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās – saskares punktus, sevišķi tos, kas attiecas uz morāles kognitīvo un afektīvi intuitīvo aspektu mērījumu savstarpējām attiecībām.

Pētījumā piedalījās 361 respondents (72,9% sievietes un 27,1% vīriešu) vecumā no 16 līdz 74 gadiem. Morālās spriešanas spējas mēritas ar Linda *Moral Judgment Test*, MJT (Lind 2000), morāles intuitīvie pamati – ar *Moral Foundations Questionnaire: 30-Item Full Version* MFQ 30 (Graham, Haidt, Nosek 2008), bet sociālais konservatīvisms ar Latvijas sociālā konservatīvisma skalu (Dimdiņš, Trups-Kalne 2011). Pētījuma rezultāti apliecina, ka morālās spriešanas spējas ir negatīvi saistītas ar sociālo konservatīvismu, kā arī atklāj saistību morāles intuitīvo pamatu mediatora lomu morālās spriešanas spēju negatīvajā saiknē ar sociālo konservatīvismu.

Pētījuma rezultāti ļauj secināt, ka, aplūkojot morāles psiholoģijas neskaidros jautājumus gan no kognitīvi racionālās, gan sociāli intuitīvās pieejas pozīcijām, var nonākt pie dziļākas indivīda morālās funkcionēšanas psiholoģisko mehānismu izpratnes, kas palīdzētu uzlabot politisko dialogu sabiedrībā un morālās audzināšanas mērķus un metodes izglītībā.

Atslēgas vārdi: morālās spriešanas spējas, morāles intuitīvie pamati, politiskā orientācija.

Maija Zakriževska (Latvija), *Sergejs Dvoreckis* (Latvija)

LATVIJAS BIZNESMEŅU KREATIVITĀTES IZPAUSMES DOMĀŠANĀ UN DARBĪBĀ

Ilgstošas ekonomiskās krīzes apstākļos ārkārtīgi sarežģīti ir radīt veiksmīgu un plaukstošu biznesu. Kā arī ekonomikas globalizācija nosaka spēcīgi konkurējošu vidi un rada tirgu pārpilnību. Jaunas un oriģinālas idejas var kļūt par daudzu privāto uzņēmumu izdzīvošanas avotu. Tādēļ biznesa psiholoģija ir jauns virziens psiholoģijā un biznesā, kur pētniecība notiek tieši konkurētspējas un jaunus problēmu risinājumu jomā.

Kā rāda Ambaila (Амбайл 2006) 20 gadus ilgie pētījumi, kreativitātes attīstīšanas rezultātā panākts būtisks produktivitātes pieaugums biznesā. Savukārt Fostere uzskata, ka vēsturē vēl nav bijis tāds periods, kad jaunas idejas bijušas tik vērtīgas un pieprasītas kā mūsu laikos (Фостер 2009).

Šī raksta mērķis aprakstīt pētījuma rezultātus par Latvijas biznesmeņu sociāliem priekšstatiem par kreativitāti. Raksta uzdevumi ir analizēt literatūru par kreativitāti un sociālajiem priekšstatiem, parādīt galvenos iegūtos pētījuma rezultātus, izdarot secinājumus un radot idejas turpmākajiem zinātniskajiem darbiem biznesa psiholoģijā. Pētījuma veikšanai tika izvirzīts pētījuma jautājums: Kādi ir biznesmeņu sociālie priekšstati par kreativitāti?

Pētījuma rezultāti parāda, ka jēdzienu “kreativitāte” biznesmeņi visbiežāk saprot kā teorētisku jēdzienu, nesaistot to ar savu profesionālo darbību un nesaņemot tajā praktisku pielietojumu.

Atslēgas vārdi: kreativitāte, sociālie priekšstati, biznesa psiholoģija.

21. gadsimta sākumā psiholoģijā neiedomājami intensīvi sāk attīstīties sociālās domāšanas, sociālās izziņas un mentalitātes problēmu izpēte. Katrs noteiktas sabiedrības piederīgais domā par sociālo realitāti kopumā un vienlaicīgi paplašina savu apziņas sfēru, kurā sevi realizē, dibinot kontaktus ar pārējiem sabiedrības locekļiem, izejot sava dzīves ceļa etapus. Katra cilvēka apziņa nodrošina priekšstata par realitāti (visplašākajā mērā) tās noteiktību, tas izpaužas kā sakarības un pretrunas, kurām ir tikai vispārīga nozīme un jēga. Personības domāšanas veids ir sociāls, tas ir vēsturiskās sociokulturālās realitātes objektīvās pozīcijas determinēts (Абульханова 1998, с. 76–78).

Viens no sabiedrības domāšanas veidiem ir sociālo priekšstatu veidošana. Franču sociālpsihologs Moskoviči (Moscovici 1993; Moscovici 1984) ir izstrādājis sociālo priekšstatu teoriju, kurš uz Dirkheima indivi-

duālo un kognitīvo priekšstatu teorijas pamata pierādījis, ka cilvēks, izvēloties darbības veidu, balstās nevis uz objektīvās realitātes stimuliem, bet gan uz to kā viņš sev tos iedomājas.

Pēc Moskoviči domām sociālie priekšstati ir “universāls sociāli – psiholoģisks fenomens, kurš iekļauj sevī visas izziņas formas”, kas apvieno “idejas, domas, tēlus un zināšanas, ko kopīgi izmanto kolektīva (kopuma) locekļi (Moscovici 1983, p. 98–125).

Ja sociālie priekšstati ir cilvēka spēja uztvert, izdarīt secinājumus, saprast un atcerēties, lai piešķirtu jēgu lietām un izskaidrot situāciju, tad jēdzienu – kreativitāte var skaidrot gan kā sociālo priekšstatu, kurš ietver sevī cilvēka uzkrātās zināšanas par šo jēdzienu, gan arī kā kolektīvās bezapziņas verbalizētu formu. Visplašākajā nozīmē kreativitāte tiek saprasta kā spēja radoši darboties.

Kreativitāte (no lat. *creatio* – radīšana) – tā ir cilvēka spēja radīt neparastas idejas, atrast oriģinālus risinājumus, novirzīties no tradicionālām domāšanas shēmām (Ильин 2009, с. 156). Kreativitāte – sistēmisks (daudzpakāpju, daudzdimensionāls) psihisks veidojums, kurš iekļauj ne tikai intelektuālo potenciālu, bet saistīts arī ar motivāciju, emocijām, estētiskās attīstības līmeni, eksistenciālajiem un komunikatīvajiem parametriem, kompetenci utt. (Барышева 2006, с. 3).

Biznesa kreativitātes teorijas autors Ambails (Амбайл 2006) identificēja galvenās kreativitātes sastāvdaļas biznesā, kas padara uzņēmējdarbību radošu. Viņš uzskata, ka katra cilvēka kreativitāti veido trīs sastāvdaļas:

1. Kompetence – zināšanu summa (vispārējo, speciālo, tehnisko, meto-disko), kas piemīt biznesmeņiem. Zināšanas ir intelektuālā telpa, kuru cilvēks izmanto, lai apgūtu un risinātu problēmas, ar kurām saskaras, un, jo plašākas tās ir, jo labāk. Kompetence un spēja radoši domāt ir stratēģiska cilvēka izejviela vai dabisks resurss. Savukārt no motivācijas faktora ir atkarīgs tas, kā cilvēki izmanto šo resursu (Дерманова 2004, с 14).
2. Spēja radoši domāt – to nosaka elastība un attapība, meklējot problēmu risinājumus. Šī spēja lielā mērā ir atkarīga no cilvēka personiskajām īpašībām, bet būtiska ietekme ir domāšanas un darba ieradumiem (Дерманова 2004, с. 13).
3. Motivācija – iekšējā ieinteresētība problēmā, parasti veidojot neordinārus risinājumus ātrāk, nekā piemērojot ārēju stimulāciju, piemēram, naudas atlīdzību. Tādejādi būtiska nozīme ir tieši iekšējai motivācijai (Дерманова 2004, с. 12).

Apkopojot iepriekš rakstīto, var secināt, ka biznesā kreativitāte veidojas no trīs sastāvdaļām: kompetences kā kopējā zināšanu summas; prasmes radoši domāt kā veiktuma un atjautības problēmas risinājuma meklējumiem; motivācijas kā iekšējās ieinteresētības problēmā, veidojot neordinārus risinājumus. Kā arī svarīgi izprast kreativitātes nozīmi prasmē radoši domāt, kas ir būtiska cilvēka stratēģiskā izejviela jeb dabisks resurss. Savukārt no motivācijas faktora ir atkarīgs tas, kā cilvēks izmanto šo resursu.

Materiāli un metodes

Kopumā pētījuma gaitā tika aptaujāti 120 respondenti (biznesmeņi) vecumā no 34 līdz 46 gadiem. Pilotāžas pētījumā piedalījās 20 respondenti, pamata pētījumā – 100 respondenti. Pētījumā tika izmantota: Brīvo asociāciju metode (Zakriževska 2010). Pētījuma veikšanai tika izvirzīts pētījuma jautājums: Kādi ir biznesmeņu sociālie priekšstati par kreativitāti? Ar šīs metodes palīdzību tika noskaidroti biznesmeņu sociālie priekšstati par kreativitāti. Katram respondentam vajadzēja nosaukt 3 asociācijas, kas rodas saistībā ar jēdzienu “kreativitāte”.

Pētījuma rezultātu analīze

Pilotāžas pētījums. Sākotnēji tika veikts pilotāžas pētījums, kura mērķis bija pētījuma procedūras un metodikas pārbaude. Pilotāžas pētījuma izlasi veidoja 20 biznesmeņi. Pilotāžas pētījuma gaitā tika veikta vārda “kreativitāte” asociāciju klasifikācija, izdalot tās atsevišķās asociāciju grupās (skatīt 1. tabulu).

Pilotāžas pētījuma rezultātā tika noskaidrots, ka “asociāciju lauka” kodols vārdam kreativitāte ir sinonīms vārdam daiļrade – radošums, parādot dotā asociāciju lauka šauru diapazonu.

1. tabula

Vārda “kreativitāte” asociāciju klasifikācija

N ^o	Asociāciju grupas
1	2
1.	Asociācijas, kas saistītas ar kaut ko jaunu un neparastu (14x).
2.	Asociācijas, kas ir sinonīmi (12x).
3.	Asociācijas, kas pasvītro (akcentē) attiecīgo vārdu kā svešu savai kultūrai (3x).
4.	Asociācijas, kas saistītas ar atšķirīgo (1x).
5.	Asociācijas, kas saistītas ar komisko (humoru) (2x).

1	2
6.	Asociācijas, kas saistītas ar cilvēka sūtību (4 x).
7.	Asociācijas, kas saistītas ar māksliniecisku tēlu (3 x).
8.	Asociācijas, kas saistītas ar darbību (2 x).
9.	Asociācijas, kas saistītas ar darbības kvalitāti (4x).
10.	Asociācijas, kas saistītas ar procesu (2 x).
11.	Asociācijas, kas saistītas ar pozitīvo (2 x).
12.	Asociācijas, kurām piemīt fonētiskā līdzība (3 x).

Pilotāžas pētījuma rezultāti liecina par to, ka lielākais asociāciju biežums par kreativitāti saistīts ar kaut ko jaunu, neparastu un sinonīmiem vārdam kretivitāte.

Pilotāžas pētījuma rezultātā tika pilnveidota un konkretizēta un aptaujas anketa.

Pamata pētījums. Pamata pētījumā tika veikta jēdziena kreativitāte “asociāciju lauka” analīze. Pētījuma rezultātā tika noskaidrots, ka jēdzienam kreativitāte ir zemas frekvences (ar zemu biežuma pakāpi) “asociāciju lauks”. Asociācijas, kas bija saistītas ar visaugstāko biežumu ir apkopotas 2. tabulā.

2. tabula

Augstas biežuma pakāpes (frekvences) asociācijas

Asociācijas	Biežums (x)	Paskaidrojums
daiļrade	12	vārds – sinonīms
nestandarta	8	kā atteikšanās no tradicionālas domāšanas
veiksme	7	saistība ar veiksmīgu gala rezultātu
attapība	7	kā domāšanas īpašība
prāts	6	domāšana
drosme	6	kreativitātei nepieciešama tāda īpašība kā drosme
risks	6	saistīta ar risku, tā kā nav nekādu garantiju, ka radītais atnesīs veiksmi vai ienākumus
kustība	5	kreatīvas personības īpašība
komunikācija	5	saskarsme ar cilvēkiem

2. tabulā apkopotas nosauktās asociācijas ar visaugstāko biežuma pakāpi, taču šis biežums nepārsniedz 50% robežu no kopējo asociāciju iespējamības. Piemēram, bieži pieminētais vārds “daiļrade” – radošums ir tikai 4% no visām nosauktajām asociācijām, kas varētu liecināt to, ka biznesmeņiem vārds kreativitāte nav pilnībā saprotams. Vārdam kreati-

vitāte biežāk nosauktās asociācijas nebija atbilstošas šim jēdzienam (pēc T. Ambaila biznesa kreativitātes teorijas), piemēram, 6 vārdi ar biežumu 4x: elastība, pieredze, zināšanas, mode, mūsdienīgs, iedvesma; 10 vārdi ar biežumu 3x: reklāma, ātrums, nauda, jauns, jauninājums, pozitīvs, ideja, fantāzija, gudrs, spēja izgudrot; 15 vārdi ar biežumu 2x un visvairāk – 149 vārdi ar biežumu 1x.

Tādejādi var uzskatīt, ka jēdzienam kreativitāte ir plašas, daudzveidīgākas asociācijas un “asociatīvā vārda” kodols var tikt uzskatīts ar zemu frekvenci. To varētu skaidrot ar to, ka biznesmeņi vārdu kreativitāte nelieto ikdienā, tas nav kļuvis par bieži lietojamu un ikdienišķi (parastu) lietu vārdu. Pētījums parādīja to, ka pagaidām biznesmeņi vēl nesaista motivāciju un biznesa stratēģiju ar kreativitāti kā darbību, viņiem nav skaidri izteikta priekšstats par to kas ir kreativitāte.

Biznesa kreativitātes sastāvdaļas ir izstrādājis T. Ambails, tās ir apkopotas un integrētas ar pētījuma iegūtajiem rezultātiem 3. tabulā.

3. tabula

Biznesa kreativitātes sastāvdaļu klasifikācija
(pēc Амбайл 2006)

Biznesa kreativitātes sastāvdaļas	Biežums
Kompetence kā uzkrāto zināšanu (kopējo, speciālo, tehnisko, metodisko), kas ir darbiniekam, summa	14 asociācijas – 5%
Domāšanas stils kā spēja domāt radoši – nosaka elastību un kreativitāti risinājuma meklējumos	137 asociācijas – 46%
Iekšējā motivācija kā iekšējā ieinteresētība problēmā	17 asociācijas – 6%

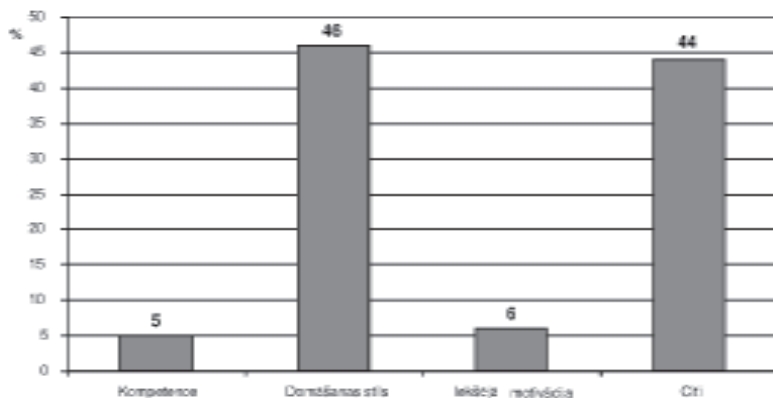
Vislielākais asociāciju īpatsvars saistībā ar vārdu kreativitāte biznesmeņiem ir saistīts ar domāšanas stilu kā spēju domāt radoši, nosakot elastību un kreativitāti risinājuma meklējumos (137 asociācijas – 46%) (skat. 3. tabulu).

Pētījuma rezultātā var izdarīt secinājumus par to, ka asociāciju daudzums, kas saistīts ar biznesa kreativitātes jēdziena sastāvdaļām pēc Ambaila teorijas ir ļoti nenozīmīgs. Lielākā daļa asociāciju galvenokārt saistās ar novitātēm, tādejādi attiecināmi diverģentam domāšanas veidam, novērošanas spējai, kā arī pārveidošanas spējai.

Turpmākā pētījuma gaitā tika pielietojot kopsakarības tabulas, Pīrsona χ^2 kritērijs un tika izvirzītas divas hipotēzes:

- 1) Nulles hipotēze H_0 . Pētījumā iegūtie sociālie priekšstati no biznesmeņiem par jēdzienu kreativitāte iedalījums nesakrīt ar Ambaila izstrādātās kreativitātes teorijas iedalījumu (iedalījumu skatīt 3. tab.)

1. attēls. Sociālo priekšstatu par jēdzienu kreativitāte rezultāti iedalījums pēc T. Ambaila izstrādātās biznesa kreativitātes teorijas

1. attēlā redzams, ka biznesmeņu sociālie priekšstati par kreativitāti saistīti, pirmkārt, ar spēju radoši domāt – 46% (137 asoc.). Savukārt kompetenci, kā uzkrāto pieredzi un zināšanas, uzņēmēji ar kreativitāti asociē diezgan maz – 5% (14 asoc.). Kreativitāti saista ar motivāciju tikai 6% (17 asoc.) biznesmeņu. 44% (132 asoc.) – kategorija “Citi”, kas arī tika iekļauta asociāciju analīzes apkopojumā, neraugoties uz to, ka tām nebija nekāda saistība ar biznesa kreativitātes jēdziena sastāvdaļām.

2) Ņemot vērā to, ka nulles hipotēze neapstiprinājās, kā nākamā tika izvirzīta alternatīva hipotēze H1: Iegūtajiem no biznesmeņiem sociāliem priekšstatiem par jēdzienu kreativitāte ir statistiski nozīmīga saistība ar T. Ambaila izstrādāto biznesa kreativitātes teorijas iedalījumu (iedalījumu skatīt 3. tab.).

Lai pārbaudītu alternatīvo hipotēze H1, tika pielietota Pīrsona χ^2 kritērija noteikšanas matemātiskās statistikas metode (skatīt 4. tab.).

4. tabula

Pīrsona Kritērijs χ^2

	Nozīme	Divpusējas nozīmes līmenis (ρ)
Pīrsona X^2	900.0	0,466

Rezultāti, kas attēloti 4. tabulā parāda, ka $\rho = 0.466 > 0.05$, tādējādi var secināt, ka alternatīvo hipotēze H1, neapstiprinās – sociāliem priekš-

statiem par jēdzienu kreativitāte nav statistiski nozīmīga saistība ar Ambaila izstrādāto biznesa kreativitātes teorijas iedalījumu.

Jēdziena kreativitāte analīze ar brīvo asociāciju metodi ir parādījusi, ka biežāk jēdzienu kreativitāte nozīmi biznesmeņi nesaista ar savu uzņēmējdarbību, viņiem trūkst zināšanu par kreatīva cilvēka rakstura īpašībām: kompetenci un iekšējo motivāciju. Sociālie priekšstati par kreativitāti, galvenokārt, ir saistīti ar jēdziena kreativitāte aprakstošajām īpašībām un ar cilvēka intelektuālajām spējām. Biznesmeņi nenovērtē intuīcijas un iedvesmas lomu. Augstāk minēto iemeslu dēļ pagaidām biznesmeņi vēl neprot radīt apstākļus kreativitātes izpausmēm, īpaši darbībā.

Secinājumi

Ņemot vērā to, ka biznesa psiholoģijas joma ir ļoti jauna gan Latvijā, gan arī pasaulē, šādi pētījumi ir īpaši nozīmīgi, parādot biznesa un psiholoģijas saistību, integrāciju, sintēzi, nepieciešamību attīstīt uzņēmējdarbības praksi un zinātni.

Sociālo priekšstatu par kreativitāti analīze ar brīvo asociāciju metodi ir parādījusi, ka biežāk biznesmeņi jēdziena kreativitāte nozīmi saprot kā vārdu, nesaistot to ar savu uzņēmējdarbību un nesaskatot tajā praktisku pielietojumu, biznesmeņiem trūkst priekšstatu par kreatīva cilvēka rakstura īpašībām – par kompetenci, un iekšējās motivācijas nozīmi.

Salīdzinot pētījuma rezultātus ar Ambaila izstrādāto biznesa kreativitātes teoriju, var secināt, ka lielākais asociāciju skaits bija par “kreatīvās domāšanas stilu” – 46% (137 asociācijas), parādot to, ka biznesmeņi visbiežāk jēdzienu kreativitāte saista ar domāšanas īpatnībām – kā ierastu domāšanas darbības veidu, aizmirstot par tādām nozīmīgām biznesa kreativitātes sastāvdaļām kā kompetence (5% jeb 15 asociācijas) un motivācija (6% jeb 18 asociācijas).

Pētot biznesmeņu sociālos priekšstatus jēdzienam kreativitāte tika iegūtas daudzas asociācijas, kas nav saistītas ar jēdzienu kreativitāte – 44% (132 asociācijas), kas liecina, ka darījumu cilvēki nesaprot jēdziena kreativitāte nozīmi, tātad nepielieto to un neattīsta to savā biznesā.

Bibliogrāfija

Moscovici, S., Hewstone, M. (1983). Social Representations and Social Explanations: From the “Naive” to the “Amateur” scientist. *Attribution Theory: Social and Functional Extensions*. Oxford, UK: Basil Blackwell, p. 98–125.

- Moscovici, S. (1995). On social representations. In J. P. Forgas (Eds.) // *Social Cognition*. – London: Academic Press, 181. p.
- Moscovici, S. (1993). Introductory address. *Papers on Social Representations*. – Nr. 2 (3). 160.–170. p. Pieejams: <http://cap.sagepub.com/egi/reprint> (2006. 15. 06.)
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of representations. In Farr, R., Moscovici, S. (Eds.), *Social Representations* (pp. 1–35). Cambridge: Cambridge University Press. p. 1.–35.
- Zakriževska, M. (2010). *Godīgs politiķis – Latvijas sabiedrības cerība*. Rīga: Drukātava.
- Абульханова, К.А., Пуздрова, О.М. (1998). *Российская проблема свободы и смирения. Психология личности: новые исследования*. М.: Изд-во «Ин-т психологии РАН». 76 –78 с.
- Амбайл, Т., (2007). Как убить творческую инициативу. *Креативное мышление в бизнесе*. Под ред. Суворова П. М: Альпина Бизнес Букс, 228 с.
- Барышева, Т. А., Жигалов, Ю. А. (2006). *Психолого-педагогические основы развития креативности*. СПб: СПГУТД, 268 с.
- Дерманова, И. Б., Крылова, М. А. (2004). Креативность, личностные особенности и стратегии совладания старших школьников. Ананьевские чтения, 2004: *Материалы научно-практической конференции*. СПб., с. 384–386.
- Ильин, Е.П. (2009). *Психология творчества, креативности, одарённости*. Москва. Питер, 433 с.
- Фостер, Д. (2009). *Откуда берутся идеи*. Минск: «Попурри», 192 с.

The Manifestation of Creativity by Latvian Businessmen in Thinking and in Action

Summary

Under conditions of prolonged economic crisis, it is extremely difficult to create a successful and prosperous business. As well as the globalization of the economy creates a strong competitive environment and market oversaturation. New and original ideas can be a source of survival for many enterprises, the representatives of small and middle businesses. Thus, a business psychology is a new trend in psychology and business, where researches are conducted directly in the sphere of competitive ability and solution of new problems.

As had been shown during 20 years of researches by T. Ambayl (Ambayl 2006), a sharp increase in productivity is the result of encouragement of creativity. And, according to the opinion of D. Foster, a history still had not a such period, when the idea would be so valuable and called for as in our time (Foster 2009).

The purpose of this article – to describe the results of researches of social representations about the creativity which have Latvian businessmen. The objectives of this article: to analyze the literature related to creativity and social representations, to show the main results of the investigation, to make conclusions, to

develop ideas for the further scientific research in business psychology. To conduct the investigation the following research question was promoted: What are the social representation of the businessmen about the creativity?

The results of investigations show that businessmen often understand the concept of “creativity” as a theoretical concept, without linking it to their professional activities and don’t consider it for practical use.

Key words: Creativity, Social representations, Business Psychology.

ZIŅAS PAR AUTORIEM

Estere BIRZIŅA

Mg. psych., LU zinātniskā grāda
pretendente VSIA Bērnu
klīniskās universitātes slimnīcas
“Gaiļezers” klīniskais psihologs
estere.birzina@lu.lv

Larisa BROKĀNE

Dr. psych., Latvijas
Lauksaimniecības universitātes
asoc. profesore
larisa.brokane@llu.lv

Sergejs DVORECKIS

Bach. psych., Rīgas
Starptautiskā ekonomikas un
biznesa Administrācijas
augstskola
sergej2424@inbox.lv

Linda GRAHOĻSKA

Mg. psych., Daugavpils
Universitātes maģistrante
adnil555@inbox.lv

Jeļena LAŠKOVA

Rēzeknes Augstskola,
doktorante
jelenalaskova@inbox.lv

Evita LIPE

Mg. psych., Valsts policijas
koledžas Humanitārās katedras
vadītāja
evita.lipe@koledza.vp.gov.lv

Irēna KATANE

Dr. paed., Latvijas
Lauksaimniecības universitātes
asoc. profesore
irena.katane@inbox.lv

Ineta KRISTOVSKA

Dr. philol., Dr. oec.,
Ekonomikas un kultūras
augstskolas asoc. profesore
ineta.kristovska@eka.edu.lv

Margarita ŅESTEROVA

Dr. psych., Daugavpils
Universitātes Sociālo zinātņu
fakultātes Sociālo pētījuma
institutā pētniece
margarita.nesterova@du.lv

Vitālijs RAŠČEVSKIS

Dr. psych., Daugavpils
Universitātes Sociālo zinātņu
fakultātes Sociālās psiholoģijas
katedras docents
wiras@inbox.lv

Iveta RUŽA

Dr. psych., Daugavpils
Universitātes Sociālo zinātņu
fakultātes Sociālās psiholoģijas
katedras vieslektore
ivetagrube@inbox.lv

Aleksejs RUŽA

Dr. psych., Daugavpils
Universitātes Sociālo zinātņu
fakultātes Sociālās psiholoģijas
katedras vadītājs, asoc. profesors
aleksejs.ruza@du.lv

Olga STOPOREVA

Mg. psych., Rīgas Daugavgrīvas
vidusskolas un Bērnu Klīniskās
Universitātes Slimnīcas psihologs
stoporeva@gmail.com

Ingrīda TRUPS–KALNE

Dr. psych., Rīgas Augstākā
relīģijas zinātņu institūta
(RARZI) docētāja

Viktorija ŠALDOVA

Mg. psych., Daugavpils
Universitātes doktorante
vita.shaldova@gmail.com

Ģirts DIMDIŅŠ

Dr. psych. Latvijas Universitātes
professors
girts.dimdins@du.lv

Maija ZAKRIŽEVSKA

Dr. psych., Rīgas Starptautiskā
ekonomikas un biznesa
Administrācijas augstskolas
asoc. profesore
maija.zakrizevska@riseba.lv

Anna STRAZDA

Mg. psych., Daugavpils
Universitātes maģistrante
a.strazda@inbox.lv

Maketētājas: Vita Šotaka, Marina Stočka

Izdevējdarbības reģistr. apliecība Nr. 2-0197.
Parakstīts iespiešanai 9.06.2014. Pasūtījuma Nr. 34.
Iespriests DU Akadēmiskajā apgādā «Saule» —
Saules iela 1/3, Daugavpils, LV-5400, Latvija.